

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В ПЕРЕЯСЛАВІ

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ОЧЕРЕТЯНИЙ ВЛАДИСЛАВ ВІТАЛІЙОВИЧ

УДК 796.034-056.26(100)091

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПЕРМАНЕНТНІ ЗЕРНОВІ КРИЗИ
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В РОКИ НЕПУ (1921–1929 РР.)**

шифр і назва спеціальності: 032 Історія та археологія

галузь знань: 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. В. Очеретяний

Наукові керівники:

Лазуренко Валентин Миколайович,
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України
Зленко Алла Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент

Переяслав – 2023

ЗМІСТ

ЗМІСТ.....	2
АНОТАЦІЯ.....	3
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ....	26
1.1 Стан наукового вивчення проблеми.....	26
1.2 Джерельна база та методологічний інструментарій дослідження.....	40
РОЗДІЛ 2 ДЕСТРУКТИВНІ ЯВИЩА В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ В РОКИ ВІЙСЬКОВИХ ЛИХОЛІТЬ 1914–1921 рр.	53
2.1 «Велика війна» і українське зерновиробництво.....	53
2.2 Стан рільництва в роки Української революції 1917–1921 рр.	63
РОЗДІЛ 3 УКРАЇНСЬКЕ ЗЕРНОВИРОБНИЦТВО У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД.....	78
3.1 Українське село в умовах тимчасової дезорганізації адміністративно-командної системи (1921–1926 рр.).....	78
3.2 Роль сільськогосподарської кооперації у відродженні українського зерновиробництва.....	107
РОЗДІЛ 4 НАРОСТАННЯ ХЛІБНИХ ТРУДНОЩІВ З ПОЧАТКОМ ФОРСУВАННЯ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ ТА ЗМІЦНЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ (1927–1929 рр.).....	130
4.1 Посилення експлуатації українського села та його продовольчі наслідки.....	130
4.2 Спроби сільськогосподарської кооперації протидіяти розбалансуванню господарсько-економічних відносин.....	145
4.3 Безпартійні селянські конференції як вияви суспільної активності у контексті спротиву тоталітарній системі.....	163
ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	188
ДОДАТКИ.....	219

АНОТАЦІЯ

Очеретяний В. В. Перманентні зернові кризи в українському селі в роки непу (1921–1929 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Університет Григорія Сковороди в Переяславі, Переяслав, 2023.

У дисертації на основі критичного аналізу історичних джерел, здобутків історіографії, сучасної методології історичної науки прослідковано радянську політику в сільському господарстві в умовах непу, показано методи і принципи її здійснення в окремих секторах сільського господарства і насамперед у зерновиробництві.

Актуальність дослідження. Актуалізовано увагу на тому, що нагальною є потреба в уважному та неупередженому вивченні вітчизняного історичного досвіду, зокрема періоду непу як одного з найбільш знакових в історії України ХХ ст., який був наповнений значним потенціалом, проте не зміг повною мірою себе проявити внаслідок бруталного й економічно невиправданого втручання командно-адміністративної системи радянського режиму в функціонування господарсько-економічного життя. Проблематика дослідження має наукове, теоретико-методологічне і практичне значення для відтворення низки актуальних проблем у рільництві як у базовій галузі сільського господарства, і насамперед головній його складовій – зерновиробництві. Навіть у період найбільшого розквіту непу, коли реальна практика продемонструвала успіхи в зерновиробництві як основній статті доходів селянських господарств, що сприяло вже на середину 1920-х рр. їх економічному зміцненню, радянська соціально-економічна політика робила ряд непослідовних, алогічних,

неконструктивних кроків, результатом чого стала руйнація традиційних селянських устоїв, нівелювання мотивації українського селянина до сільськогосподарської праці в цілому і до вирощування зернової продукції зокрема.

В першому розділі проведено аналіз ступеня наукової розробки проблеми в історіографії, результати якого свідчать про те, що обрана тема не була обділена увагою науковців. Встановлено, що, попри широкий спектр теоретичних напрацювань і розширення діапазону конкретно-історичних досліджень, питання, пов'язані з впливом суспільно-політичних та соціально-економічних процесів на українське зерновиробництво в досліджуваній період, практично не виокремлюються із загального руслу досліджень як історії українського доколгоспного села, селянства, так і аграрних відносин.

Джерельна база є достатньо репрезентованою для реалізації поставлених у дисертації завдань. В основу дослідження покладено різноманітні історичні джерела, ретельне й критичне опрацювання яких сприяло об'єктивному і достовірному висвітленню суті перманентної кризи українського зерновиробництва, причин її виникнення і деструктивних наслідків, спричинених згубністю командно-адміністративних методів керівництва в аграрному секторі, невідповідністю між декларативними заявами політичного керівництва і реаліями його ж фінансово-економічної політики. Творче застосування наукових принципів та методологічних підходів сприяло забезпеченню сутності логіки перебігу неоднозначних і різнобарвних суспільно-політичних та соціально-економічних процесів у період, що досліджується.

В другому розділі з'ясовано стан сільського господарства України в роки військових лихоліть 1914–1921 рр., їх деструктивний вплив на основні виробничо-економічні елементи рільництва та зерновиробництва. Констатовано, що за роки імперіалістичної війни українське сільське господарство було суттєво поруйноване внаслідок

значних втрат робочої сили, виснаженості трудових ресурсів села, конфіскації тяглової сили як основної рушійної сили землеробства, критичного зменшення постачання сільськогосподарського інвентарю. З'ясовано, що суспільно-політичні та соціально-економічні катаклізми, спричинені імперіалістичною війною, призвели до зниження товарності селянських господарств, відповідно – й до скорочення об'ємів товарного хліба, і як наслідок – обумовили кризу хлібного ринку.

Визначено, що в роки української революції 1917–1921 рр. всі політичні формації намагались вирішити аграрне питання – кожна по-своєму. Селянський фактор став одним із ключових чинників революційної доби, і спробами владнати земельне питання різні політичні режими прагнули «перетягти» на свій бік масове українське селянство, яке складало левову частку збройних формувань політичних таборів різного гатунку.

Доведено, що на стан зерновиробництва в Україні катастрофічно вплинули шаленства радянського режиму, більшовицькі експерименти в сільському господарстві, спроби впровадження утопічної ідеї негайного стрибка до соціалізму в землеробстві, політика воєнного комунізму, продовольча розкладка. Обґрунтовано твердження щодо того, що запровадження більшовицької аграрної воєнно-комуністичної доктрини мало руйнівні наслідки для сільського господарства і насамперед зерновиробництва.

В третьому розділі надано характеристику стану українського зерновиробництва у період 1921–1926 рр. Прослідковано основні тенденції господарсько-економічного життя українського села в умовах тимчасової дезорганізації адміністративно-командної системи. Охарактеризовано аграрну політику радянської влади в цей період як таку, що була позначена відсутністю надто руйнівного державного втручання у господарсько-економічні процеси на селі і навіть певною лояльністю щодо перебігу суспільно-громадського життя. Закцентовано

увагу на тому, що успішне зерновиробництво було надійною запорукою стабільності буття власне селянського двору і селянської родини, її продовольчої незалежності й економічної самодостатності.

Структуровано значний пласт фактологічного матеріалу, ґрунтовний аналіз якого дає підстави стверджувати, що від продуктивності, а, відповідно, і товарності зерновиробництва залежали не лише інші сфери сільськогосподарського виробництва і промисловий сектор, але й суспільство в цілому. Заргументовано, що продуктивність зерновиробництва була не лише виключно важливим економічним чинником, але й наріжним каменем усього внутрішньополітичного життя.

До позитивних чинників господарсько-економічного становища селянського рільництва в перші роки непу віднесено відновлення обсягів посівних площ зернових культур як основної продукції сільськогосподарського виробництва, певне зростання продуктивності праці та поступове піднесення врожайності, впровадження ефективної системи виробничого сільськогосподарського кредитування, надання пільгового кредитування для придбання селянськими господарствами необхідних виробничих елементів господарювання. Серед негативних чинників виокремлено як ключовий деструктивний фактор податкову політику радянської влади стосовно селянства, так як розмір податкових платежів, без усякого сумніву, гальмував розвиток зерновиробництва.

В рамках аналізу стану українського зерновиробництва визначено важливість сільськогосподарської кооперації 1920-х рр. в економічному зміцненні селянських господарств у цілому і в селянському зерновиробництві зокрема. Встановлено, що сільськогосподарська кооперація давала можливість українському селянству зберігати економічну самостійність і повноцінно реалізувати основне своє призначення – ефективно вести виробництво продукції у власних господарствах. Показано, що завдяки координувальній ролі

кооперативної системи успіхи в зерновиробництві (як основній статті доходів селянських господарств) сприяли вже на середину 1920-х рр. їх економічному зміцненню.

У четвертому розділі акумульовано основні положення щодо позитивних та гальмівних процесів в українському зерновиробництві з початком форсованої індустріалізації й зміцненням тоталітаризму. Встановлено, що з активним провадженням політики непу селянські господарства поступово міцніли, їхні успіхи в рільництві як базовій галузі сільського господарства загалом і в вирощуванні зернових культур зокрема були досить відчутними. Показано, що на стані зерновиробництва позитивно відобразилось спеціальне кредитування для збільшення кількості тягової сили та землеробського реманенту в сільському господарстві та зростання поставок різноманітних сільськогосподарських машин.

З'ясовано, що активізації потужних негативних чинників, які призвели до хлібних труднощів, сприяло нове посилення експлуатації українського села з початком форсованої індустріалізації, зокрема фінансово-економічний тиск, позбавлений здорового глузду й економічної доцільності. Ключовим фактором при цьому стала відверта жорсткість та агресивність податкової політики радянської держави щодо селянства, яка все більше трансформувалась на конфіскаційний важіль у політиці економічного примусу, а за потреби – і терору.

Теоретично обґрунтовано судження щодо того, що українська сільськогосподарська кооперація, яка на 1926 р. вже була міцною, цілісною системою, зуміла структуруватися від центральних ланок до окремого власника селянського господарства, протидіяла дезорганізації господарсько-економічних відносин з метою підвищення продуктивності праці в селянських господарствах в умовах відчутних утисків з боку радянського режиму.

Вивчено характерні вияви суспільної активності українського селянства крізь призму висвітлення діяльності безпартійних селянських конференцій. Привернуто увагу до того, що безпартійні селянські конференції як виразник інтересів селянства, які в принципі не відповідали владним задумам, стали ареною пасивної взаємодії селянства з більшовицьким режимом, демонструючи вияви спротиву щодо наступу тоталітарної системи на українське село.

Загалом представлені в дослідженні фактологічний матеріал, узагальнення та висновки значно розширюють сучасні уявлення щодо радянської соціально-економічної політики 1920-х рр. у сільськогосподарській сфері і насамперед в зерновиробництві в умовах нової економічної політики; аргументовано доводять, що глибока системна криза зерновиробництва, в якій опинилось українське село в 1920-х рр., була згубною як для мільйонів селянських господарств, так і для країни в цілому, адже посіви зернових культур мав практично кожен український селянський двір.

Ключові слова: нова економічна політика, рільництво, зерновиробництво, господарсько-економічні відносини, соціально-економічні інтереси, селянське господарство, сільськогосподарська кооперація, податкова політика, деструктивні процеси, соціальна диференціація.

ANNOTATION

Ocheretianyi V. V. Permanent grain crises in the Ukrainian countryside during the NEP years (1921–1929). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for obtaining a Doctor of Philosophy degree (PhD) in the field of knowledge 03 – Humanities on a specialty 032 – History and archeology. – Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav. – Pereyaslav, 2022.

The dissertation, based on a critical analysis of historical sources, achievements of historiography, modern methodology of historical science, traces the Soviet policy in agriculture in the conditions of the NEP, shows the methods and principles of its implementation in certain sectors of agriculture and, first of all, in grain production.

Relevance of research. Attention has been updated to the fact that there is an urgent need for a careful and unbiased study of the national historical experience, in particular the NEP period as one of the most significant in the history of Ukraine of the 20th century, which was filled with significant potential, but could not fully manifest itself due to brutal and economically unjustified interference of the command-administrative system of the Soviet regime in the functioning of economic life. The issues of the research have scientific, theoretical, methodological and practical significance for the reproduction of a number of current problems in agriculture as a basic branch of agriculture, and first of all its main component - grain production. Even in the period of the greatest prosperity of the NEP, when real practice demonstrated success in grain production as the main income item of peasant farms, which contributed to their economic strengthening already in the mid-1920s, the Soviet socio-economic policy took a number of inconsistent, illogical, non-constructive steps, as a result what happened was the destruction of traditional peasant foundations, the leveling of the Ukrainian peasant's motivation for agricultural work in general and for the cultivation of grain products in particular.

In the first chapter, an analysis of the degree of scientific development of the problem in historiography was carried out, the results of which indicate that the chosen topic was not deprived of the attention of scientists. It has been established that, despite a wide range of theoretical developments and the expansion of the range of specific historical research, issues related to the impact of socio-political and socio-economic processes on Ukrainian grain production in the studied period are practically not separated from the general

stream of research as the history of Ukrainian pre-collective farming villages, peasantry, and agrarian relations.

The source base is sufficiently representative for the implementation of the tasks set in the dissertation. The research is based on various historical sources, the careful and critical study of which contributed to the objective and reliable coverage of the essence of the permanent crisis of Ukrainian grain production, the causes of its occurrence and the destructive consequences caused by the pernicious command-administrative methods of leadership in the agricultural sector, the discrepancy between the declarative statements of the political leadership and the realities of his financial and economic policy. The creative application of scientific principles and methodological approaches contributed to ensuring the essence of the logic of the course of ambiguous and colorful socio-political and socio-economic processes in the period under study.

In the second chapter, the state of Ukraine's agriculture during the years of military troubles of 1914–1921, their destructive impact on the main production and economic elements of agriculture and grain production is clarified. It was established that during the years of the imperialist war, Ukrainian agriculture was significantly destroyed as a result of significant losses of labor force, depletion of rural labor resources, confiscation of traction power as the main driving force of agriculture, and a critical decrease in the supply of agricultural equipment. It has been found that the socio-political and socio-economic cataclysms caused by the imperialist war led to a decrease in the marketability of peasant farms, respectively - to a reduction in the volume of marketable bread, and as a result – caused a crisis in the bread market.

It was determined that during the Ukrainian revolution of 1917–1921, all political formations tried to solve the agrarian issue - each in its own way. The peasant factor became one of the key factors of the revolutionary era, and by trying to solve the land issue, various political regimes sought to "pull" the

mass Ukrainian peasantry to their side, which made up the lion's share of the armed formations of various political camps.

It is proven that the state of grain production in Ukraine was catastrophically affected by the frenzies of the Soviet regime, Bolshevik experiments in agriculture, attempts to implement the utopian idea of an immediate jump to socialism in agriculture, the policy of war communism, and food distribution. The assertion that the introduction of the Bolshevik agrarian military-communist doctrine had devastating consequences for agriculture and, above all, grain production, is substantiated.

The third chapter provides a description of the state of Ukrainian grain production in the period 1921–1926. The main trends of the economic life of the Ukrainian village in the conditions of temporary disorganization of the administrative and command system are traced. The agrarian policy of the Soviet government during this period was characterized as the absence of too destructive state intervention in the economic processes in the countryside and even a certain loyalty to the course of public life. Attention is focused on the fact that successful grain production was a reliable guarantee of the stability of the existence of the peasant court and the peasant family, its food independence and economic self-sufficiency.

A significant layer of factual material has been structured, the thorough analysis of which gives grounds for asserting that not only other areas of agricultural production and the industrial sector, but also society as a whole depended on the productivity and, accordingly, the marketability of grain production. It is argued that the productivity of grain production was not only an extremely important economic factor, but also the cornerstone of all domestic political life.

The positive factors of the economic and economic situation of peasant agriculture in the first years of the NEP include the restoration of the volume of grain crops as the main products of agricultural production, a certain increase in labor productivity and a gradual increase in yield, the introduction

of an effective system of production agricultural credit, the provision of preferential credit for the purchase by peasant farms of the necessary production elements of management. Among the negative factors, the tax policy of the Soviet authorities in relation to the peasantry was singled out as a key destructive factor, since the amount of tax payments, without any doubt, inhibited the development of grain production.

As part of the analysis of the state of Ukrainian grain production, the importance of agricultural cooperation in the 1920s in the economic strengthening of peasant farms in general and in peasant grain production in particular was determined. It was established that agricultural cooperation gave the Ukrainian peasantry the opportunity to maintain economic independence and fully realize its main purpose – to effectively conduct the production of products on their own farms. It is shown that thanks to the coordinating role of the cooperative system, successes in grain production (as the main income item of peasant farms) contributed to their economic strengthening already in the mid-1920s.

The fourth chapter accumulates the main provisions regarding positive and inhibitory processes in Ukrainian grain production with the beginning of forced industrialization and the strengthening of totalitarianism. It was established that with the active implementation of the policy of the Nepu peasant farms gradually strengthened, their successes in agriculture as a basic branch of agriculture in general and in the cultivation of grain crops in particular were quite noticeable. It is shown that the state of grain production was positively reflected by special lending to increase the amount of traction power and agricultural remanent in agriculture and the increase in the supply of various agricultural machines.

It was found that the intensification of powerful negative factors that led to grain difficulties was facilitated by the new intensification of the exploitation of the Ukrainian countryside with the beginning of forced industrialization, in particular, financial and economic pressure devoid of

common sense and economic expediency. The key factor was the frank harshness and aggressiveness of the tax policy of the Soviet state towards the peasantry, which was increasingly transformed into a confiscation lever in the policy of economic coercion and, if necessary, terror.

The judgment is theoretically based on the fact that the Ukrainian agricultural cooperation, which in 1926 was already a strong, integral system, managed to structure itself from the central links to the individual owner of the peasant farm, counteracted the disorganization of economic relations with the aim of increasing labor productivity in peasant farms in the conditions tangible oppression on the part of the Soviet regime.

Characteristic manifestations of the social activity of the Ukrainian peasantry have been studied through the prism of coverage of the activities of non-party peasant conferences. Attention is drawn to the fact that non-party peasant conferences, as an expression of the interests of the peasantry, which in principle did not correspond to the plans of the authorities, became an arena of passive interaction of the peasantry with the Bolshevik regime, demonstrating opposition to the attack of the totalitarian system on the Ukrainian countryside.

In general, the factual material, generalizations and conclusions presented in the study significantly expand the modern ideas about the Soviet socio-economic policy of the 1920s in the agricultural sphere and, first of all, in grain production in the conditions of the new economic policy; argumentatively prove that the deep systemic crisis of grain production, in which the Ukrainian village found itself in the 1920s, was disastrous both for millions of peasant households and for the country as a whole, because practically every Ukrainian peasant farm had crops of grain crops.

Key words: new economic policy, agriculture, grain production, economic and economic relations, socio-economic interests, peasant economy, agricultural cooperation, tax policy, destructive processes, social differentiation.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації в наукових фахових виданнях та у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Очеретяний В.В. Господарсько-економічне становище селянського рільництва України в перші роки непу // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 32 (71). № 3. 2021. С. 124 – 129.

2. Лазуренко В.М., Очеретяний В.В. Селянське зерновиробництво в УСРР у другій половині 1920-х рр.: проблема державного диктату // Український історичний журнал. 2022. Число 5. С. – 130 – 138. (Особистий внесок В.В. Очеретяного – постановка проблеми, яка полягає у висвітленні успіхів українських селянських господарств в зерновиробництві другої половини 1920-х рр.; підбір інформації та виклад основного матеріалу).

3. Лазуренко В.М., Очеретяний В.В. Агрокультурна робота сільськогосподарської кооперації в роки НЕПу щодо підвищення врожайності селянських посівів зернових культур // Соціум. Документ. Комунікація. Society. Document. Communication. 2022. Випуск 14. С. 49 – 64. (Особистий внесок В.В. Очеретяного – постановка проблеми, яка полягає у з'ясуванні напрямків агрокультурної роботи сільськогосподарської кооперації в роки непу щодо підвищення врожайності селянських посівів зернових культур; підбір інформації та виклад основного матеріалу).

4. Очеретяний В.В. Безпартійні селянські конференції як спроба спротиву тоталітаризму в українському селі другої половини 20-х рр. ХХ ст. // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 26. – Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 139 – 145.

5. Очеретяний В.В. Діяльність сільськогосподарської кооперації у контексті протидії дезорганізації господарсько-економічних відносин в

українському селі (друга половина 20-х рр. ХХ ст.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 34 (73). № 1. 2023. С. 122 – 127.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Лазуренко В.М., Очеретяний В.В. Вплив суспільно-політичних та соціально-економічних процесів на українське зерновиробництво на початку НЕПУ // Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми правової системи України» : 10 грудня 2021 р. [Електронний ресурс] ; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси : ЧДТУ, 2021. С. 77 – 80 (Особистий внесок В.В. Очеретяного – постановка проблеми, яка полягає у аналізі стану українського зерновиробництва в перші роки нової економічної політики та впливу на нього суспільно-політичних та соціально-економічних процесів; підбір інформації та виклад основного матеріалу).

7. Очеретяний В.В. Українське село доби непу (1921 – 1929 рр.) у наукових доробках сучасних дослідників Черкащини // Актуальні питання розвитку суспільних наук у ХХІ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 11–12 грудня 2020 р.). Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2020. С. 8 – 13.

8. Очеретяний В.В., Лазуренко В.М. Аналіз проблеми українського зерновиробництва в роки непу: радянська історіографія // Вісник гуманітарного наукового товариства: наукові праці. Випуск 22. Черкаси: ЧПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2022. С. 87 – 93. (Особистий внесок В.В. Очеретяного – постановка проблеми, яка полягає у аналізі проблеми українського зерновиробництва в роки непу у розрізі аналізу історіографії радянського періоду; підбір інформації).

9. Очеретяний В.В. Проблеми зернових криз в українському доколгоспному селі: історіографія доби незалежності // Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична

спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (з міжнародною участю) (м. Черкаси, ЧДТУ, 20 – 21 жовтня 2022 р.) ; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : видавець Гордієнко Є. І., 2022. С. 262 – 271.

10. Очеретяний В.В. Стабільність закупівельних цін на зерно для українського селянина – один з пріоритетних напрямків кооперативної роботи на селі в роки непу // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 17–18 грудня 2021 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2021. С. 11 – 14.

11. Очеретяний В.В. Роль української сільськогосподарської кооперації у відродженні зерновиробництва у перші роки непу // Scientific research, findings, and developments in technology in modern science: Proceedings of the International Scientific Conference (April 1 – 2, 2022). Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. S. 1 – 6.

12. Очеретяний В.В. Ідеї створення селянських спілок в роки непу як консолідація селянства задля підняття його авторитету як масової соціальної верстви // Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми правової системи України» : 12-13 грудня 2022 р. [Електронний ресурс] ; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : ЧДТУ, 2022. – С. 48 – 52.

13. Очеретяний В.В. Вплив «Великої війни» на українське зерновиробництво // *Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. NR 4 (7). 2022. – S. 217 – 226.

ВСТУП

Актуальність теми. Рільництво – споконвічна основа господарства українського селянина. Таке його значення обумовлене цілою низкою чинників. Насамперед – це сприятливі природно-кліматичні умови, а саме родючі ґрунти, омріяний в українській ментальності чорнозем, який, за народним прислів'ям, можна навіть на хліб мазати, і за площами якого Україна займає перше місце в світі. Тому й не дивно, що навіть за наявності найпримітивніших знарядь праці, при низькому рівні агротехніки та зародковому понятті про селекцію ще за часів Трипільської культури на теренах нинішньої України зерновиробництво виділилось в провідну галузь господарства.

Для української ментальності можливість-необхідність вирощування зернових культур (хлібів) стала абетковою істиною, справою абсолютно зрозумілою і невідворотною. Це яскраво видно вже з того, що зерно, хліб супроводжували всю сакральну обрядовість українця з моменту його появи на світ і до останнього подиху. Хліб набув і в побуті, й у глибинній свідомості українського народу значення не просто основного, але майже виключного продукту харчування. В українській ментальності навіть цілком достатня забезпеченість м'ясом, молоком, овочами цілком однозначно поступалась місцем забезпеченості хлібом. Чи не найяскравіше такий стан речей представлений афористичним виразом «Хліб – усьому голова».

Вражаючий прогрес в усіх галузях науки і техніки став одним із визначальних чинників цивілізаційного розвитку людства на початку ХХ століття. Цей процес особливо яскраво позначився на розвитку сільського господарства Російської імперії в цілому та України зокрема. Адже його продуктивні сили, на відміну від країн Західної Європи, перебували на доволі архаїчному рівні.

Технічний прогрес у поєднанні із суттєвими соціально-економічними перетвореннями внаслідок здобутків і демократичних завоювань буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. протягом вкрай короткого історичного періоду забезпечив небувало швидкі темпи приросту виробництва продукції в усіх галузях сільського господарства. Особливо помітним цей прогрес був у рільництві, стрижнем якого завжди було зерновиробництво. Значні верстви селянства вперше отримали змогу долучитись до ведення товарно-орієнтованого капіталістичного господарювання.

Відносна, хоч і доволі хитка стабілізація продовольчого забезпечення населення продуктами харчування внаслідок суспільно-економічних перетворень пореформеного періоду, технологічного прогресу кінця XIX – початку XX століття була катастрофічно поруйнована в час воєнних лихоліть «Великої війни» (Першої світової війни) 1914–1918 рр. та ще більш тяжких для України наслідків більшовицького перевороту 1917 р. і подальшої тривалої боротьби УНР проти наступу численних ворогів української державності.

В часи кардинальних зрушень в організації функціонування аграрного сектору економіки в цілому і землекористування зокрема, які швидкими темпами протікають у сучасній незалежній Україні, цілком логічно зростає значення як суто наукових, так і прикладних досліджень, які, нехай і на прикладі попередніх етапів цивілізаційного поступу, так чи інакше стосуються хліборобської проблематики.

Уважний, суто науковий, максимально дистанційований від поточної політичної кон'юнктури аналіз широкого кола проблем та чинників, які певним чином прискорювали розвиток чи, навпаки, гальмували українське рільництво, як то: система та організація землекористування, енергетична та технічна оснащеність сільського господарства, характер і достатність тяглової сили та інвентарю принагідно до 1920-х рр., селекційна справа, наявність та доступність

кредитних ресурсів, а надто податкова політика держави, здатен, на нашу думку, бути корисним при вирішенні цілком конкретних проблем сучасного сільського господарства та, що не менш важливо (спеціально наголошуємо на цьому), забезпеченні українського села.

На превеликий жаль, у наші дні в державно-політичному житті, публіцистиці і навіть науковій літературі спостерігається доволі нелогічне розмежування при аналізі виробничо-технологічних і соціально-економічних проблем, які розглядаються осібно, нібито вони існують у різних вимірах. Лише в крайньому разі вони висвітлюються як процеси паралельні, які хоч і близькі, але однак не перетинаються.

Складається доволі дивна картина: українське село, українське селянство як споконвічна колиска і оберег української нації, власне українська ментальність опиняються обабіч магістрального напрямку політики держави. Це вельми насторожує, адже щось дуже подібне спостерігалось у добу непу, коли українське село й український селянин (власне, український народ) розглядалися лише як підмурок побудови нового суспільства. Заради цього перекреслювалось вирішення пекучих проблем тогочасного селянства, ігнорувався сенс буття абсолютно домінуючої чисельно верстви суспільства. Чи не найяскравіше вся важливість проблеми проглядається при аналізі стану справ у селянському зерновиробництві, функціонуванні його основних виробничо-економічних елементів в умовах карколомної зміни інституційних засад 1914–1929 рр. (самодержавство в умовах Першої світової війни – Тимчасовий уряд – Центральна рада – Гетьманат – Директорія – Військовий комунізм – неп).

Військові лихоліття 1914–1921 рр., політичні буревії, знищення поміщицьких економій, великих селянських господарств спричинили вкрай негативні соціально-економічні, виробничо-технологічні та фінансово-економічні наслідки. Все це відверто негативно позначилось на сукупному обсязі сільськогосподарського виробництва.

Навіть у період найбільшого розквіту непу, коли реальна практика продемонструвала успіхи в зерновиробництві як основній статті доходів селянських господарств, що сприяло вже на середину 1920-х рр. їх економічному зміцненню, радянська соціально-економічна політика робила ряд таких непослідовних, алогічних, неконструктивних кроків, які могли сприяти лише одному: руйнації традиційних селянських устоїв, нівелюванню мотивації українського селянина до сільськогосподарської праці в цілому і до вирощування зернової продукції зокрема.

Зростає потреба в уважному неупередженому вивченні історичного досвіду, зокрема періоду непу як одного з найбільш знакових в історії України ХХ ст., і який був наповнений значним потенціалом, проте не зміг повною мірою себе проявити через брутальне й економічно невиправдане втручання командно-адміністративної системи радянського режиму в функціонування господарсько-економічного життя. Проблематика дослідження має наукове, теоретико-методологічне і практичне значення для відтворення низки актуальних проблем у рільництві як базовій галузі сільського господарства, і насамперед головній його складовій – зерновиробництві, що й обумовлює актуальність даної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи узгоджена і виконана в рамках реалізації науково-дослідної теми кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі «Соціальний зріз історії України через призму суспільно-політичного та національно-культурного розвитку ХІХ – поч. ХХІ ст.» (0121U111013).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі критичного аналізу історичних джерел, здобутків історіографії, сучасної методології історичної науки прослідкувати радянську аграрну політику в умовах

непу, показати принципи і методи її здійснення в окремих секторах сільського господарства, насамперед у зерновиробництві.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань:**

- охарактеризувати ступінь наукової розробки проблеми в історіографії, рівень і повноту забезпечення джерельної бази, визначити методологічні засади дослідження;

- з'ясувати стан сільського господарства України в роки військових лихоліть 1914–1921 рр., їх деструктивний вплив на основні виробничо-економічні елементи рільництва та зерновиробництва;

- прослідкувати основні тенденції господарсько-економічного життя українського села в умовах тимчасової дезорганізації адміністративно-командної системи (1921–1926 рр.);

- показати важливість сільськогосподарської кооперації 1920-х рр. в економічному зміцненні селянських господарств в цілому і в селянському зерновиробництві зокрема;

- охарактеризувати успіхи й гальмівні процеси в українському зерновиробництві з початком форсованої індустріалізації й зі зміцненням тоталітаризму;

- висвітлити основні аспекти економічно-господарської діяльності сільськогосподарської кооперації з метою протидії дезорганізації господарсько-економічних відносин в українському селі другої половини 1920-х рр.;

- вивчити характерні вияви суспільної активності українського селянства крізь призму висвітлення діяльності безпартійних селянських конференцій.

Об'єктом дослідження є сільське господарство Української СРР в умовах нової економічної політики.

Предметом дослідження є радянська соціально-економічна політика в аграрному секторі в умовах непу та її наслідки для

подальшого розвитку сільського господарства і насамперед зерновиробництва.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1921–1929 рр. (від проголошення до примусового згортання нової економічної політики) з ретроспекцією на період військових лихоліть 1914–1921 рр., що обумовлено логікою викладу матеріалу і пояснює причини негативних явищ, які склались у сільському господарстві на початок непу.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали щодо подій, явищ і процесів, які відбувались в 20-х рр. ХХ ст., стосуються тогочасних адміністративно-територіальних кордонів Української СРР.

Методи дослідження. Методологічні засади дослідження обумовлені характером та проблематикою дослідження, метою та дослідницькими завданнями. Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, об'єктивності, науковості, багатофакторності та всебічності. З метою реалізації вище вказаних принципів нами було злучено комплекс методологічних підходів, притаманних історичним дослідженням, а саме наукові засади проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, статистичного, логічно-аналітичного, конкретно-пошукового методів. Їх творче застосування сприяло забезпеченню сутності логіки перебігу неоднозначних і різнобарвних суспільно-політичних та соціально-економічних процесів у період, що досліджується.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

вперше:

– на дисертаційному рівні на основі критичного аналізу історичних джерел, здобутків історіографії, сучасної методології історичної науки комплексно з'ясовано основний зміст радянської політики в сільському господарстві, показано методи і принципи її здійснення в окремих секторах сільського господарства і насамперед у зерновиробництві;

– встановлено, що глибока системна криза зерновиробництва, в якій опинилось українське село в 1920-х рр., була згубною як для мільйонів селянських господарств, так і для країни в цілому, адже посіви зернових культур мав практично кожен український селянський двір;

– виокремлено й охарактеризовано важливу роль української сільськогосподарської кооперації у зміцненні селянських господарств, координуюча роль якої була відчутною і в селянському зерновиробництві;

поглиблено й уточнено:

– розуміння того, що перманентна криза українського зерновиробництва, причини її виникнення і деструктивні наслідки були спричинені згубністю командно-адміністративних методів керівництва в аграрному секторі, невідповідністю між декларативними заявами політичного керівництва і реаліями його ж фінансово-економічної політики;

– твердження про те, що завдяки високому професіоналізму фахівців сільськогосподарської кооперації вдалось підвищити закупівельні ціни на зерно з селянських господарств, і, зокрема, забезпечити більш вигідні економічні умови для селянства, яке здавало зерно на експорт, піднести інтенсифікацію рільництва селянських господарств шляхом його механізації;

дістало подальшого розвитку:

– дослідження історії вітчизняного рільництва як базової галузі сільського господарства і насамперед головної його складової – зерновиробництва;

– узагальнення відносно того, що нове посилення експлуатації українського села з початком форсованої індустріалізації й посиленням тиску щодо втягнення в колгоспи саме хліборобських селянських господарств з метою витіснення «індивідуалізму» в хліборобстві тягло за собою знищення селянина як власника і господаря;

– судження відносно того, що українська сільськогосподарська кооперація протидіяла дезорганізації господарсько-економічних відносин з метою підвищення продуктивності праці в селянських господарствах в умовах відчутного тиску зі сторони радянського режиму;

– характеристика спроб спротиву українського селянства тоталітаризму, виявом яких стали безпартійні селянські конференції, на яких було яскраво виражено інтереси селянства, які, в принципі, не відповідали більшовицьким задумам.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що представлені в ньому фактологічний матеріал, узагальнення та висновки значно розширюють сучасні уявлення щодо радянської соціально-економічної політики 1920-х рр. у сільськогосподарській сфері і насамперед у зерновиробництві. Сформульовані в дослідженні теоретичні положення стануть в нагоді під час підготовки узагальнюючих праць з селянознавчої проблематики, наукової розробки конкретних проблем соціально-економічного характеру, їх фінансово-економічних та господарсько-виробничих аспектів. Фактологічний матеріал дослідження може бути корисним у підготовці підручників, довідкових видань, лекційних курсів з аграрної історії України, спецкурсів з історії українського селянства.

Особистий внесок здобувача полягає у вивченні значного масиву фактологічних джерел, що дозволило в повній мірі проаналізувати наслідки недалекоглядної й алогічної аграрної політики партійного керівництва, наслідком якої стали деструктивні процеси в сільському господарстві і насамперед у зерновиробництві. Пошук та аналіз історичних джерел виконано автором особисто. Теоретичні положення, висновки, узагальнення й наукової результати, що виносяться на захист, отримані автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи обговорювались на засіданні кафедри історії та культури України Університету Григорія Сковороди у Переяславі.

Попередні результати роботи представлені у доповідях і повідомленнях на Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» (м. Дніпро, 11–12 грудня 2020 р.); I Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми правової системи України» (м. Черкаси, 10 грудня 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття» (м. Київ, 17-18 грудня 2021 р.); Міжнародна конференція «Наукові дослідження, відкриття та розвиток технологій в сучасній науці» (1 – 2 квітня 2022 р., м. Рига, Латвія); V Всеукраїнській науково-практичній конференції (з міжнародною участю) «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (м. Черкаси, 20 жовтня 2022 р.); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні проблеми правової системи України» (м. Черкаси, 12-13 грудня 2022 р.).

Публікації. За матеріалами дослідження опубліковано 13 статей, 5 з яких – у фахових наукових виданнях України, 1 стаття – у виданні, що включене до міжнародної наукометричної бази даних Web of Science.

Структура і обсяг дисертації обумовлені метою і завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які включають до свого складу дев'ять підрозділів, висновків і списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 221 сторінку, з яких 187 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури налічує 339 позицій.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукового вивчення проблеми

Загалом в історіографії проблеми, що досліджується, ми виокремили два періоди. Перший період пов'язаний із радянським етапом функціонування вітчизняної історичної науки. Другий період стосується наукових надбань часів української незалежності.

Відносно радянської історіографії, то її здобутки були неоднозначними, так як висвітлення і трактування багатьох ключових суспільно-політичних та соціально-економічних подій і явищ залежало від політичної кон'юнктури та ідеологічної упередженості. Першими історіографами проблематики, що досліджується, були в основному не професійні історики, а безпосередні учасники сільськогосподарського життя 1920-х рр., економісти-аграрники, політичні та державні діячі, партійні публіцисти, спеціалісти сільського господарства. Не зважаючи на те, що зміст матеріалу досить часто характеризувався суб'єктивністю авторів, незавершеністю цілісного бачення процесів, які протікали в тогочасному українському суспільстві, все ж це був вагомий пласт праць, який ґрунтувався на значному об'ємі цінного, інформаційно насиченого фактичного матеріалу, багатому статистичному підґрунті, що в цілому дозволяє говорити про ґрунтовність, виваженість та фундаментальність досліджень 1920-х рр.

Тематична спрямованість літератури 1920-х рр. щодо вивчення аграрного питання була різнобарвною. Вартими уваги є праці В. Качинського [117-121], М. Гуревича [49-51], М. Макарова [175; 176], О. Філіповського [308], О. Чаянова [322-324], О. Шліхтера [329-334], наповнені сюжетами про домінуючі в сільському господарстві проблеми

соціально-економічного характеру. Значна кількість фактичного матеріалу щодо різнопланових процесів, які відбувалися в сільському господарстві, міститься в працях В. Іжевського [96], О. Онуфрієва [227], В. Онуфрієва [226], Г. Петровського [232; 233], М. Скрипника [285], Є. Яковлева [339]. Критичний аналіз праць сучасників обраної нами для дослідження теми дає можливість отримати фактологічний матеріал про стан сільського господарства, оптимальні розміри та організаційно-виробничу структуру селянських господарств та основні чинники, які впливали на їх диференціацію, про динаміку землекористування, запровадження контрактаційних форм господарювання, про втручання партії в сільськогосподарську роботу і життя українського селянства та ін.

Г. Капустян в історіографічному огляді українського села 1920-х рр. зокрема зазначала, що частина публікацій 1920-х рр. викликає у сучасних дослідників інтерес як історичне джерело, так як вони наповнені значним фактологічним матеріалом, почерпнутим із численних досліджень села, які тоді широко проводились з питань його соціально-економічного і політичного стану [111, с. 168].

Науковим аналізом проблем українського зерновиробництва характеризуються праці А. Альтермана, в яких автор, опираючись на статистичні матеріали, дає цілісну картину тогочасного зернового господарства: проблем його товарності, причин падіння та умов відновлення товарності, розвитку хлібної торгівлі, питань зернового експорту з урахуванням ступеня органічності та ґрунтовності процесів, що відбувались на Україні. Автор чітко виокремив комплекс взаємодіючих об'єктивних і суб'єктивних чинників, як впливали на стан хлібного ринку 1920-х рр., на стан реалізації зерна селянством [5-7].

Значний інтерес для вивчення історії української кооперації, яка займала провідні позиції в господарсько-економічному житті українського села в період непу, становлять праці І. Батюка [14; 15], Є. Дешка [62], Л. Ландо [165], Т. Німчинова [215-217], А. Дідусенка [63;

64], О. Одинцова [221], сукупний зміст яких дав нам можливість прослідкувати основні процеси, спрямовані фахівцями сільськогосподарської кооперації на піднесення товарності сільського господарства в цілому і селянського зерновиробництва зокрема.

Узагальнюючи історіографічний досвід 1920-х рр., маємо констатувати, що незважаючи на деяку описовість, брак аналітики та об'єктивності, наукові праці цього періоду залишили значний масив фактологічного та джерельного матеріалу для подальших досліджень.

На жаль, вже з кінця 1920-х рр. історична наука починає відчувати на собі жорсткий прес командно-адміністративного механізму, а з початком 1930-х рр. ідейно-політичний контроль стає основним важелем висвітлення суспільно-політичних та соціально-економічних процесів. Маємо констатувати, що наступні декілька десятиліть історична література характеризувалась історико-партійним характером висвітлення фактів, явищ, процесів і подій.

Основним лейтмотивом вивчення періоду непу стають ідеологічні стереотипи і штампи щодо переваг колективного способу господарювання над індивідуальним селянським господарством, визначальної ролі партії в процвітанні трудящого селянства. Переважною тематикою досліджень стає історія колгоспного ладу в руслі ідейно-агітаційного спрямування. Питання зерновиробництва, хлібообігу та кризи хлібозаготівель не виносились як предмет спеціального обговорення, оскільки справжня їх суть не вкладалась у концепцію позитивного висвітлення розбудови соціалістичного ладу на селі [214].

Децю пожвавилась ситуація з початком хрущовської «відлиги». Звичайно, суттєвих змін у методологічних підходах і концептуальних засадах не відбулось, проте кількість аграрних досліджень відчутно зросла і характеризувалась як більш високим фахово-науковим рівнем, так і тематичним розмаїттям. Історики обережно почали знову говорити

про кризи хлібозаготівель кінця 1920-х рр., про зернові проблеми, проте критичної оцінки негативної ролі правлячої партії в цих деструктивних процесах, звичайно ж, не давали [213]. Історична наука залишалась під впливом політичної кон'юнктури, і це доволі відчутно проявляється в колективній праці «Історія селянства Української РСР» 1967 р. [100], яка була віддзеркаленням концептуальних засад тогочасної радянської історичної науки.

Проте все ж певні праці, попри ідеологічну спрямованість та хибні схеми й висновки, стали змістовним джерелом фактологічної та статистичної інформації щодо сутності складних і суперечливих процесів, які протікали в аграрному секторі народного господарства 1920-х рр. Мова йде про напрацювання М. Гетьман-Кравченка [42; 43], І. Бакуменка [13], З. Шульги [335], О. Бабія [11], П. Денисовця [60; 61], І. Рибалки [272], Б. Мигаля [192; 193], В. Данилова [53-55]. Ідеологічно упередженими є наукові праці, присвячені взаємостосункам радянської влади і українського селянства [129].

Певну теоретичну цінність мають наукові здобутки істориків 1970-х рр., автори яких хоч і змушені були керуватись стереотипними критеріями характеристики процесів і явищ, проте все ж подавали власне бачення розв'язання аграрного питання в Україні в роки непу, причин та наслідків хлібозаготівельних труднощів другої половини 1920-х рр., механізму формування хлібозаготівельних цін та ін. Вартими уваги є наукові публікації Р. Ляха [173], С. Кульчицького [151].

Загалом варто зауважити, що попри чисельні публікації 30-70-х рр. ХХ ст., вони мали все ж низькі якісні показники об'єктивності і науковості, переважно були заангажованими з огляду на класово-ідеологічну спрямованість.

Лише з початком трансформаційних змін у радянській суспільно-політичній системі 1980-х рр. науковці починають виходити за межі традиційних і стереотипних уявлень радянської історіографії, поступово

відходячи від методологічного монізму радянської історіографії щодо характеристик засад нової економічної політики, реального становища в сільськогосподарському виробництві і насамперед у зерновиробництві, у висвітленні зернових проблем й вирішення хлібозаготівельних труднощів, землекористування та землеволодіння українських селян, характеристики їх соціально-економічної структури [39; 105; 106; 156; 174; 178; 202; 203; 271]. На думку С. Корновенка, поступове звільнення історичної науки з лещат тотального партійно-державного контролю дало поштовх ніким і нічим не обмеженому розвитку законсервованого інтелектуального потенціалу вітчизняних істориків [137, с. 96].

Із проголошенням української незалежності в 1991 р. розпочався новий етап вітчизняного історіописання, який характеризувався деідеологізацією історичної науки, появою якісно нових проблемно-фактологічних та історіографічних компонентів, чіткішими стали наукові пріоритети. На сьогоднішній день вітчизняними дослідниками напрацьовано значний обсяг досліджень, що охоплюють різноманітні аспекти життєдіяльності українського села доколгоспного періоду.

Збагачення інформаційного простору, методологічна переорієнтація історичної науки, доступ до раніше заборонених документів та матеріалів спричинили появу, насамперед, низки узагальнюючих фундаментальних праць з аграрної історії України, в яких на основі аналізу широкого кола документальних джерел, без ідеологічної заангажованості розкриваються аграрні відносини на українських землях в різні історичні періоди [82; 230]. Варто також відзначити спеціальне дослідження «Історія українського селянства» П. Коріненка [135]. На поцінування заслуговує фундаментальне дослідження «Історія українського селянства», видане під егідою Національної академії наук України та Інституту історії України НАН України, в якому подано максимально ґрунтовний і об'єктивний аналіз присутності у вітчизняній історії селянства [101; 102]. Науковий інтерес

викликають і колективні дослідження про сутність і особливості нової економічної політики в українському селі [293], взаємовідносини суспільства і влади в цей період [292].

Для достовірного відображення процесів, які протікали в українському зерновиробництві 1921–1929 рр., необхідним є й вивчення стану висвітлення в науковій літературі попереднього хронологічного періоду, який відчутно вплинув на життєдіяльність як українського суспільства, так і українського селянства та його участі в господарсько-економічних процесах. Такими карколомними моментами, наслідком яких стали відчутні деструктивні явища в сільському господарстві України, були роки військових лихоліть 1914–1921 рр.

Досить широкий спектр питань, пов'язаних із впливом Першої світової війни 1914–1918 рр. на українське сільськогосподарське виробництво, розглядається О. Реєнтом і О. Сердюком у монографічних дослідженнях «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 рр.)» [263], «Торговельний баланс України на початку ХХ ст.» [265], «Перша світова війна і Україна» [261]. Цінність зазначених видань зумовлена тим, що на основі широкого кола архівних джерел автори подали детальну характеристику сільськогосподарського експорту України на початку ХХ ст., стану українського сільського господарства в роки війни. Становище селян і сільського господарства в українських губерніях Російської імперії, кризові тенденції в аграрному секторі економіки в роки «Великої війни» О. Реєнт досліджує і в низці одноосібних наукових публікацій [262; 264; 266]. Важливе дослідження щодо продовольчого становища в Україні в роки Першої світової війни здійснила Н. Шапошнікова [328].

Селянське питання на зламі століть стало предметом наукового пошуку Н. Ковальової, яка у низці ґрунтовних наукових праць на основі документальних та нарративних джерел проаналізувала передумови та причини «аграрної революції» в Україні, показала її наслідки для

українського селянства [122-126]. Соціокультурний аспект історії селянства України початку ХХ ст., зміни в світогляді та поведінці селян, які відбулись в під впливом модернізаційних та революційних процесів, досліджено в монографії О. Михайлюка «Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси» [194].

Селянські імперативи української революції є об'єктом наукового вивчення В. Верстюка, в наукових працях якого значну увагу приділено вирішенню селянського питання в політиці українських політичних сил та урядів 1917–1920 рр., місця й ролі селянства в теорії і політиці більшовизму [21-23]. Критичним осмисленням аграрної політики в Україні періоду національно-демократичної революції в контексті соціально-економічних процесів, які протікали в українському селі, характеризуються наукові дослідження І. Хміля [316; 317], С. Корновенка [136-138; 140-142], В. Лозового [169-171]. Крізь призму аналізу реалізації аграрного питання в діяльності різних інституційних форматів дають виважену оцінку стану ведення сільського господарства, вирішенню земельного питання в буремні переломні роки автори дослідження «Сільське господарство України 1917–1920 років: реалії та пошуки» [191].

Наукову та теоретико-практичну цінність мають колективні дослідження «Селянство, земля і влада в період Української революції 1917–1921 рр.» [143] та «Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.)» [127], автори якого ґрунтовно вивчили питання соціокультурних трансформацій в українському селі на початку ХХ ст., здійснили аналіз аграрного законодавства та механізму проведення перетворень у сфері землеволодіння та землекористування в українському селі різними політичними силами.

Український історіографічний процес доби незалежності характеризується значними напрацюваннями важливих питань життя доколгоспного села, зокрема в період нової економічної політики.

Науковим осмисленням питань, які раніше перебували в ідеологічних лещатах, характеризуються насамперед здобутки С. Кульчицького, спрямовані на вивчення спроб державної партії втілити в життя комуністичну доктрину, на розгляд концепцій соціальної та економічної політики, на аналіз суспільно-політичних і соціально-економічних процесів у площині «суспільство – влада» в радянській Україні років непу, на з'ясування сутності та особливостей нової економічної політики в українському селі [152-155; 157-158].

С. Кульчицький у своїх роботах подав широкий і розлогий аналіз всього комплексу суспільно-політичних і соціально-економічних чинників, які прямо і безпосередньо впливали на умови функціонування українських селянських господарств доби непу. Слід, зазначити, що вказана проблема перебуває в центрі його дослідницької уваги вже десятки років, починаючи з виходу в світ у 1979 р. монографії, присвяченій внутрішнім ресурсам соціалістичної індустріалізації [151]. Незважаючи на те, що робота з'явилась в умовах жорсткої радянської цензури кінця 70-х рр. ХХ ст., автору все ж вдалося в ряді доволі яскравих епізодів, показати деструктивний характер фіскальної політики радянської держави по відношенню до селянства, хоч і дещо лаконічно, проте доволі однозначно дослідник вказав на те, що кремлівські заходи вели не до швидкого зростання товарної частини сільського виробництва, зокрема, зернових культур, а навпаки – до підриву селянського зерновиробництва. В більш широкій формі С. Кульчицький проаналізував цю деструктивну політику в самих різних її аспектах, та на різних хронологічних відтинках в такій ґрунтовній праці як “Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)” [153]. Працюючи вже в нових, вільних від тоталітарного диктату умовах, дослідник показав увесь логічний ланцюг політичних, адміністративних та економічних діянь більшовицького керівництва, які на кінець 20-х рр.

XX ст. замість очікуваного підйому, на що можна було сподіватися ще у 1925 – 1926 рр., завели аграрний сектор економіки України в глухий кут.

Певну увагу даній проблемі приділила і відома сучасна дослідниця Л. Гриневич [45], яка зосередила свою увагу на показі того, як від переважно фіскального тиску на українського селянина, радянська влада почала все більше переносити центр ваги на спочатку суто адміністративні, а потім і відверто кримінальні методи боротьби з вродженою схильністю українського селянина до вільної землеробської праці.

Конкретно-історичну спрямованість мають монографії В. Калініченка, в яких порушено як наукову проблему ґрунтовні аспекти соціально-економічної характеристики сільського господарства України в період непу. Напрацювання автора характеризуються використанням широкого кола документальних джерел з метою подати об'єктивну картину життєдіяльності індивідуальних селянських господарств, динаміки сільського населення і землекористування, стану матеріально-технічної бази, розвитку рільництва, продуктивності селянської праці тощо [107; 108]. Основною рисою змістовної монографії В. Калініченка [107] стало те, що він зосередився на детальному аналізі практично всіх технологічних аспектів доволі тривалого всього річного циклу зерновиробництва. Він, зокрема, проаналізував насиченість селянських господарств (причому, диференціюючи по різних зонах: Полісся, Лісостеп, Степ) сільськогосподарським реманентом і машинами. Не забуваючи при цьому провести також не менш, а подекуди, і більш важливий аналіз забезпечення селянських господарств тягловою силою. Підходячи до цього також диференційовано, як по вказаних зонах, так і видам тяглової сили: коні, воли.

На основі проведеного аналізу, В. Калініченко показав, що якщо прикласти не такі то і великі зусилля для того, щоб забезпечити належне насичення селянських господарств усім шлейфом машин і механізмів,

кожна одиниця яких мала різну продуктивність: плуг, букер, віялка, сівалка, молотарка і довести цю насиченість, принаймні до середнього європейського рівня, не кажучи вже про північноамериканський, то враховуючи природню родючість українських агроландшафтів, величезний потяг до землеробської праці українського селянства, навіть за цих умов – без надуманої колективізації, молоде українське фермерство було здатне швидко суттєво підвищити продуктивність землеробства і підняти продуктивність зерновиробництва до рівня дореволюційних поміщицьких економій.

Виваженістю і об'єктивністю характеризуються наукові судження сучасних вітчизняних дослідників про фінансову політику владних інституцій в період соціально-політичних трансформацій 1917–1929 рр., становлення та діяльність податкових органів в Україні в період непу, характер податкових платежів селянства. Науковий інтерес становлять напрацювання Ю. Котика [146], С. Корновенка [139; 144; 146], В. Лазуренка [144; 161], П. Гай-Нижника [35]. На переконання дослідників, партійне керівництво радянського режиму використовувало оподаткування як інструмент економічного терору проти українського селянства [146, с. 46]. Виваженими є й висновки дослідників щодо карально-репресивних, класово-дискримінаційних тенденцій у податковій політиці радянського режиму [144, с. 165].

Поза увагою дослідників не залишилось і вивчення широкого комплексу дослідницьких проблем, пов'язаних з відродженням в радянських умовах і подальшим функціонуванням української сільськогосподарської кооперації. Наукова першість у висвітленні історико-теоретичного аспекту життєдіяльності української селянської кооперації, її історичної ролі у формуванні внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції в 1920-х рр., характеристиці важливості для господарського життя села функціонування кооперативних об'єднань належить В. Марочку [179-183].

В сучасному історіописанні чільне місце займає науковий доробок А. Морозова. Його наукові дослідження «Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу» [207], «Сільськогосподарський кредит в добу непу (1921–1929)» [208] «Гроші для господаря (виробничі кошти села в доколгоспний період 1921–1929)» [201] дають можливість прослідкувати форми і методи роботи кредитної сільськогосподарської кооперації як центру господарського життя на селі, дати виважену оцінку діям кооперативної системи в соціально-економічній розбудові українського села та її координуючої ролі в селянському зерновиробництві. Науково виваженими є й положення та узагальнення, викладені дослідником в інших публікаціях, присвячених особливостям політичних та соціально-економічних умов кооперативного життя 20-х років ХХ ст., сільськогосподарській контрактації в добу непу та ін. [198-200; 204-206; 209-211]. А. Морозов, особливу увагу у своїх роботах зосередив на аналізі широкого кола фінансово-кредитних аспектів функціонування одноосібного незалежного селянського господарства. Він, зокрема, показав, що при не те, що лояльному, а принаймні нейтральному ставленні держави до основної маси українського селянства, яку складала на середину 1920-х рр. середняцтво – “вищесередні”, “середні”, “нищесередні” господарства – українські селяни здатні за допомогою своїх самодіяльних кооперативних організацій, які напрацювали з часу свого виникнення у 1925 – 1927 рр. вже великий досвід акумуляції та раціонального використання вільних коштів селянських господарств, здатне самостійно вирішити більшість проблем, пов’язаних із різким піднесенням продуктивності не лише зерновиробництва, але і сільського господарства в цілому. Щодо лояльного ставлення держави, то це, як показав А. Морозов, передбачало не якість, то особливі пільги, а просто дотримання елементарно комфортних, для всякого підприємництва, податкових обтяжень. На превеликий жаль, починаючи з кінця 1926 р., і надто вже у 1927/28 календарному році, ситуація почала змінюватися на

прямо протилежне. Податкова політика радянської держави по відношенню до українського селянства почала набувати характеру відвертого фіскального визиску.

Варто вказати, що сучасні аграрні студії розширюють діапазон конкретно-історичних досліджень. Тематичні ніші української історичної науки заповнюються і дослідженнями щодо досить вузько спеціальних аспектів аграрної історії 1920-х рр. Так, з огляду на обрану нами тему дослідження, вартими уваги є напрацювання сучасних вітчизняних дослідників, які на основі джерельного матеріалу і об'єктивних статистичних даних максимально виважено і конкретно зосереджують наукову увагу на питаннях селянського зерновиробництва непівського часу, партійного втручання в ці процеси, участі в них же української сільськогосподарської кооперації.

Селянське зернове господарство України в 1920-х рр., аналіз функцій зернового господарства і ринку зернових культур стали предметом наукового вивчення В. Олянич [225]. Оперуючи джерельним матеріалом, дослідниця констатує, що зернове господарство селян належало до елітної галузі сільськогосподарського виробництва, яке вимагало від них належних агротехнічних навичок і знань, а функціонально забезпечувало розвиток й інших галузей сільського господарства, як от тваринництво, птахівництво [225, с. 80].

Предметністю і фактологічністю характеризується дослідження Л. Гриневич щодо жорсткого контролю з боку радянської влади, каральної системи залякування селян за відмову продавати державі хліб на низькими цінами в умовах розгортання надзвичайних заходів в аграрній сфері [45]. Зернової проблеми та кризи хлібозаготівель в сільському господарстві в останні роки непу торкається в дисертаційній роботі О. Гур'єва [48].

Роль селянських фермерських господарств України у виробництві та реалізації зернової продукції власних господарств на експорт в період

непу вивчав і аналізував В. Лазуренко [162]. Він же приділив вагому увагу й загальному соціально-економічному розвитку високопродуктивних селянських господарств, їх прогресивній ролі в розвитку виробничих сил доколгоспного радянського села [163; 164].

У фокусі наукової уваги сучасних вітчизняних дослідників перебуває і питання ролі й місця в зерновиробництві сільськогосподарської кооперації в роки непу. Ця проблематика є предметом наукового пошуку Ю. Раку, зреалізованого у ряді наукових напрацювань, присвячених як загальній характеристиці експортної діяльності самоврядних селянських організацій України, так і особливостям організації кооперативного хлібоекспорту [257-259]. Дослідник стверджує, що саме фахівцям кооперативної системи вдалось розв'язати ряд складних проблем, вирішення яких позитивно позначилось на збільшенні об'ємів і підвищенні якості експорту зернових, так як Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» обстоювала не штурмівщину як визначальну ознаку вирішення питань радянським режимом, а економічну доцільність цієї роботи [259, с. 136].

Сучасні вітчизняні дослідники приділяють увагу і питанням диференціації українських селян щодо їх господарської спроможності в умовах непу, аналізу життєздатності індивідуальних селянських господарств України [291], особливостям різноманітних форм збуту продукції селянськими господарствами в УСРР у 20-х рр. ХХ ст., підприємницькій діяльності селянського двору [224], новим формам господарювання українського селянства в непівський період [172].

Значний комплекс праць присвячено взаємовідносинам українського селянства і владних інституцій. Увагу протистоянню селянства та радянського режиму, виробленню політики радянської влади з головних питань селянського життя приділяє О. Ганжа [36-38; 40]. Дослідженням суспільно-політичних процесів в площині аналізу

«офіційної» і «селянської» правди в системі функціонування українського села в 20-ті рр. ХХ ст. займається Г. Капустян [111-116]

Висвітленню соціально-політичних настроїв та динаміки змін суспільної свідомості українського селянства в умовах непу присвячено праці С. Дровозюка [77; 78]. Аспекти, пов'язані з формуванням суспільно-політичних настроїв українського селянства, діяльністю безпартійних селянських конференцій як спробою спротиву тоталітаризму також знайшли своє відображення в наукових роботах О. Абразумової [1-4], В. Мотуз [212], Г. Георгізова [41], Д. Красносілецького [148].

Важливим моментом активізації наукового дослідження селянознавчої проблематики є поява наукових розвідок, присвячених регіональним аспектам сільськогосподарського виробництва непівського часу. Дослідницький інтерес викликають напрацювання А. Зінченка [93], І. Рибачка [270], О. Свідерської [270; 276; 277], Ю. Котляра [147], М. Олійника [223; 238], Л. Лехан [166]. Важливість регіональних досліджень не викликає заперечень, бо, на думку А. Зінченка, проведення історичного зрізу на рівні губернії, попри певну територіальну обмеженість, дає можливість побачити нові грані соціальних явищ, адже в регіональному наближенні соціальні процеси часто висвітлюються яскравіше [93, с. 5].

З урахуванням обраної нами теми дослідницький інтерес також становлять праці С. Биченка [17], В. Анісімова [8], О. Дулгерової [80; 81], Ю. Святця [278], О. Сушка [294], Б. Бутенка, К. Філіппова [19], О. Мовчан [197], І. Прокопенко [254], в яких знайшли відображення дотичні сюжети, пов'язані з життєдіяльністю українського села, станом сільськогосподарського виробництва 20-х рр. ХХ ст.

Увагу дослідників привертає і аналіз історіографічного осмислення суспільно-політичних та соціально-економічних трансформацій в українському суспільстві перших десятиліть ХХ ст. як часу карколомних

змін інституційних засад. Вітчизняна історіографічна спадщина постійно збагачується й працями, автори яких на якісному методологічному рівні досліджують основні підходи й концептуальні засади історіографічного дискурсу в аграрній історії. В контексті проблематики дослідження теоретичний інтерес викликає і низка праць історіографічного характеру [77; 78; 92 95; 111; 137; 295].

Загалом, попри розмаїття теоретичних напрацювань, питання, пов'язані з впливом суспільно-політичних та соціально-економічних процесів на українське зерновиробництво в період, що досліджується, практично не виокремлюються із загального руслу досліджень як історії українського доколгоспного села, селянства, так і аграрних відносин.

1.2 Джерельна база та методологічний інструментарій дослідження

Завдання повномасштабного аналізу господарсько-економічних відносин у зерновиробництві впродовж досліджуваного періоду зумовили необхідність джерелознавчого забезпечення окресленої наукової проблематики. Джерельна база дослідження представлена різноманітними за змістом та походженням опублікованими і неопублікованими (архівними) матеріалами, весь масив яких розділено нами на наступні тематичні групи: 1) інформаційні документи партійних органів та державних установ, 2) нормативно-правові та звітні документи вищих партійно-державних органів, 3) матеріали, які висвітлюють діяльність всіх структурних ланок системи сільськогосподарської кооперації, 4) статистичні матеріали, 5) матеріали періодичної преси.

Суттєвою частиною першої групи джерел, яка включає інформаційні документи партійних органів та державних установ, є опрацьовані в процесі наукового пошуку архівні матеріали, які

розміщені в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Під час наукового пошуку опрацьовано такі фонди ЦДАВО України: ф. 1 (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів) [71], ф. 27 (Народний комісаріат землеробських справ УСРР [56; 65; 76; 187-189; 228; 253], ф. 335 (Всеукраїнський центр зернової кооперації «Укрзерноцентр») [290], ф. 337 (Українська державна загальнопланова комісія при Українській економічній нараді) [25; 70; 73; 91; 196; 256], ф. 539 (Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР [68; 69; 72], ф. 3040 (Українська економічна нарада при РНК УСРР) [242].

Опрацьовані документи за типом та формою представляють доповіді представників Наркомземсправ УСРР і губернських земельних відділів про стан і перспективи розвитку сільського господарства. програми агрономічних з'їздів, постанови, інструкції, доповіді, спеціальні повідомлення, матеріали оперативної звітності, листування, зведені дані щодо питань, які стосуються становища і розвитку сільського господарства УСРР, протоколи засідань сільськогосподарської секції по розгляду кон'юнктурних оглядів сільського господарства України, матеріали про постачання сільськогосподарськими машинами губерній України, відомості Наркомзему УСРР про потреби сільського господарства в тягловій силі, статистичні довідки про пересічну врожайність та валовий збір зернових, про обсяги хлібозаготівель, інструкції, положення про сільськогосподарський податок та механізм оподаткування селянських господарств. Конкретні факти та аналітична інформація, яка міститься в матеріалах фондів, дала можливість більш досконало і об'єктивно визначити дійсний стан соціально-економічного становища сільського господарства в цілому і зерновиробництва зокрема.

Значну інформаційну цінність мають документи ф. 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КП(б)У) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), вивчення яких сприяло більш повному з'ясуванню ролі партійних органів в реалізації аграрної політики та подальшого становища українського села. Документи фонду включають різноманітні протоколи, інструкції, директивні листи та телеграми, плани, відомості, статистичні зведення та таблиці, листування щодо справ в сільському господарстві, серед яких й матеріали доповідей про роботу на селі, інформація про капітальні вкладення в сільське господарство України, про розрахунки валової продукції в грошах, про реалізацію селянського зерна. Це й доповідні записки про результати інструкторського обстеження радянських установ українських губерній, протоколи зборів уповноважених Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації, матеріали доповідей щодо питань недороду, хлібозаготівель та чергових завдань розвитку сільського господарства тощо [67; 74; 75; 97; 110; 145; 159; 249; 255; 260; 281; 320].

Матеріали фонду дозволяють також вивчити справжню сутність ставлення партійних органів до вирішення селянського питання, до проблем селянства як ключової соціальної верстви тогочасного українського суспільства. Про пильність уваги партійних органів щодо контролю настроїв та установок українського селянства свідчать матеріали спеціальних доповідей про характерні моменти в суспільно-політичних настроях українського селянства, про селянські спілки в Україні, матеріали спеціальних обстежень про соціальні процеси в українському селі. Додатковий матеріал про перипетії сільського життя відображено в наявних у фонді листах селян-читачів до редакцій центральної преси [9; 10; 167; 288; 289].

До цієї групи ми віднесли й інформаційні матеріали, вміщені в сучасних збірниках архівних джерел [131; 307]. Зокрема, наукову

цінність становлять інформаційні матеріали спецслужб, які постійно зондували характер настроїв українського селянства. Вартим уваги є збірник інформаційних документів і матеріалів «Радянське село очима ВНК – ОДПУ – НКВС. 1918–1929), документи якого висвітлюють питання господарського, соціально-політичного та побутового життя села, дають досить об'єктивну інформацію про причини селянського невдоволення заходами радянського режиму [287].

Друга група джерел, нормативно-правові та звітні документи вищих партійно-державних органів, представлена різноманітними законами, постановами, наказами, інструкціями, розпорядженнями, резолюціями, що дозволили конкретизувати політику вищих партійно-державних органів у вирішенні аграрного питання та шляхи її реалізації. Вивчення нормативно-правових та звітних документів за умов фільтрації декларативно-мітингової риторики сприяло більш раціональному висвітленню сутності діяльності офіційних інституцій щодо українського села та сільського господарства.

Вартими уваги є матеріали, вміщені в збірнику «Рішення партії з господарських питань» [269], декрети робітничо-селянського уряду України [248; 251; 252], збірники постанов, узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР [86; 89], збірники партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію [85], постанови і обіжники Української економічної наради [242], постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації [241], стенографічні звіти з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, з'їздів КП(б)У, звітні документи Всесоюзного з'їзду по сільськогосподарському кредиту та резолюції різноманітних з'їздів та нарад [32; 58; 267; 268], звіти уряду УСРР, які оприлюднювали на з'їздах рад [57], нормативно-правові акти [243; 245-247; 250], обіжники та офіційні циркуляри, оприлюднені в «Бюлетені народного комісаріату землеробства УСРР» [83; 220].

Вивчення даних першоджерел мало важливе значення, так як в різноманітних законах, постановах, розпорядженнях було відображено офіційні погляди та тенденції подальшого розвитку аграрного сектору України.

Третій пласт джерел становлять матеріали, які висвітлюють діяльність всіх структурних ланок системи сільськогосподарської кооперації в добу непу. Інформаційний потенціал джерел даної групи є високим, так як їх ретельне опрацювання дозволило нам дати загальне бачення всіх організаційних, фінансово-економічних та господарсько-виробничих кроків сільськогосподарської кооперації з метою забезпечення соціально-економічних інтересів українського селянства. Важливе значення для повноти дослідження мало вивчення неопублікованих документів ф. 290 (Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар») ЦДАВО України, які містять значний масив різноманітних фактологічних і цифрових матеріалів. У фонді найбільший інтерес становлять постанови, розпорядження, циркулярні листи правління «Сільського господаря», матеріали засідань торгівельних нарад, матеріали постійних обстежень всіх систем сільськогосподарської кооперації, інформаційні довідки хлібного відділу «Сільського господаря», листування фінансового відділу «Сільського господаря» з низовими ланками кооперації, дані про забезпечення селянських господарств якісним посівним матеріалом та ін. [98; 168; 186; 219; 299]. Документи, які сприяють всебічному розкриттю проблематики дослідження й проливають світло на вагому роботу кооперативної системи, містяться й у ф. 291 (Українська спілка насінницької кооперації (Укрнасініспілка) та ф. 335 (Всеукраїнський центр зернової кооперації «Укрзерноцентр») [290].

Вирізняються інформативно-аналітичним рівнем різні форми опублікованої звітної документації Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», що стосуються

основних засад діяльності сільськогосподарської кооперації: матеріали про основні лінії і напрямки роботи та політику сільськогосподарської кооперації, зокрема збутово-постачальницьку агровиробничу та агрокультурну роботу, плани хлібозаготівель, експортно-імпорتنі операції кооперативної системи, дані про питому вагу сільськогосподарської кооперації серед планових заготівників хліба тощо [26-29].

Окремий масив джерел у дослідженні складають статистичні матеріали, які містять об'ємний пласт інформації щодо соціально-економічного розвитку селянських господарств, селянських бюджетів, динаміки забезпеченості селянських господарств України польовим засівом, продуктивності худоби, щодо показників врожайності зернових культур, стану землекористування, стану польових, присадибних і городніх посівів, даних про стратиграфію селянських господарств, про кількісні показники селянських господарств по забезпеченню робочою худобою і реманентом, вичерпні дані про обсяги хлібозаготівель, інформацію щодо частки України в загальносоюзному зерновому експорті тощо.

Найбільш суттєво довідково-інформативно наповненими є офіційні статистичні збірники, серед яких: «Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ» [104], «Календар-довідник відомостей про сільське господарство України» [103], «Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство» [87; 88], «Селянські бюджети України» [280], «Підсумки весняного обслідування сільського господарства України» [235; 236]. Для дослідження всіх аспектів кооперативного життя нами опрацьовано статистичні збірники, присвячені діяльності сільськогосподарської кооперації в роки непу, які характеризуються повнотою статистичного відображення всіх напрямків в сфері діяльності кооперативної системи [133; 134; 284]. Певний пласт інформаційних даних вміщено в

статистичних збірниках «Україна в цифрах» [302], «Україна. Статистичний щорічник» [303-306], уважне опрацювання яких дало змогу простежити загальний стан сільського господарства, розвиток його окремих галузей, продуктивність сільськогосподарського виробництва.

Вивчення статистичних матеріалів тогочасних збірників потребувало критичного аналізу наявних у них цифрових показників, ступеня достовірності статистичних даних, які, на жаль, в основному визначались політичною кон'юктурою. Проте об'єктивний підхід до опрацювання статистичних даних сприяв наповненню дослідження цифровими даними, які є невід'ємною складовою повноцінного розкриття проблематики дослідження.

Репрезентативною та органічною частиною джерельної бази із вказаної проблеми є п'ята група джерел, яку складають матеріали тогочасної періодичної преси, що містять значний пласт різноманітної фактологічної інформації про сільське господарство в період, що досліджується. Питання щодо стану рільництва і насамперед зерновиробництва, шляхів впровадження податкової політики на селі, ролі сільськогосподарської кооперації у відродженні зерновиробництва були предметом обговорення на шпальтах таких видань як «Український агроном», «Господарство України», «Українська сільськогосподарська газета», «Земельник», «Радянський селянин», «Вісті ВУЦВК», «Український землевпорядник», «Український економіст», «Вісник сільськогосподарської науки», «Вісник статистики України», «На аграрному фронті». Цінними для вивчення проблематики дослідження є офіційні часописи сільськогосподарської кооперації, а саме друкований орган Центрального правління сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», назва якого була пізніше змінена на «Коопероване село», а згодом часопис отримав назву «Кооперована громада».

Вивчення матеріалів періодичної преси дозволило повніше «вжитися» в епоху, краще зрозуміти історичний контекст подій і явищ,

що є предметом наукового пошуку. Звичайно, матеріали цієї групи також потребували об'єктивного трактування, так як офіційна преса виступала ідеологічною трибуною радянського режиму. Проте на шпальтах видань публікувались не лише передовиці з декларативними лозунгами і пропагандистським наповненням, а й аналітичні статті фахівців-аграрників, економістів, активних діячів кооперативного руху, дописи сількорів, замітки від пересічних українських селян, зміст яких був позбавлений ідеологічного забарвлення і давав змогу отримати досить багату фактологічну інформацію.

Методологічні засади дослідження обумовлені характером та проблематикою дослідження, метою та дослідницькими завданнями. Методологічний інструментарій дисертації включає наукові принципи та методи, які доповнюють один одного і дають можливість комплексно і неупереджено розглянути процеси, які протікали в українському селі в 1920-х рр. загалом і в зерновиробництві зокрема. В процесі дослідження нами було використано засадничі загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, науковості, багатофакторності та всебічності.

Використання принципу історизму дало можливість проаналізувати суспільно-політичні та соціально-економічні процеси в нерозривному зв'язку з конкретно-історичними обставинами часу, в яких жило українське селянство 1920-х рр., як на нього вплинули деструктивні процеси в сільському господарстві України в роки військових лихоліть, дало можливість визначити закономірності та реальний стан справ у вітчизняному сільському господарстві періоду, що досліджується, прослідкувати об'єктивні і суб'єктивні фактори, які впливали на українське зерновиробництво в неспівський період.

Наукове вивчення історичного минулого неможливе без об'єктивності відтворення сутності подій і явищ. Використання принципу об'єктивності сприяло поясненню логіки складних і суперечливих процесів 1920-х рр. через опрацювання й комплексний

аналіз історіографічної й джерельної бази з метою отримання правдивих й неупереджених фактів з різноманітних за своїм походженням джерел інформації. Принцип об'єктивності сприяв уникненню вільної інтерпретації фактів, упередженості і заідеологізованості. Застосування принципу об'єктивності сприяло накопиченню достовірних даних щодо чинників впливу на стан сільського господарства України, функціонування його основних виробничо-економічних елементів, виваженості оцінок щодо наслідків втручання державно-правових інституцій в сільськогосподарське виробництво.

Творче використання принципу науковості дало можливість здійснити результативний науковий пошук, залучити в дослідницьку роботу широкий спектр наукових здобутків сучасного селянознавства, сприяло трактуванню різних поглядів і думок на становище в зерновиробництві в умовах карколомної зміни інституційних засад. Застосування принципу науковості в дослідницькій роботі сприяло уникненню описовості, забезпеченню цілісної картини та наукової достовірності положень і висновків дослідження, неупередженому критичному аналізу складних та суперечливих соціально-політичних та виробничо-економічних процесів 1920-х рр. в сільськогосподарському виробництві і насамперед в базовій галузі сільського господарства України – рільництві.

Принципи багатфакторності та всебічності було використано автором для аналізу політичних, економічних, соціальних, суб'єктивних та об'єктивних чинників, що дало можливість розглянути широкий комплекс питань, пов'язаних із життєдіяльністю українського селянства в буремні 1920-ті рр. та з розвитком зерновиробництва як основної статті доходів українських селянських господарств 1920-х рр.

Дотримання засад системного й всебічного висвітлення дослідницьких завдань сприяло визначенню господарсько-економічного становища селянського рільництва, продуктивності зерновиробництва не

лише як виключно важливого економічного чинника, але й як наріжного каменя всього внутрішньополітичного життя.

З метою реалізації зазначених вище принципів нами було залучено комплекс методологічних підходів, притаманних історичним дослідженням, а саме наукові можливості проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, статистичного, логічно-аналітичного, конкретно-пошукового методів.

Використання проблемно-хронологічного методу дало можливість визначити часові рамки дослідження, його структурну побудову з метою розкриття в логічній і хронологічній послідовності становища в селянському зерновиробництві 1920-х рр. Застосування цього методу сприяло синхронізації різних аспектів проблеми, відображенню історичних процесів в хронологічній структурованій послідовності, характеристиці динаміки господарсько-економічних відносин в українському селі на фоні гострих суспільно-політичних і соціально-економічних катаклізмів 1920-х рр.

Порівняльно-історичний метод є універсальним інструментарієм дослідника, який дає можливість спрямувати науковий пошук в потрібне русло й забезпечити поглиблений аналіз проблематики даного дослідження, пов'язаної з повним і критичним висвітленням перманентної кризи радянського зерновиробництва 1920-х рр. В руслі порівняльно-історичного методу розкриваються причини й наслідки деструктивних явищ у сільському господарстві в роки військових лихоліть 1914–1921 рр., роль сільськогосподарської кооперації у відродженні зерновиробництва, закономірності наростання хлібних труднощів на тлі дезорганізації господарсько-економічних відносин. Застосування цього методу також дало можливість порівнювати різні аспекти проблематики, що є предметом наукового пошуку даного дослідження, продемонструвати сутність та масштаби змін у тогочасному українському селі, забезпечило всебічне розкриття теми.

Використання можливостей статистичного методу сприяло ґрунтовному аналізу цифрових показників, демонстрація яких є вкрай необхідною умовою для чіткого й детального відображення динаміки селянського зерновиробництва в період, що досліджується. Використання цифрових даних дало змогу на належному рівні проаналізувати основні аспекти проблематики, що стосується як загального стану і тенденцій розвитку українського сільського господарства загалом, так і ситуацію в зерновиробництві зокрема. Застосування статистичного методу дозволило більш яскраво проілюструвати динаміку зростання площі селянських засівів, забезпеченості селянських господарств польовим засівом, процес зменшення кількості безтяглових і безреманентних господарств, показники коливання цін на зерно тощо.

Застосування наукових засад логічно-аналітичного методу сприяло логічному, послідовному і конкретному аналізу явищ, подій і фактів в певних історичних і суспільно-політичних умовах, визначенню взаємозв'язку стану зерновиробництва з впливом на ці процеси політичної кон'юнктури, агрономічної агрокультури сільськогосподарського виробництва, стану забезпечення селянських господарств господарсько-виробничою технікою, специфіки вирощування зернових культур в певних кліматично-географічних районах та ін.

Конкретно-пошуковий метод було використано з метою пошуку й систематизації наявних наукових розвідок, різнотипних джерел інформації. Наукові засади конкретно-пошукового методу дали можливість згрупувати й класифікувати весь наявний матеріал з метою адекватної інтерпретації даних щодо висвітлення успіхів в зерновиробництві як основної статті доходів селянських господарств, щодо згубності командно-адміністративних методів керівництва в цій сфері та ключових аспектів економічно-господарської діяльності

сільськогосподарської кооперації з метою підвищення продуктивності праці в селянських господарствах в умовах відчутного тиску зі сторони радянського режиму.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи викладене, маємо констатувати, що аналіз ступеня наукового розроблення проблеми в історіографії свідчить про те, що обрана нами тема не була обділена увагою науковців. Проведений історіографічний аналіз уможлиблює висновок про те, що історіографічний процес пройшов шлях від методологічного монізму радянської історіографії, коли ідеологічні стереотипи перешкождали історикам дати виважений аналіз подій, процесів і явищ, до різноманіття методологічно-концептуальних підходів, актуалізації аграрних та селянознавчих студій у історіографії доби української незалежності.

Попри широкий спектр теоретичних напрацювань і розширення діапазону конкретно-історичних досліджень, питання, що пов'язані з впливом суспільно-політичних та соціально-економічних процесів на українське зерновиробництво в досліджуваній період практично не виокремлюються із загального русла досліджень як історії українського доколгоспного села, селянства, так і аграрних відносин. Обрана тема ще не була предметом спеціального дослідження, тому комплексний аналіз даної проблематики є актуальним і науково необхідним.

Джерельна база є достатньо репрезентованою для реалізації поставлених у дисертації завдань. В основу дослідження покладено різнотипні історичні джерела. Дослідницьку базу дисертації можна охарактеризувати як таку, що вповні дає змогу автору досягти поставлених цілей та завдань і зробити обрану тему предметом окремого наукового дослідження. Методологічні засади дослідження обумовлені характером та проблематикою дослідження, метою та дослідницькими завданнями. Методологічною основою дослідження стали принципи

історизму, об'єктивності, науковості, багатofакторності та всебічності. З метою реалізації зазначених вище принципів нами було залучено комплекс методологічних підходів, притаманних історичним дослідженням, а саме: наукові засади проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, статистичного, логічно-аналітичного, конкретно-пошукового методів. Їх творче застосування сприяло забезпеченню сутності логіки перебігу неоднозначних і різнобарвних суспільно-політичних та соціально-економічних процесів у період, що досліджується.

РОЗДІЛ 2

ДЕСТРУКТИВНІ ЯВИЩА В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ В РОКИ ВІЙСЬКОВИХ ЛИХОЛІТЬ 1914–1921 РР.

2.1 «Велика війна» і українське зерновиробництво

Сільське господарство України на початку ХХ ст. займало важливі позиції в загальноімперському народному господарстві. Воно вже було орієнтоване на ринок, його розвиток йшов у напрямку інтенсифікації. Збільшувались засіви високотоварних культур – пшениці, ячменю тощо. Наприклад, на Херсонщині під ячмінь відводилось 30 відсотків посівних площ в господарствах землевласників і 44 відсотки – в індивідуальних селянських господарствах, так як ця зернова культура користувалась значним попитом в Європі, і особливо в Німеччині [261, с. 166]. Стосовно озимої пшениці, то в довоєнний час озима ця культура завоювала провідні позиції в структурі засівних площ, чому сприяла активна селекційна робота і, як наслідок, виведення нових, морозостійкіших сортів. Попит на неї пояснювався й гарними смаковими якостями і вищою врожайністю, порівняно з іншими зерновими, зокрема з житом [270, с. 95].

Позитивні тенденції, які прослідковувались в сільському господарстві України до Першої світової війни, яке втягувалось в товарно-грошові відносини, сприяли його прогресивному розвитку. Про це свідчить й різке зростання хлібного експорту імперії. Так, частка вивезеного з України на зовнішні ринки хліба складала на 1913 р. майже 40 відсотків хлібного експорту Російської імперії [261, с. 115]. На думку Н. Ковальнової, сільське господарство українських губерній перед початком Першої світової війни 1914–1918 рр. мало експортно-орієнтовану зернову спеціалізацію [122, с. 180].

Однак слід зазначити, що зростання товарного виробництва, яке й було основою експорту, базувалось у своїй основі на продукції великих поміщицьких господарств капіталістичного типу, так званих економіях. Зростання продуктивності, а звідси – і товарності виробництва, в економіях значною мірою базувалось на широкому використанні нової для того часу сільськогосподарської техніки, яка почала активно надходити в сільське господарство завдяки прискореному розвитку аграрного машинобудування в Україні. Заводи в Харкові, Одесі, Єлисаветграді (сучасна назва – м. Кропивницький), забезпечували поміщицькі та великі селянські господарства, яких особливо багато було на Півдні України, якісними високопродуктивними машинами, в тому числі не лише вже звичними кінними косарками, а й такою продуктивною для того часу сільськогосподарською технікою, як снопов'язалки, молотарки. Останні в свою чергу все частіше приводились в рух вже не за допомогою кінної тягової сили, а з використанням парових локомотивів. Завдяки активним зусиллям земств, які постали на Правобережжі після демократичних завоювань революції 1905–1907 рр., вельми активно почала розвиватись мережа сортонасінництва, підприємства якої постачали місцевих продуцентів високопродуктивними сортами зернових культур, спеціально прилаштованих до місцевих природно-кліматичних умов. Це був дуже важливий аспект справи, адже в сільському господарстві України, попри важливість усіх чинників, домінуючий вплив на темпи виробничо-економічних і соціально-політичних процесів відігравала його абсолютна детермінованість річним природно-кліматичним циклом. Багато уваги приділялось зоотехніці і ветеринарії, внаслідок чого за короткий термін помітно зросли племінні якості робочої худоби, насамперед в економіях, але завдяки їх впливу – і в селянському середовищі.

Однак із початком «Великої війни» всі ці позитивні процеси спочатку призупинились, а потім в українському сільському господарстві почали невблаганно розвиватись і деструктивні явища. Дезорганізація ринкових відносин із початком війни сильно зачепила господарські інтереси селянства.

Це було пов'язано насамперед із тим, що сільське господарство з початком війни було позбавлене величезної кількості робочих рук. Це був головний деструктивний момент. Адже якщо в економіях капіталістичного типу рільництво вже певною мірою базувалось на техніці й мускульній силі тварин, то в пересічному селянському господарстві, включаючи і заможні, виробничі процеси виразно базувались на фізичній силі насамперед чоловіків. Про масштаби втрат свідчать наступні інформаційно-статистичні показники.

До війни сільське населення України складало 84,8 відсотки і більшість його була зайнята саме в аграрному секторі [266, с. 473]. Наслідком мобілізаційних заходів стало те, що до війська призивали майже все чоловіче населення, яке могло тримати гвинтівку чи робити хоч щось для фронту.

До армії було призвано безпрецедентну кількість чоловічого населення від 16 до 50 років. А оскільки сільські чоловіки практично не мали пільг, які б звільняли їх від мобілізації, то, відповідно, частка саме сільських чоловіків була досить значною.

Статистичні дані зменшення чоловічої робочої сили в сільському господарстві України в 1914–1918 рр. вказують на те, що питома вага мобілізованих в українських губерніях була досить відчутною, а частка мобілізованих в царську армію у співвідношенні до всієї кількості працездатних чоловіків була більшою в губерніях, де переважало саме сільськогосподарське виробництво.

Аналіз статистичних даних перепису 1917 р. відображає сумну картину як в тилкових губерніях, так і в прифронтових губерніях, де

ситуація з нестачею робочих рук у селянському господарстві була критичною.

Таблиця 2.1

**Питома вага взятих в армію по відношенню до всієї кількості
працездатних чоловіків**

Губернія	% мобілізованих
Волинська	49,9
Катеринославська	34,2
Київська	51,8
Полтавська	49,4
Харківська	49,2
Чернігівська	50,6

* Таблиця складена за: [282, с. 397-398]; [328, с. 26].

Критичний стан цього процесу підтверджується й даними відносно того, що загалом кількість працездатних чоловіків пересічно на одне селянське господарство складала, наприклад, у Волинській губернії – 1,3, в Катеринославській – 1,5, в Київській – 1,2, в Полтавській – 1,4, в Харківській – 1,4, Чернігівській – 1,5 [275, с. 21].

Мобілізація болісно вдарила по селянських родинах. За інформаційними даними, пересічно кількість мобілізованих чоловіків на одне селянське господарство була дуже відчутною і складала від 0,5 до 0,7 [275, с. 21]. Так, наприклад, у Київській губернії 37,6 відсотків господарств залишились взагалі без робочих рук, у Харківській – 30,6 відсотків [282, с. 397-398].

Загалом про динаміку зменшення чоловічої робочої сили в сільському господарстві за роки «Великої війни» 1914–1918 рр. свідчать наступні статистично-інформаційні дані.

Таблиця 2.2

Зміни в складі чоловічої робочої сили в сільському господарстві українських губерній за роки «Великої війни»

Показник	Волинська	Катеринославська	Київська	Полтавська	Харківська	Чернігівська
% мобілізованих до всього населення	12,1	8,4	12,2	12,0	11,7	12,4
% мобілізованих до кількості працездатних чоловіків	49,9	34,2	51,8	49,4	49,1	50,6
Кількість чоловіків на господарство	2,8	2,9	2,6	3,0	3,1	3,0
Кількість працездатних чоловіків на господарство	1,3	1,5	1,2	1,4	1,4	1,5
Мобілізованих на одне господарство	0,6	0,5	0,6	0,7	0,7	0,7

* Таблиця складена за: [261, с. 158]; [275, с. 21].

Як бачимо, найбільш несприятлива для селянських господарств ситуація склалась у непромислових губерніях України, де працівники сільського господарства, на відміну від робітників промислових підприємств, не отримували пільг у вигляді відстрочки від мобілізації до війська.

Загальний негативний процес як наслідок мобілізаційних заходів досить аргументовано засвідчують автори монографії «Перша світова війна і Україна» О. Реєнт і О. Сердюк, вказуючи на те, що з кожних 100 селянських господарств України було відірвано за роки війни 60 працездатних чоловіків, а загалом по Україні частка селянських господарств, які залишились без годувальників, сягала практично половини їх кількості [261, с. 156].

Відповідно, весь тягар роботи біля землі лягав на плечі фізично немічних чоловіків, які залишились вдома, а також жінок, підлітків, людей похилого віку. Тобто, трудові ресурси села були настільки виснаженими, що мови про ефективну роботу в сільськогосподарському виробництві не могло й бути. Уряд, стурбований падінням сільськогосподарського виробництва, яке ніяк не могло задовольняти все наростаючих потреб у продовольстві, почав задіювати навіть працю військовополонених, продуктивність якої була вкрай мізерною. Дослідники вказують й на те, що чисельність сільського населення за два роки війни зменшилась на 21 відсоток, і серед причин цього, окрім зазначених вище, була й все зростаюча міграція сільського населення до міст і промислових регіонів у прагненні працевлаштуватись [266, с. 485].

В числі причин, які зменшували можливості господарів селянських господарств віддавати сили господарюванню на своїй землі, не лише військові, а й трудові повинності українських селян на обслуговування потреб фронту, до яких залучалось немобілізоване чоловіче сільське населення. Непоодинокими випадками було залучення до різного роду фізичних робіт і селянок.

Відтік робочої сили від сільського господарства особливо важко вдарив насамперед по дрібних селянських господарствах, які були фактично розорені. Відповідно, кількість беззасівних, безтяглових і безреманентних господарств постійно зростала. Як наслідок, понизилась

якість обробітку землі, як то глибина оранки, вивезення органічних добрив, боротьба з бур'янами.

Постійно зменшувалась земельна площа під сільськогосподарськими культурами, чому «сприяли» як деструктивні чинники, означені вище, так і окупація частини української території ворожими підрозділами. Якщо взяти показники площ засіву 1914 р. за 100 відсотків, то в 1915 р. показник засівів складав 92,7 відсотки, а в 1916 р. – 86,7 відсотків. Тобто, за два воєнних роки площа засівів скоротилась на 13,3 відсотки [328, с. 42]. Наслідком зменшення засівних площ стало, відповідно, й зменшення валового збору зернових культур. Вивчення статистичних даних вказує на те, що врожайність за роки війни знизилась на 8 відсотків, а збір зернових порівняно з 1913 р. зменшувався на 200 млн. пудів щорічно [229, с. 98].

Відбулись негативні зміни і в структурі засівних площ зернових культур. Так, різко скоротилась питома вага ринкових культур, зокрема пшениці й ячменю. Наприклад, частка площ під ярову пшеницю зменшилась із 23,8 відсотки 1914 р. до 13,8 відсотків 1916 р. [104, с. 107]. Різке зменшення площ засіву саме озимої пшениці вказувало на те, що руйнації зазнавали не лише пересічні селянські, а й поміщицькі господарства, бо саме ці господарства до 1914 р. виробляли озимої пшениці вдвічі більше за селянські (озиму пшеницю до війни навіть називали «поміщицьким хлібом») [5, с. 11]. Наймасштабнішим було скорочення посівних площ зернових культур у регіонах товарного зернового виробництва [194, с. 214].

В той же час зросла питома вага засівів жита, вівса, проса та інших культур, що мали в українському селянському господарстві натурально-споживче значення [107, с. 8]. Це, в першу чергу, стосувалось вівса, так як під час війни попит на фураж значно зріс. Та й взагалі процеси засіву кормових культур були менш трудомісткими. Суспільно-політичні та соціально-економічні катаклізми воєнних років призвели до зниження

товарності селянських господарств, відповідно, й до скорочення об'ємів товарного хліба, і, як наслідок – обумовили кризу хлібного ринку. Критичною була й ситуація з експортом української сільськогосподарської, зокрема зернової продукції, яка в довоєнний час користувалась великим попитом на світовому ринку. В 1917 р. питома вага зерна в експорті товарів складала всього 2 відсотки [229, с.97].

Відчутно болісним було і припинення імпорту сільськогосподарських машин та інвентарю з початком війни, пов'язане з припиненням економічної співпраці з Німеччиною та Австрією й значними фінансово-транспортними труднощами в підтриманні зв'язків як з союзними, так і нейтральними країнами. Адже, незважаючи на довоєнні успіхи вітчизняного сільськогосподарського машинобудування, воно задовольняло потреби сільського господарства лише на 50 відсотків [194, с. 216]. Окрім того, воно було лімітоване імпортом компонентів, насамперед якісної сталі, яка відігравала величезну роль при виготовленні ріжучих елементів сільськогосподарської жнивної техніки, насамперед жнивварок. Та й такі просто господарські елементи, як коси й серпи, імпортувалися в довоєнний час, в основному, з австрійських і німецьких підприємств. Так, питома вага імпортованих австрійських кіс у Російську імперію до 1914 р. перевищувала 93 відсотки [262, с. 152].

Виробництво сільськогосподарських машин було повністю дезорганізоване вилученням робочих рук, вимушеним переходом частини заводів на снарядне, обозне чи інше викликане потребами війни замовлення, а також призупиненим чи вкрай затрудненим постачанням металу й палива. Частина заводів вже з початком війни через відсутність матеріалів і робочої сили зупинили виробництво. Як наслідок, виробництво сільськогосподарського інвентарю й машин на 1917 р. складало лише 15 відсотків довоєнного рівня [44, с. 20].

Найбільш відчутним було падіння імпорту на такий важливий і конче необхідний господарський елемент, як прості

сільськогосподарські машини, ручний інструмент, плуги та сівалки. Констатувати різке падіння імпорту важливої сільськогосподарської техніки можна за матеріалами наступної таблиці.

Таблиця 2.3

Імпорт сільськогосподарських машин у 1914–1917 рр.

Сільськогосподарський інвентар	Дані 1917 р. у % до 1914 р.
Прості машини	9,8
Складні машини	48,4
Жатки	72,4
Ручний інструмент	17,3
Плуги	0,8
Сівалки	7,6

* Таблиця складена за: [261, с. 147]; [262, с. 154]; [328, с. 34].

Також, особливо після термінових заходів щодо ліквідації снарядного голоду 1915 р., проведених урядом, та всебічного залучення приватного капіталу до постачання армії озброєння, амуніції, спорядження, більшість потужностей заводів вітчизняного сільськогосподарського машинобудування було переключено на виробництво продукції військового призначення, більш економічно вигідного, аніж мирна продукція, попит на яку, до того ж, різко впав. Широкі верстви українського селянства не могли сплатити необхідну ціну навіть за вкрай необхідний їм реманент.

Війна паралізувала й кустарне виробництво на селі. Адже кустарів теж призивали в армію, а дехто, хто не попав під призив, подались до міста в пошуках кращої долі. Тому навіть найпримітивніші засоби сільськогосподарського виробництва, як то коса, яку потрібно було відбити, серпи, які потрібно було направити, відремонтувати дерев'яні

сохи – все це не було кому робити. Зношеність сільськогосподарського реманенту становила до 70 відсотків, що в рази погіршувало якість обробітку ґрунту [107, с. 9].

Важке становище провокувало і постійне вилучення із селянських господарств коней – основної рушійної сили землеробства, що несло загрозу зриву проведення сільськогосподарських робіт. До армії було мобілізовано значну кількість одиниць тяглової сили. І це стосувалось не лише пересічних селянських господарств, а й великих поміщицьких економік. Не зважаючи на соціальну солідарність царських чиновників та поміщцтва, останнім було важко уникнути реквізицій кінського поголів'я, так як керівництво військових частин хотіло якісних коней для кавалерії й обозів. Масштаби мобілізації тяглової сили, возів, іншого інвентарю постійно розростались. Досить часто, щоб позбутись обтяжливої «підводної» повинності, селяни продавали коней просто за безцінь [328, с.27].

Погіршився і якісний склад кінського поголів'я. В спогадах очевидців тих подій наявна інформація, що в роки війни на коней масово поширювались захворювання, особливо на чесотку. Так от: селяни часто навмисно підтримували хворобу у тварин, щоб уникнути реквізиції. І, відповідно, самі коні перебували від постійних хвороб у жахливому фізичному стані [107, с. 9].

Сукупність примусових по відношенню до селянства владних заходів, постійні реквізиції, наслідком яких стала ліквідація будь-яких запасів зерна і фуражу, викликали настільки масові незадоволення селян, що урядовці всерйоз побоювались можливих масових заворушень. Дослідники, аналізуючи стан українського села і сільськогосподарського виробництва в роки «Великої війни», суголосно стверджують, що ринок праці в сільському господарстві майже повністю виснажився вже на другому році війни [328, с. 28]. Таке виснаження було зумовлене не лише зменшенням посівних площ, нестачею тяглової сили й

сільськогосподарського реманенту, а й іншими чинниками, серед яких тягар зatoryної війни, який відчутно ліг на плечі селян. Навіть не зважаючи на деструктивні елементи, в країні все ще був запас хліба. Проте потреби фронту все більше «з'їдали» продовольчі ресурси. Вивчення інформаційних джерел дає підстави навести цифри, які демонструють зростання потреб армії в хлібі, зокрема в житньому і пшеничному, на 389 відсотків в 1917 р. порівняно з 1914 р. [328, с. 46].

Дослідники, вивчаючи становище українського села і сільського господарства українських губерній Російської імперії в роки Першої світової війни 1914–1918 рр., неодноразово вказували на те, що імперський уряд, який мав би анонсувати і втілити в життя ряд предметних кроків щодо хоча б стабілізації становища селянства, мінімізував свою участь у вирішенні цього питання. На думку О. Реєнта, у правлячих колах сільське господарство розглядалося виключно з позицій наповнення державної скарбниці, а потреби самого селянства мало кого цікавили [266, с. 484].

2.2 Стан рільництва в роки Української революції 1917–1921 рр.

Аграрна політика часів Української революції 1917–1921 рр. відрізнялась значним динамізмом та різноплановістю. Вважаємо за доцільне зосередити увагу на тому, як саме вирішувалося це питання в ці буремні революційні роки.

Селянський фактор став чи не найвиразнішим компонентом Української революції. Дослідники аргументовано демонструють появу на авансцені історії нового активного суб'єкта – селянина-ідеомана, в уявленнях якого об'єднавчою цінністю була «ідея землі» в контексті головного селянського гасла «Земля і право вільно господарювати на ній» [141, с. 17].

Досліджуючи тогочасну революційну добу, науковці переконливо стверджують, що її логіка безкомпромісно свідчила, що запорукою перемоги у боротьбі за владу в Україні були не лише фронтові успіхи, а й та суттєва обставина, за ким піде тил, як саме буде організовано його соціально-економічне життя. Українське селянство було найчисельнішою соціальною верствою тогочасного українського суспільства, тож саме його підтримкою визначалась доля тріумфатора [137, с. 28]. Одностайно дослідники констатують і те, що земельна проблема перебувала в центрі уваги усіх без винятку урядів, а віднайдення найефективніших механізмів її вирішення було свого роду «лакмусовим папірцем» довіри й підтримки насамперед, що важливо, селянства [296, с. 462].

Відповідно, вирішення аграрного питання ставало визначальним фактором в революційній боротьбі, адже всім ворогуючим таборам потрібна була підтримка селянства. І керівники цих таборів не забували й про те, що левову частку вояків усіх конфронтуючих сторін складали одягнені в солдатські бушлати селяни. Як резонно зауважив В. Вергунов, це були «селяни з усталеним жаданням власної землі» [20, с. 15].

Вважаємо за необхідне охарактеризувати ті явища, які впливали на функціонування сільськогосподарського виробництва, його основних виробничо-економічних елементів під час Української революції 1917–1921 рр., в ході бурхливих суспільно-політичних процесів, в які було втягнуто українське селянство в процесі зміни влади (Українська Центральна Рада, Гетьманат, Директорія). Картина перебігу подій буде неповною без аналізу підходу до вирішення аграрно-селянського питання більшовиками.

Гостра боротьба за «ефективне» для конкретної політичної сили вирішення аграрного питання розпочалась після Лютневої революції 1917 р. В період між Лютневою революцією і жовтневим більшовицьким переворотом 1917 р. аграрно-соціальні питання стали лейтмотивом

діяльності Центральної Ради, яка постала на українських землях у березні 1917 р. Основною політично силою, за якою йшло українське селянство і яке складало її соціальну базу, була Українська партія соціалістів-революціонерів (УПРС, українські есери), неформальним лідером якої був М. Грушевський, голова Центральної Ради.

Сам М. Грушевський у роздумах про аграрні перспективи зазначав, що «умови економічного побуту селянства настільки тяжкі, що продовжувати їх, маючи змогу розпочати справу поліпшення, само по собі було б злочином» [47, с. 448]. На його думку, потрібно було прийняти принципове рішення про «примусове відчуження в інтересах землеробських класів усіляких земельних надлишків, що виходять за межі норм володіння загалом і тієї максимальної норми, яка встановлюється для власників, які господарюють на своїй землі власною працею і засобами [47, с. 449].

М. Грушевський наполягав на тому, що велике землеволодіння на українських землях є надбанням «чужих народностей», то з огляду на це «ліквідація великого землеволодіння й передача цих земель у руки місцевих трудових мас (майже винятково українських за складом) для кожного свідомого українця є актом найбажанішим не лише з точок зору економічної й соціальної, але і з точки зору національної» [46, с. 454].

З метою організувати й консолідувати українське селянство протягом 28 травня – 2 червня (10–15 червня за старим стилем) 1917 р. у Києві відбувся перший Всеукраїнський селянський з'їзд за участі представників всіх українських губерній, на якому було заслухано доповіді про земельну справу, земельні комітети, хлібну монополію й вироблено, з поміж іншого, вимоги щодо найшвидшого вирішення аграрного питання. Резолюція з'їзду містила й рішення щодо необхідності скасування приватної власності на землю, встановлення земельної норми задля справедливого користування нею та ін. [317, с. 23-24]. Окрім того, було прийнято рішення про ухвалу Універсалу до

українського народу, проголошеного 10 (23) червня 1917 р. В змісті універсалу, зокрема, зазначалось, що «ніхто, краще селян, не може знати, як порятувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі ... право користування ними належало тільки нам самим» [131, с. 58].

Перші спроби залучити селян до суспільно-політичних та соціально-економічних процесів, як бачимо, містились вже в Першому Універсалі Центральної Ради. Проте вважаємо, що основні постулати вирішення земельної проблеми були виголошені лише у формі майбутніх обіцянок. Резонним є твердження А. Зінченка стосовно того, що ні Центральна Рада, ні Генеральний секретаріат поки що не наважувались на якісь конкретні та реальні кроки у земельному питанні, бо вважали, що рішучі заходи мають бути ініційовані рішенням Установчих зборів [93, с. 13].

В той же час більшовицька партія декларувала необхідність для селян брати землю тут і зараз, самоправно здійснювати земельні перетворення, не чекаючи Установчих зборів. Конструктивним і переконливим є твердження авторів «Аграрної історії України» щодо того, що більшовики в своїй аграрній програмі врахували аграрний досвід і прорахунки революції 1905–1907 рр. і небезпідставно констатували прагнення більшості селян до зрівняльного землекористування [229, с. 104].

Аграрний рух селян у боротьбі за землю набирав обертів. Він був за своєю суттю стихійним, бо новостворений український уряд перебував у полоні політичних сумнівів та постійних теоретичних пошуків конструктивного вирішення земельного питання, щоб, наділивши селян землею, все ж зберегти й високорозвинені селянські господарства як осередки вискоєфективного сільськогосподарського виробництва. Сучасні вітчизняні дослідники називають період літа –

осені 1917 р. «стихійною аграрною революцією», бо селяни не стали чекати, допоки земельне питання вирішиться в нормативно-правовому руслі, а просто почали насильницьким способом захоплювати поміщицькі маєтки, і вже восени 1917 р. селянські виступи набули масового погромного характеру [93, с. 13].

Резонними є твердження сучасних українських науковців стосовно того, що більшовики в жовтні 1917 р. були змушені чисто механічно прийняти ту аграрну програму, яка вже була створена стихією [195, с. 363]. Новий вектор аграрного життя розпочався після Жовтневого перевороту, який відбувся 7 листопада (25 жовтня) 1917 р. в Петрограді, в результаті чого влада перейшла до більшовиків на чолі з В. Леніним. Згідно з проголошеним більшовицьким «Декретом про землю», прийнятим в ніч з 8 на 9 листопада (за старим стилем з 26 та 27 жовтня) 1917 р. на Другому Всеросійському з'їзді Рад, негайно, без права викупу, скасовувалась поміщицька власність на землю, а будівлі, живий і мертвий інвентар, інші земельні приналежності як поміщицьких, так і удільних, монастирських та церковних земель підлягали конфіскації. Землі ж рядових селян конфіскації не підлягали [316, с. 41]. Як доцільно зауважує І. Хміль в аналізі основних засад аграрної революції 1917–1918 рр., встановлення радянської влади піднесло аграрну програму в ранг державної політики [316, с. 41].

Зміст декрету майорів привабливими гаслами, проте ми розділяємо думку сучасних вітчизняних науковців щодо того, що після ухвалення «Декрету про землю» аграрний екстремізм більшовиків набув небувалого розмаху [93, с. 15]. Більшовики досить ефективно провели інформаційну політику, щоб оповістити про переваги декрету про землю серед широких селянських мас. Почалась масова пропаганда переваг радянського декрету про землю, який, нібито, акумулював всі селянські вимоги. Положення декрету почали реалізовуватись і в українському селі. Але українські селяни все ж вважали Центральну Раду своєю владою, тому сподівались,

що вона як національний уряд сприйтиме, щоб ті, хто її підтримував, отримали більше землі, ніж обіцяв радянський уряд.

Українська Центральна Рада просто змушена була піти на радикальні рішучі кроки, щоб не розчарувати своїх прихильників і не викликати нове обурення українських селян реальним станом справ. 7 (20) листопада 1917 р. було проголошено Третій Універсал, в якому було засуджено жовтневий переворот, проголошено Українську Народну Республіку (УНР), а з метою зменшити тембр радикальних вимог українського селянства було сформульовано наступні принципи аграрної політики новоствореної УНР: «Однині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на поміщицькі та інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського значення, а також на удільні, кабінетські та церковні землі касується. Признаємо, що землі ті є власність усього трудового народу і мають перейти до нього без викупу» [131, с. 67].

Селяни хотіли отримати землю у власне користування, проте Третій Універсал не нормував дозвіл на самовільне розпорядження землею, а передавав її у власність земельних комітетів. Затягування процесу не викликало у селян розуміння, тому досить часто в своїх практичних діях по встановленню, наприклад, селянського контролю над поміщицькими економіями вони керувались основними положеннями радянського «Декрету про землю» щодо повного «зметення і знищення» поміщицької власності [316, с. 42].

Центральна Рада невпинно втрачала політичні бали в селянському середовищі. В грудні 1917 р. – січні 1918 р. більшовицька армія розпочала наступ на Україну. В цій напруженій ситуації, зважаючи на загрозу хаотичного, самовільного захоплення землі селянами, під тиском українських есерів 18 січня 1918 р. було прийнято «Тимчасовий земельний закон», досить радикальний за своєю суттю [123, с. 125].

Основною ідеєю прийнятого аграрного закону стало скасування права приватної власності на землю в межах УНР [298, с. 128].

Але було вже запізно. Наступного після прийняття закону дня уряд змушений був залишити Київ, який захопили більшовики. Вже навесні 1918 р. Центральна Рада фактично не контролювала становище на місцях. Селянська активність знову набула погромного характеру і характеризувалась повним свавіллям і самосудами [93, с. 18]. А лідери українського національного уряду реально вплинути на негативні за своєю суттю суспільно-політичні та соціально-економічні процеси не могли. Українська Центральна Рада своєю нерішучістю в земельному питанні не змогла зберегти власну армію.

Новий етап в аграрній сфері розпочався після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. До влади, за сприяння окупаційних німецьких військ, прийшов генерал П. Скоропадський, якого було проголошено гетьманом. Практика реалізації аграрної політики П. Скоропадським розпочалась зі скасування закону Центральної Ради про соціалізацію землі [234, с. 72]. Першим же своїм актом («Грамота до всього українського народу») він відновив право приватної власності як фундамент «культури і цивілізації», також було дозволено операції з купівлі-продажу землі [131, с. 82].

В переважній більшості селян це викликало лише роздратування, адже відновлення приватної власності створювало законні підстави для повернення землі і майна у власність поміщиків. Останні, добре пам'ятаючи недавні погроми, свавілля і самосуди селян, наполягали на реставрації земельних відносин без будь-яких поступок селянству. Якщо селяни організовувались на погроми поміщицьких маєтків стихійно, то поміщики призивали на допомогу у поверненні своїх земель та майна окупаційні війська [93, с. 21]. Більшість селян проявили агресивність у протидії відновленню поміщицьких економік, яка була як активною

(підпали, потрави полів та ін.), так і пасивною (так, наприклад, селяни різали худобу, яку свого часу відібрали у поміщиків).

В аграрній політиці Української держави гетьман вимушений був враховувати політико-економічні інтереси німецького окупаційного командування, яке на лише вимагало відновлення приватної власності на землю, а й мало прагматичні інтереси, пов'язані з швидким отриманням хліба й сировини для своєї армії, яка потерпала від невдач у «Великій війні». Все це зумовило застосування гетьманським урядом, зокрема, й таких непопулярних заходів, як хлібна монополія [95, с. 86]. На місцях були зафіксовані вже непоодинокі спалахи селянських повстань, на придушення яких були спрямовані німецькі війська. Все це не просто відвертало селянство від підтримки гетьманської держави, а й розлютило його.

Закінчення Першої світової війни і втрата П. Скоропадським окупаційної підтримки внаслідок військової поразки Німеччини, ряд непопулярних серед населення кроків призвели до падіння Української держави і приходу до влади Директорії УНР, яка знову повернула в активне русло гасло соціалізації землі і цим привернула на свою сторону широкі селянські маси.

Щоб не відвернути від себе селянство, Директорія також дає обіцянки найскоріше врегулювати земельне питання. 8 січня 1919 р. вона видає «Закон про землю», в основу якого покладено земельний закон Центральної Ради, першою ж статтею якого було ліквідовано приватну власність на землю [177, с. 468]. Проте, знову ж таки, це були лише теоретичні напрацювання. Директорія так і не змогла пристосуватись до умов громадянського протистояння, появи селянських республік й воєнізованих повстанських загонів, не змогла завоювати авторитету серед селянства.

Вивчення тогочасних документів дає підстави стверджувати, що 1919 р. характеризувався анархією та руїною в українському селі,

негативним ставленням селянства до вже будь-якої державної влади. Як зазначав А. Зінченко, в таких обставинах, наприклад, зусилля Директорії організувати регулярну хлібозаготівлю зустріло різкий опір селянства [93, с. 27]. Загалом теоретичні напрацювання уряду Директорії були оптимістичними, проте їх практична реалізація звела нанівець повагу зі сторони селянства, і, відповідно, втрату влади. Більшовицькі війська активно просувались територією України, і вже в січні 1919 р. підконтрольна більшовикам українська територія отримала назву Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР).

На всю підконтрольну більшовикам території було знову розповсюджено практичну реалізацію радянських нормативно-правових актів, зокрема «Маніфесту до робітників, селян і солдат», яким проголошувалось негайне передання селянам усіх поміщицьких земель з живим та мертвим інвентарем [319, с. 95].

Натиск більшовиків був агресивним і дієвим. Це стосувалось і термінового впровадження в життя утопічної ідеї негайного «стрибка до соціалізму» в землеробстві. Командними методами більшовики почали реалізовувати форсований розвиток великого соціалістичного землеробства через створення комун, раднаргоспів [195, с. 366]. Індивідуальне ж селянське господарство більшовицькі теоретики трактували як натуральне, споживче, економічно не вигідне [130, с. 112].

Що стосується радянської спроби створення радгоспів на місці колишніх поміщицьких економій, то В. Верстюк класифікував радгоспи як невдалі спроби створити у поміщицьких маєтках державні «хлібні фабрики» [21, с. 590]. Як слушно і обґрунтовано стверджують сучасні науковці, радянська влада не стільки ліквідувала поміщицьке землеволодіння, скільки одержавлювала його. Тобто, як резонно зазначав С. Корновенко, на зміну поміщицькому землеволодінню прийшло землеволодіння державне. В більшовицькій політиці, на жаль, не знайшлось місця для реалізації

споконвічного прагнення українського селянства бути господарем на власній землі [136, с. 57].

Селянство сприйняло ідею створення радгоспів вкрай негативно, вважаючи їх новою формою збереження поміщицьких господарств. Навіть батраки, а що вже говорити про більш заможні господарства, бажали обробляти свою власну, а не державну землю. Та й вимоги здати відібране в поміщиків тепер вже новому господарю – державі сприймалось вкрай вороже. Навіть у тих радгоспах, де вдалось хоч якось налагодити господарсько-виробничий процес, засіяти землю та виростити врожай зернових, виникла гостра проблема в його збиранні, бо селяни відмовлялись винайматись на роботу в новостворені господарства, чужі їхній ментальності. Було зафіксовано випадки, коли селяни розкрадали зерно в радгоспах, перешкоджали його вивезенню [195, с. 367].

Вже з січня 1919 р. українське селянство гостро відчуло на собі революційний механізм радянської аграрної політики у формі політики воєнного комунізму, практичним втіленням якого стала сумнозвісна продовольча розкладка, а по суті – насильницькі реквізиції сільськогосподарської продукції. Позаекономічна примусовість стає характерною рисою тогочасної радянської аграрної політики [153, с. 106].

В умовах, коли основною доктриною стало примітивне відбирання сільськогосподарської продукції силами продзагонів і, в разі потреби, за додаткової підтримки цих загонів військовими частинами, вести мову про прогресивний розвиток землеробства просто неможливо. Основні постулати, що всі надлишки хліба належать державі, і все, що виходить за межі споживацьких потреб сім'ї, має бути відібране в державні «комори», викликали у селян як розгубленість та розчарування, так і озлобленість та агресію.

Такі негативні, іноді навіть панічні, настрої українського селянства виливались у різні акти непокори. Так, селяни погрожували залишити значні земельні площі необробленими і незасіяними. Часто власники селянських господарств цілеспрямовано скорочували площі засівів лише до споживацьких об'ємів родини. Вони у будь-який спосіб уникали різноманітних повинностей, насаджених новим режимом. Щоб зберегти землеробський інвентар, тяглову силу, транспортні засоби, вони також їх приховували. Дослідники на основі опрацьованого широкого кола інформаційних історичних джерел наводять випадки, що перед наступом більшовиків селяни терміново продавали хліб [12, с. 12].

Вся сукупність гострих проблем як суспільно-політичного, так і соціально-економічно характеру давалась взнаки. Продовольче становище в Україні протягом 1919 р. характеризувалось критичними показниками. Вивчення свідчень учасників тих буремних подій підтверджують не просто вкрай скрутне, а катастрофічне становище в сільському господарстві: «Це вже не скудота, це – картини ... передсмертної агонії. А при панічному настрої народ і діє панічно» [12, с. 11]. В такій складній ситуації селянство пішло вже раніше пройденим шляхом і знову взяло в руки зброю. Розгорнувся масовий селянський повстанський рух у формі збройних угруповань різного ґатунку. Таким чином, вже на 1920-й рік ситуація в українському суспільстві була вкрай напруженою.

Українські селяни чекали від різних політичних формацій зрівняльного переділу землі. Внаслідок перерозподілу землі змінилось співвідношення селянських господарств щодо засівних площ, про що свідчать дані з таблиці 2.4.

Землю внаслідок переділу селянство, вважаємо, отримало. Але що ж далі? А зрівняльний переділ землі, омріяний селянами так званий «чорний переділ», призвів лише до критичного спаду сільськогосподарського виробництва [195, с. 366].

Таблиця 2.4

**Забезпеченість селянських господарств
засівними площами (1916–1920 рр.)**

Групи господарств	Кількість господарств, у %	
	1916 р.	1920 р.
Без посіву і з посівом до 1 десятини	27,8	19,1
3 посівом від 1 до 4 десятин	33,5	62,0
3 посівом від 4 до 8 десятин	29,7	17,3
3 посівом понад 8 десятин	9,0	1,6

* Таблиця складена за: [100, с. 73].

Адже насамперед було вщент зруйновано господарсько-виробничий механізм поміщицьких економік, які давали товарний хліб, високі врожаї й були осередками культурності сільського господарства, їх зернові угіддя. До революції в Україні валовий збір зернових коливався в межах 1,1 – 1,2 млрд. пудів, з них на поміщицьких землях вирощувалось 400 млн. пудів [180, с. 265]. Землі 15 відсотків міцних селянських господарств, хуторян та відрубників також підпадали під зрівняльний переділ. Але саме ці господарства також давали товарний хліб.

Як наслідок зрівняльного земельного переділу виникли близько 2 млн. нежиттєздатних дрібних селянських господарств, які самостійно не могли утримувати ні тяглову силу, ні землеробський реманент. Та й не було в них часто змоги придбати навіть найнеобхідніші господарські елементи. На 1920 р. 50-60 відсотків селянських господарств не мали сільськогосподарського реманенту, а зношеність наявного в господарствах складала 50-70 відсотків [195, с. 375]. Щоб утриматись на плаву, селяни часто йшли в найми до сусідів, а власна земля оброблялась в гірші агрономічні терміни, що провокувало зниження врожаю, так як земля не могла належно віддячити за не вкладену в неї якісну і своєчасну працю. На думку авторів фундаментального дослідження «Селянство,

земля і влада в період української революції 1917–1921 рр.»), незважаючи на те, що практично вся земля перейшла до рук селянства, значна кількість селян фактично не могла жити з власного господарства [195, с. 375]. Та й часті переділи отриманої землі, черезсмужжя, стислі терміни користування земельною ділянкою також не сприяли якісному й старанному її обробітку.

За роки політики воєнного комунізму основні хлібні культури (жито, пшениця, овес, ячмінь тощо) перестали бути товаром, тому що вилучались за принципом продрозкладки і спрямовувались маже виключно на задоволення внутрігосподарських потреб селян. У 1920 р. хлібний ринок України було практично згорнуто [180, с. 267].

Водночас, характеризуючи ті явища, які впливали на функціонування сільськогосподарського виробництва в буремні роки Української революції, необхідно також вказати про наявність вкрай негативного чинника, який відігравав досить суттєву роль у житті українського села та вплинув на стан його виробничих сил, а саме – нескінченні набіги військової реквізиції, до яких вдавались усі ворогуючі табори, учасники збройного протистояння тих буремних років. Однак, попри бруталність таких акцій, це були саме спорадичні набіги, але ніяк не систематичний контроль над населеним пунктом, а отже – і його господарсько-економічним життям. Зазначене фактично в тій же мірі відносилось і до періоду австро-німецької окупації та денікінщини. Звідси цілком зрозуміло, що за таких обставин характер виробничо-економічних процесів у селі фактично не зазнав суттєвих змін.

Достатньо яскравою ілюстрацією цього є, наприклад, переконливо доведений в сучасній історіографії факт, що, не зважаючи на всі шаленства радянської влади в 1919–1920 рр. у спробі утвердити в Україні засади військового комунізму, всі ці зусилля фактично танули вже на околицях повітових міст. Навіть волосні центри, не кажучи вже про суто сільську місцевість, за дуже незначним виключенням, жили за

своїми усталеними канонами. Свої владні функції новопосталий режим фактично здійснював лише у вигляді каральних набігів на села з метою експропріації у населення продовольства. Та й упродовж всієї Української революції, як резонно зазначає С. Корновенко, аграрний сектор економіки залишався фактично єдиним джерелом постачання продовольчих товарів для всіх політичних таборів [142, с. 143].

Узагальнюючи суть більшовицьких соціально-економічних експериментів на землі, вважаємо що вони практично знехтували соціально-історичною традицією і землеробською культурою в українському селі. В. Марочко стверджує, і це твердження є конструктивним і науково обґрунтованим, що витоки зернової проблеми кінця 1920-х рр. сягають корінням насамперед політики воєнного комунізму, націоналізації землі й ліквідації поміщицького землеволодіння, здійснення соціалізації та цілого комплексу «перших соціалістичних перетворень» у сільському господарстві [180, с. 265]. Загалом більшовики, утвердившись при владі, розпочали таку аграрну політику, яка продемонструвала їх ставлення до українського селянства з позицій меншовартості останнього.

Висновки до розділу 2

Таким чином, проаналізувавши стан сільського господарства України в роки військових лихоліть 1914–1921 рр., їх деструктивний вплив на основні виробничо-економічні елементи рільництва та зерновиробництва, маємо констатувати, що «Велика війна» дуже болісно вдарила по сільському господарству України безпрецедентною кількістю мобілізованого до царської армії сільського чоловічого населення, катастрофічною нестачею робочих рук, вилученням із селянських господарств коней – основної рушійної сили землеробства, виснаженістю трудових ресурсів села. Суспільно-політичні та соціально-економічні катаклізми воєнних років призвели до зниження товарності

селянських господарств, відповідно, й до скорочення об'ємів товарного хліба, і, як наслідок – обумовили кризу хлібного ринку.

В роки Української революції 1917–1921 рр. всі державно-політичні формації намагались кожна по-своєму вирішити аграрне питання. Селянський фактор став одним із ключових чинників революційної доби, і спробами владнати земельне питання різні політичні режими намагались «перетягти» на свій бік масове українське селянство, яке складало левову частку збройних формувань політичних таборів різного гатунку.

На стан зерновиробництва в Україні катастрофічно вплинули шаленства радянського режиму, більшовицькі експерименти в сільському господарстві, спроби впровадження утопічної ідеї негайного «стрибка до соціалізму» в землеробстві, політика воєнного комунізму, продовольча розкладка. Вся сукупність гострих проблем як суспільно-політичного, так і соціально-економічно характеру вилилась в масовий селянський повстанський рух у формі угруповань різного гатунку. Негативним чинником, який відігравав досить суттєву роль в житті українського села та вплинув на стан його виробничих сил, стали нескінченні набіги військової реквізиції, до яких вдавались всі ворогуючі табори, учасники збройного протистояння. Зрівняльний переділ землі, до якого так прагли селяни, призвів лише до критичного спаду сільськогосподарського виробництва. Було зруйновано господарсько-виробничий механізм поміщицьких економій, зернові угіддя міцних селянських господарств, які давали товарний хліб.

Як наслідок зрівняльного земельного переділу виникли близько 2 млн. нежиттєздатних дрібних селянських господарств, не спроможних якісно і вчасно обробити землю. Загалом запровадження більшовицької аграрної воєнно-комуністичної доктрини мало руйнівні наслідки для сільського господарства і насамперед зерновиробництва.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКЕ ЗЕРНОВИРОБНИЦТВО У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД

3.1 Українське село в умовах тимчасової дезорганізації адміністративно-командної системи (1921–1926 рр.)

Перша половина непу (1921–1926 рр.) стала для українського села часом не лише суттєвого пом'якшення основних засад функціонування господарсько-економічного життя і внутрішньої політики більшовицького режиму, але і певної, хоч як і показало життя, дуже нетривалої лібералізації. Незворотна суспільно-політична і соціально-економічна катастрофа як наслідок «комуністичного штурму» 1918–1920 рр. змусила більшовиків на деякий час змінити попередній курс. Слід при цьому спеціально зазначити, що взаємовідносини всередині вищої радянської політичної верхівки характеризувались на той час певною дезорганізацією, бо постійно тривала боротьба за владу – іноді прихована, а іноді й досить відверта та жорстока. Як влучно зазначав С. Кульчицький, досліджуючи перше десятиріччя радянської влади на українських землях, так зване «колективне керівництво» тоді не мало загально визнаного лідера, а до визначення вождя не було й мови про обрання конкретної перспективи розвитку [153, с. 380]. Чинне на той час партійне керівництво намагалось будь-що утримати за собою владу, тому послаблення для селян фінансово-економічних обтяжень було однією з важливих складових, за допомогою яких воно планувало залишитись при владі, при цьому, все ж таки, вважаючи введення непу лише тимчасовим відступом. У зазначеному контексті практично кожен із претендентів на «владний престол» намагався виставити себе щирим прихильником селянства. Особливо відчутно це відбивалось на ставленні до українського села. Адже прагнучи закріпитись в Україні, кремлівські

«вожді» пішли не лише на «українізацію», але навіть і на включення до складу КП(б)У колишніх «боротьбистів» та «укапістів». Багато з них посіли провідні посади в партії і уряді УСРР. Націонал-комуністи були, як правило, харизматичними особистостями, популярними як серед широких верств населення, так і серед партійних низів (достатньо згадати Власа Чубаря). Саме за ними йшли рядові члени партії (насамперед вихідці з селянства, яке, ще раз нагадуємо, становило за різними оцінками до 80-85 відсотків населення України), голоси яких так ще були тоді потрібні під час голосувань на партійних конференціях і з'їздах, де ще певною мірою обирались партійні керівники.

Тобто перша половина 1920-х рр. характеризувалась і «заграванням» влади з селянством, і відсутністю тієї жорсткої фіскальної політики, яка стала характерною ознакою другої половини 1920-х рр. Можна з упевненістю говорити про те, що «економіка переросла в політику» [194, с. 283]. У цьому контексті буде доцільно дещо ширше проаналізувати ряд конкретних сюжетів, які стосувались перебігу життя українського села загалом і селянських господарств зокрема у вказаний період.

Слід іще раз зазначити, що на початок 1921 р. Україна опинилась на самому краю всеохоплюючої суспільно-політичної і соціально-економічної прірви. Впровадження в практику повсякденного життя «омріяних» комуністичними теоретиками і більшовицькими провідниками економічних і соціальних догм, на думку відомого сучасного дослідника П. Гай-Нижника, довело суспільство до повної господарсько-економічної розрухи і початку нового громадянського вибуху [35, с. 195].

Вкрай важке господарсько-економічне становище українського селянства на початку 1921 р. відзначають не лише сучасні дослідники, які в нових демократичних умовах вивчають вказаний період критично і об'єктивно, дійсно глибоко і науково всебічно, але теза про загальне

зубожіння селянських господарств проходить наскрізною ниткою і в працях сучасників (більше того – чинних дійових осіб, чи не найвпливовіших у радянських колах) суспільно-політичних подій початку 1920-х рр. Так, економіст-аграрник О. Шліхтер, підводячи підсумки перших десяти років функціонування радянської системи, відзначав, що на завершення доби «воєнного комунізму» сільське господарство дійшло занепаду. Серед основних причин він визначав поступову руйнацію сільського господарства за часів «громадянської» війни, «аби-який» обробіток землі за часів цієї ж війни, скорочення засівної площі внаслідок «вилучення надлишків сільськогосподарського виробництва» [332, с. 12]. Сучасники подій фактично одностайно акцентували увагу на тому, що практично все селянство в силу об'єктивних обставин змушене було перейти на натурально-споживчі рейки ведення власних господарств. Відзначали вони і те, що суттєво підривала і постійно знесилювала селянське господарство й фізична втрата чи поступова руйнація сільськогосподарського реманенту через його об'єктивну зношеність [332, с. 13].

Як наслідок, врожайність восьми основних зернових культур (озимої пшениці і жита, ярової пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса, кукурудзи) катастрофічно падала. За шість років, які передували непу, врожайність пересічно знизилась на 47,7–69 відсотків [107, с. 10; 229, с. 125]. В результаті валовий збір зерна в Україні в 1920 р. складав лише 38,5 відсотків до рівня 1913 р. (року найвищого економічного підйому довоєнного часу) [108, с. 34]. Те ж саме можна сказати і про скорочення посівних площ, розмір яких на 1921 р., у порівнянні з 1913 р., зменшився більше ніж на 30 відсотків [35, с. 196; 229, с. 125]. Це було вимушене явище, оскільки селянство скоротило свої засіви до споживчого мінімуму насамперед під тиском продрозкладки. Статистичні відомості свідчать, що суттєві зміни сталися і в структурі посівних площ. Аналізуючи трансформаційні процеси в українському селі доби непу,

М. Олійник зазначає, що на 1921 р. дуже суттєво зменшились посіви озимої пшениці – головної ринкової культури українського зерновиробництва. Село значною мірою переорієнтовувалось на жито. Причину цього автор публікації вбачає насамперед у погіршенні техніки рільництва за роки війни, викликаній, як вже зазначалось, нестачею як сільськогосподарського реманенту, так і тягової сили [223, с. 113].

В ряді місцевостей пересічна врожайність критично знизилась, впавши навіть до 15-20 пудів з десятини в озимому клині [332, с. 132; 29, с. 125]. Якщо для порівняння взяти пересічну врожайність озимини за період 1911–1915 рр., то показники будуть виглядати наступним чином: з 1 десятини посіву озимої пшениці врожай складав пересічно 78 пудів, а озимого жита – 63 пуди [104, с. 316]. А жорстока посуха 1921 р., яка особливо тяжко позначилась на сільському господарстві України, особливо Степу та певною мірою і Лісостепу, довела цю руйнацію до найвищої точки.

Значний негативний вплив мав і глибокий занепад агрономічної справи, обумовлений цілим рядом чинників. Несприятливими чинниками цього руйнівного процесу став загальний занепад і, як наслідок, економічне зубожіння пересічного селянського господарства та, відповідно, зниження тонусу народногосподарського життя, що робило економічно недосяжними значну частину агрономічних рекомендацій. Сюди ж маємо віднести й матеріальну незабезпеченість агрономічного персоналу, а звідси і суттєве пониження якісного складу мережі дільничної агрономії, так як найбільш досвідчені працівники з різних причин пішли з агрономічної роботи, а ті, що прийшли на зміну, часто не мали навіть мінімально необхідного для роботи дільничного агронома запасу знань [79, с. 1].

А між цим, саме рільництво було ключовою галуззю сільськогосподарського виробництва, від стану справ у якій залежали не лише інші сфери сільського господарства, а й промисловий сектор,

величезна кількість підприємств харчової промисловості, як то млини, олійниці, масло- та сирзаводи, підприємства текстильної промисловості, які переробляли льон та коноплі, численні м'ясопереробні заклади, і чи не найголовніше – сотні цукроварень, які продукували українське «біле золото». Ця теза постійно підіймалась в численних публікаціях фахівців сільського господарства, економістів-аграрників. Так, зокрема, С. Кривецький, досліджуючи перспективи купівельних ресурсів сільського населення України, зауважував, що рільництво є основною галуззю сільського господарства, від товарності якої вирішальною мірою залежить і товарність інших галузей аграрного сектору економіки [149, с. 30]. Виходячи з цього, енергійне вирішення цілої низки нагальних питань в сфері рільництва потребувало пріоритетного втручання найвищих партійно-радянських владних структур. Лише це могло б ліквідувати катастрофічний стан справ.

В умовах глибокої системної кризи радянського ладу різка зміна навесні 1921 р. від воєнного комунізму до відновлення ринкових засад господарського механізму передусім стосувалась села, яке на той час перебувало в цілковитому занепаді. Саме селянство було найбільш втомлене від попередньої аграрної політики, що, як вже зазначалось, повсемісно виливалось не просто в протести, а і в масові збройні виступи. Селяни, які своєю працею наповнювали полиці базарів та крамниць, господарювали у вкрай важких економічних умовах. І це стосувалось практично кожного селянського двору. Документальні джерела й матеріали вказують на те, що на початок непу державна монополія на хлібну торгівлю позбавила українське селянство останніх можливостей заробітку [35, с. 196].

Неп, як відомо, бере свій початок з X з'їзду РКП(б), який відбувся 8–16 березня 1921 р., і декрету РНК РСФСР від 21 березня 1921 р. «Про заміну продрозкладки проподатком», який було негайно продубльовано РНК Української СРР [229, с. 125]. Основне значення декрету полягало в

тому, що ним було скасовано монополію держави на заготівлю продуктів сільського господарства і було визначено порядок вільної реалізації сільськогосподарської продукції на ринку. Як зазначають сучасні дослідники, доволі оперативне впровадження в життя основних положень даного нормативного документу принаймні тимчасово започаткувало дієвий відхід від крайнощів воєнного комунізму [25, с. 197]. Як прямо зазначав згадуваний нами той же О. Шліхтер, радянська влада змушена була змінити адміністративне регулювання народного господарства на регулювання економічне [332, с. 13]. Розпочався поступовий, хоч і в рамках радянської моделі господарювання, рух, направлений на відновлення ринкових відносин. Цілком влучним є твердження відомого вітчизняного історика С. Кульчицького відносно того, що державна партія зробила спробу пристосувати ринок до своєї доктрини [153, с. 383].

В нових умовах радянська влада (власне, її партійна верхівка) повинна була проголосити не лише нові політичні і соціально-економічні засади налагодження хоча б примітивного діалогу з селянством, але й виробити новий механізм комунікації. Погляди селянства на радянські гасла й ідеологічні постулати добре можна зрозуміти з доповіді А. Терниченка про найбільш відповідні форми й умови розвитку сільського господарства, яка готувалась для виступу на Всеукраїнському агрономічному з'їзді 17 жовтня 1922 р., і яка, на жаль, заслухана не була, проте було надрукована в «Українській сільськогосподарській газеті». Доповідач зазначив, що «селянство за останні роки стільки чуло й знає пропаганди, так наслухалось й начиталось обіцянок, закликів, агітаційних промов, що зараз воно недбайливо, коли не вороже, ставиться до всякої агітації, які б реальні форми й теми та «проповідь» не чіпала. Живе слово на селі захоплює лише молодь або окремих людей. Маса ж селянства хоч і слухає та хитає головами, але жодної акції в тім напрямі, в якому хоче викликати її агітатор, його здебільшого не

викликає. З цією особливістю селянської психології доводиться рахуватися всім тим, у кого в числі методів праці є й метод агітації, словесної пропаганди» [297, с. 6].

Нагальна потреба стимулювати сільськогосподарське виробництво спонукала радянську владу шукати точки примирення з селянством. Іншого виходу просто не було. Як суголосно зазначають українські історики, незважаючи на всі спроби партії насадити на селі колективні форми господарювання (будь то комуни, колгоспи, ТСОЗи), ніякого реального значення вони не мали. Загальний відсоток виробленої ними сільськогосподарської продукції був мізерним. У роки непу індивідуальне селянське господарство було домінуючим виробником сільськогосподарської продукції [113, с. 45]. На думку сучасної дослідниці Г. Капустян, яка доволі детально досліджувала офіційну і селянську «правду» щодо оцінки становища українського села в 1920-ті рр., важливим є те, що попри поступове набирання обертів системою тотального контролю і масового терору, український селянин чутливо реагував на послаблення, внесені «новим курсом», який спонукав до звичних і природних занять [113, с. 45].

Аналіз широкого розмаїття партійно-політичних, юридичних, економічних, статистичних документів 20-х рр. ХХ ст. дає підстави стверджувати, що хоч постійний ідеологічний тиск, нав'язування більшовицьких моделей побудови нових виробничих відносин на селі залишався невід'ємним елементом суспільного життя, в умовах непу в селян все ж з'явилися достатні можливості для ефективного господарювання. Характеризуючи аграрну політику партії, слід розуміти, що партійно-радянське керівництво в початковий період непу не лише закликала в промовах до необхідності якнайшвидшого вирішення питання піднесення селянського господарювання як справи державної ваги, але й робило для цього суттєві позитивні кроки [93, с. 187].

Оприлюднюючи для широкого загалу програму реалізації нових шляхів в її аграрній політиці, правляча партія всіляко наголошувала на тому, що інтереси народного господарства в цілому настійно вимагають, щоб «селянське господарство мало змогу багатіти, збільшувати свої прибутки, а, значить, і товарність» [218, с. 5]. Щоправда, виразний акцент робився на підвищенні господарсько-економічної активності насамперед бідняків та нижніх середняків як ключових соціальних груп, проте не ставилось відчутних обмежень і для заможних верств села. Окрім того, активно йшла пропаганда щодо необхідності колективного господарювання на селі, проте й кооперативні форми співпраці всіляко вітались.

Скориставшись суттєвими послабленнями внаслідок реальних кроків влади назустріч селянству після переходу на засади непу, останнє, збадьорене цим, почало активно відновлювати обсяги посівних площ (як ми вже зазначали вище, в часи продрозкладки селяни свідомо скорочували їх до мінімальних розмірів, здатних лише забезпечити споживчий мінімум). За даними статистичного збірника «Сільське господарство України» (далеко не повними, як на нашу думку), вже навесні 1921 р. українське селянство засіяло зернових на 400 тис. десятин більше, чим навесні 1920 р. [279, с. 76; 229, с. 126]. Проте жорстока посуха 1921 р., яка особливо відчутно й дуже боляче вдарила по Степу, спричинила нові руйнівні наслідки для стану зерновиробництва. Врожай 1921 р. був таким бідним, що знесилені селянські господарства Степу та Лісостепу знову опинились на межі катастрофи.

Для того, щоб хоч якось пом'якшити становище, РНК Української СРР було ухвалено рішення про створення в подальшому спеціального фонду для протидії посусі з метою «покласти край залежності найбагатших сільськогосподарських районів від випадковостей у

погоді». На цю справу, розраховану на 5-6 років, невдовзі було асигновано 77 млн. крб. [218, с. 5].

З 1922 р. тенденція до нарощування посівних площ стає особливо помітною. Так, вже навесні цього року засіви збільшилися на 13,5 відсотки, а валова продуктивність рільництва за даними вибіркового кущових досліджень – навіть на 20 відсотків. Цьому, безумовно, сприяло те, що на цей час тільки 4 відсотки всієї землі залишилось за державою, а 96 відсотків було передано селянам [33, с. 1]. Позитивна динаміка в цьому процесі прослідковувалась і в наступні роки. Так, за даними ЦСУ, на весну 1924 р. було засіяно вже 88,4 відсотки від посівних площ 1916 р. [235, с. 25].

На весну 1925 р. засівна площа порівняно з показниками 1923/24 господарського року збільшилась ще на 4,4 відсотки і за своїми розмірами вже фактично дорівнювала засівній площі 1916 р. А валовий збір восьми головних хлібів на осінь 1925 р. порівняно з 1922 р. збільшився вдвічі і щодо якісного співвідношення культур впритул наблизився до збору 1913 р. [222, с. 3; 229, с. 127].

Характеризуючи зміни в землезабезпеченості внаслідок аграрних перетворень 1917–1922 рр., потрібно зазначити, що селянське землекористування зросло на 33,31 відсотки [223, с. 104]. Якщо проаналізувати соціальну стратиграфію селянських господарств за забезпеченістю польовими засівами, то наведені нижче дані відображають співвідношення засівних груп господарств.

Як видно із матеріалів таблиці 3.1, протягом першої половини 1920-х рр. йшов активний процес «осереднячення» селянських господарств щодо площ їх засівів. Про це переконливо свідчить те, що дві перші й дві останні групи кількісно зменшились (причому дуже суттєво), натомість помітно збільшився відсоток господарств із середнім засівом. Це підтверджується і загальностатистичними даними щодо змін

у соціально-економічному становищі українського селянства в період з 1917 р. по 1925 р.

Таблиця 3.1

**Динаміка забезпеченості селянських господарств
польовим засівом по УСРР
(у відсотках до всіх господарств)**

Засівні групи господарств	1917 р.	1922 р.	1925 р.	1926 р.
Без засіву	16	4	4	4
З засівом:				
До 1 десятини	15	13	10	9
1,1 – 2 дес.	17	23	21	19
2,1 – 3 дес.	12	21	20	20
3,1 – 4 дес.	8	13	14	14
4,1 – 6 дес.	11	14	15	16
6,1 – 9 дес.	8	7	9	10
9,1 – 15 дес.	7	4	5	6
15,1 дес. і більше	6	1	2	2
По всіх групах	100	100	100	100

* Таблиця складена за: [104, с.119]; [302, с.39]; [332, с.16].

Таблиця 3.2

**Зміни соціально-економічного становища
селянських господарств України в період 1917–1925 рр.
за економічним складом (у відсотках)**

Господарства:	1917 р.	1925 р.
Незаможні (малосилі)	41,7	34,0
Середняцькі	48,6	63,0
Зажможні (міцні)	9,6	2,0

* Таблиця складена за: [332, с. 19].

Як видно із матеріалів наведених вище таблиць, включені в них показники добре кореспондуються між собою, тобто за рівнем землезабезпеченості (площа польового засіву) вирішальною мірою визначалося, до якої саме соціально-економічної групи відносилось селянське господарство.

Слід також вказати і на наявність в цей період доволі яскраво вираженої тенденції до загального зменшення забезпеченості площею польового засіву пересічного селянського господарства. О. Шліхтер наводить наступні показники цього процесу.

Таблиця 3.3

Показники пересічної забезпеченості засівом одного господарства

Період	Господарств, тис.	Тис. десятин засіву	Засіву на 1 господарство
1916 р.	3766,4	15308,3	4,10
1927 р.	5110,4	20259,2	3,96
Зміни	+35,7%	+32,3%	- 3,4%

* Таблиця складена за: [332, с. 16].

Аналіз наведених вище даних свідчить про наявність доволі яскраво вираженого процесу загального здрібнення пересічного селянського господарства. Цей факт мав своє логічне пояснення. По-перше, в повоєнний час активно йшов загальний приріст населення України. По друге, і це, власне, є основним, в силу цілого ряду як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників (до останніх, на нашу думку, необхідно віднести надто викривлену в бік соціальних низів села фіскальну політику радянської влади, яка спонукала великі економічно потужні селянські родини – вони ж господарські двори, до штучного здрібнення), що й обумовлювало зростання процесу розподілу господарств.

Не відкидаючи першочергового значення величини землезабезпеченості для економічного благополуччя селянського господарства, маємо все ж звернути увагу на той очевидний факт, що наявну землю для отримання гарного врожаю потрібно було ще й якісно і своєчасно обробити. Адже рільництво дуже тісно пов'язане з цілим комплексом природно-кліматичних факторів, які, власне, виступають об'єктивними чинниками виробничого процесу (грунт, опади, температура тощо), до того ж, у доволі вузькому часовому коридорі. Нехтування ними веде до різкого падіння продуктивності. Відповідно, виникає гостра потреба в забезпеченості якісним насіннєвим матеріалом, робочою худобою, реманентом, тобто в наявності тих елементів господарювання, які на 1921 р. перебували у вкрай ослабленому стані [201, с. 112]. Сільськогосподарський інвентар за часи військового лихоліття не поповнювався, потреба в ньому ще більше зростала внаслідок виходу більшості знарядь з ладу в силу простої фізичної зношеності, внаслідок зростання кількості селянських дворів і водночас – загального збільшення засівної площі за рахунок нетрудових земель [222, с. 6].

Тогочасні документи одностайно свідчать про те, що досить значна кількість селян була позбавлена реманенту і достатньої кількості робочої худоби до тієї критичної межі, що не могло зробити власне господарство не те що товарним, але й просто незбитковим. Про це яскраво свідчить те, що загалом поголів'я худоби до весни 1922 р. зменшилось на 55 відсотків порівняно з довоєнним часом [76, арк. 4]. Кількість коней зменшилась порівняно з 1916 р. на 27 відсотків [222, с. 3].

Щодо забезпеченості господарств робочою худобою, то маємо вказати, що і у відбудовчий період, принаймні з 1921 р. до 1924 р., зберігалась тенденція до збільшення кількості господарств без робочої худоби. За цей час кількість таких господарств збільшилась з 45,5 відсотків до 46,4 відсотків [332, с. 16]. На це було кілька причин: по-

перше, це постійне збільшення кількості власне самих господарств. Якщо в 1922 р. їх нараховувалось 4.413 тис., то на 1926 р. малось вже 5.063 тис. господарств [302, с. 28]. Другою досить важливою причиною було те, що малосилі і малопосівні господарства, не маючи змоги утримувати робочу худобу через значні неврожаї попередніх років, її потроху ліквідували, так як її утримання ставало просто збитковим [332, с. 16]. Щоправда, економічний розвиток наступних років сприяв зменшенню кількості селянських господарств без робочої худоби з 46,4 відсотків в 1924 р. до 41,4 відсотка в 1926 р. [332, с. 16].

Що ж до статистичних показників, які розкривають забезпеченість селянських господарств виробничим реманентом, то і на 1926 р. пересічно залишалось ще 40 відсотків господарств без реманенту, які обробляли землю виключно через найм як тягла, так і реманенту [302, с. 42]. Якщо співвіднести дані про соціальні групи господарств по забезпеченню їх посівними площами, робочою худобою та реманентом, то найбільше селянських господарств без тяглової сили і реманенту було серед незаможників: в групах господарств з засівом до 1 десятини: 76 відсотків – без робочої худоби і 71 відсоток – без реманенту. Не набагато кращою була ситуація і в групі господарств із засівом до 2 десятин – 64 відсотки і 71 відсоток відповідно [302, с. 42; 229, с. 128].

Незабезпеченість як сільськогосподарським реманентом, так і тягловою силою мала не лише економічну гостроту, а й соціальне забарвлення [201, с. 113]. Власники незаможних господарств, отримавши землю, але не маючи змоги її належно обробляти, змушені були через це звертатись до власників більш заможних господарств, і через це нерідко попадали в кабальні умови відробітку. На селі знову почали прослідковуватись процеси соціального розшарування, розземелювання, які могли вилитись у нове загострення соціальної напруги [201, с. 115]. В даній ситуації стала очевидною необхідність прийняття невідкладного рішення щодо створення спеціальної системи сільськогосподарського

кредиту. Як слушно зазначав А. Морозов, створена за активної участі сільськогосподарської кооперації України система характеризувалась багатопрофільністю і була націлена не просто на негайну господарську віддачу, а одним з основних своїх завдань вбачала саме обслуговування нагальних виробничих потреб власників незаможних і середняцьких індивідуальних селянських господарств [201, с. 118].

Вельми показовою була робота у справі поліпшення машинопостачання. Так, сільське господарство України отримало в 1926 р. машин на суму 36 млн. крб. Якщо взяти для порівняння купівельну спроможність суми, яка була витрачена на придбання сільськогосподарських машин у 1913 р., то вони були рівнозначними. Тобто, в цьому питанні було досягнуто довоєнного рівня. Робота була пророблена значна. Адже коли на 1921/22 господарський рік ця сума складала лише 700 тис. крб., то в подальшому вона швидко зростала: в 1922/23 р. – 3 млн. крб., 1923/24 р. – 7 млн. крб., 1924/25 р. – 16 млн. крб., 1925/26 р. – 28 млн. крб. [332, с. 18].

Існувало одне питання, форми і шляхи вирішення якого досить суттєво впливали на життєдіяльність українського села. Воно полягало в пошуках державою шляхів поповнення бюджету. Слід зазначити, що вирішення цього питання знову важким тягарем лягло на українське селянство. Податкова практика перших років радянської влади, на фактично одностайну думку сучасних вітчизняних дослідників, за своїм характером нагадувала не так оподаткування, як військову контрибуцію (до того ж, не лише за сутністю, а й за формою – продзагони). Її жорстоке і фактично бездумне стягнення швидко вичерпало навіть найнеобхідніші накопичення селянських господарств. Реалізація податкової політики через примусове стягнення натуральної сільськогосподарської продукції, яке легітимізувалось владою у формі продрозкладки доби «воєнного комунізму», не тільки не дало бажаного економічного ефекту, але й спровокувало гостре соціальне напруження,

яке вилилось у відкритий збройний супротив селянства, яке не бажало працювати фактично лише на державу [146, с. 44]. Слід при цьому зазначити, що селянство йшло на загострення стосунків із владою не з легким серцем, а відверто страждаючи від тривалого військового протистояння, в епіцентрі якого воно перебувало сім років. Але іншого виходу у селянства просто не було.

Тому прийняття декрету Раднаркому про заміну продрозкладки продподатком спричинило конструктивні зміни не лише в економічній політиці радянської держави, але й у настроях селянства. Влада намагалась якомога швидше погамувати незадоволення селянства попередньою податковою практикою часів «військового комунізму» і всіляко наголошувала на тому, що впровадження даного декрету стане потужним стимулом для подальшого функціонування сільського господарства, оскільки навіть самі норми продподатку, не кажучи вже про інші аспекти непу, були на 40 відсотків менше обсягів продрозкладки [3, с. 52].

На першому етапі основним об'єктом оподаткування селянського господарства було визначено саме його зернову продукцію, і лише згодом до переліку оподаткування була включена й інша сільськогосподарська продукція. П. Гай-Нижник, вивчаючи природу податкової політики радянської влади, спеціально наголошував на тому, що значним плюсом декрету став сам факт скасування монополії держави на сільськогосподарську продукцію, адже селянин міг вже не боятись конфіскації тієї частини продукції, яка залишалась в його господарстві понад споживчого мінімуму, і тепер він міг вільно нею розпоряджатись [35, с. 197]. Маємо, однак, зазначити, що зробивши крок, зовні доволі позитивний, налаштований до всього селянського загалу, радянська влада жодним чином не відмовлялась від вже апробованої нею політики розпалювання класової конфронтації тепер вже всередині одного соціального класу.

Ставка була зроблена на внесення розколу серед селянства, використовуючи цілком природну різницю в майновому стані різних груп селянства. З метою привернути на свій бік якомога більшу кількість селянства, владою доволі казуїстично було диференційовано норми оподаткування різних соціально-економічних груп селянства. Це було закладено вже в зміст декрету «Про натуральний податок на хліб, картоплю і олійне насіння», оприлюдненого 21 квітня 1921 р. Фактично лєвова частка податкових платежів була перекладена на плечі заможних господарств [161, с.109]. Зовні це виглядало привабливо, але ж кількість таких господарств в загальній масі селянства була незначною. А це вело до суттєвого викривлення принципу справедливості.

Необхідно зазначити, що багатомільйонне українське селянство в силу всієї сукупності тогочасних суспільно-політичних і соціально-економічних обставин продовжувало залишатись економічно слабким, а схема оподаткування багато в чому була формально-кабінетна. Це закономірно викликало нове незадоволення селян, причому досить виразне.

Яскравим прикладом цього можуть слугувати чисельні листи селян до родичів-червоноармійців, в яких вони описували своє нелегке життя: «Радянська влада прямо душить нашого брата, податок за податком»; «все населення невдоволене, особливо бідняки», «заробити ніде ні гроша, а з цим ніхто не рахується: давай і давай тільки, і кінця немає» тощо [93, с. 118-120]. Тут цілком доречно буде навести думку економіста-емігранта М. Добриловського про те, що натуральний податок був єдиним надійним джерелом, з якого держава могла діставати реальні цінності, і тому їй тяжко було утриматися, щоб не вичерпати цього джерела до дна [66, с. 3-4].

Відомий в 1920-х рр. економіст-аграрник, статистик Ф. Матвієнко-Гарнага, аналізуючи в 1925 р. оподаткування селянських дворів, зазначав, що до 1922/23 господарського року сільське господарство було

переобтяжене податками в такій мірі, що в українського селянина залишалась для себе така мізерна кількість продукції, що її ледве вистачало на харчування родини та мінімально необхідний прокорм худоби. Більше того, в тогочасних умовах продукція сільського господарства була єдиним засобом, «що за його рахунок можливо було зберегти життя людині» [184, с. 6].

Про обтяжливість оподаткування селянських господарств фактично всіх ступенів заможності ми находимо чисельні абсолютно правдиві свідчення і в архівних документах Всеукраїнської спілки сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової кооперації «Сільський господар». Так, у матеріалах вельми представницької за кількістю учасників торговельної наради Київської філії «Сільського господаря» від 6 липня 1923 р. міститься змістовний виступ представника Тульчинської спілки, де яскраво зазначено: «Ми повинні хліб на місці продати якнайдорожче. Для того, щоб допомогти селянину, треба знати всі болячки, якими селянин боліє. Сама найгірша болячка для селянина – це є продподаток» [299, арк. 150].

Для згладжування існуючого напруження владою було зроблено наступний крок – всі податки, які до цього часу платив селянин, декретом ВУЦВК та РНК України від 11 квітня 1922 р. було об'єднано в єдиний натуральний податок. Спеціально наголошувалось, що цим декретом гарантується надання селянину «більшої волі» в заняттях хліборобством та полегшення внесків продовольчого податку. Всі форми податку було уніфіковано.

Податковою одиницею було визначено пуд жита («житню одиницю»), тобто вартість кожного зернопродукту: пшениці, ячменю, кукурудзи, проса тощо перераховувалась через вартість жита. Було також встановлено об'єкт і ставки оподаткування. Ним виступала десятина орної землі, розрядність валової продукції та принцип перерахунку на особу у господарстві [52, с. 216].

З урахуванням досвіду податкової кампанії, за наслідками врожаю 1922 р. в травні 1923 р. було прийнято нову постанову ВУЦВК та РНК УСРР щодо заміни натурального податку грошовим. Визначалось, що розмір податку буде залежати від того, скільки «вдобої» землі (такою було визначено землю, придатну для обробітку) має господарство, скільки їдців в господарстві, скільки воно має дорослої робочої та дорослої рогатої худоби та який розряд оподаткування встановлено для конкретної місцевості по врожайності. Тобто, відповідно до нового законоположення оподатковувались не особи, а окреме селянське господарство. Щодо худоби, то одна голова худоби прирівнювалась до 8/10 десятини землі. При цьому коні обкладались більшим податком, ніж бики, хоч останні теж виступали як робоча худоба, так як коні, згідно з документом, приносили у господарство більший прибуток [237, с. 24].

На цьому, однак, зміни в податковому законодавстві не припинились. Наступною Постановою ЦВК та РНК СРСР «Про єдиний сільськогосподарський податок» від 30 квітня 1924 р. було визначено, що на відміну від 1923 р., коли нерідко селянське господарство через навіть зовсім невеликий лишок землі попадало до іншої земельної групи, що суттєво збільшувало ставку податку на кожну десятину, в 1924/25 р. цю помилку було усунено.

Окрім того, оскільки податок вносився зерном, то його розмір був однаковий для всіх місцевостей, де був однаковий врожай незалежно від природно-кліматичної зони (Лісостеп, Степ, Полісся тощо). Наприклад, на Волині та Полтавщині врожай був 40 пудів з десятини, то для цих губерній і встановлювали однакові ставки на десятину. Наприкінці 1924 р., коли встановлювались ставки податку на 1924/25 господарський рік, то брали до уваги не лише обсяг врожаю, а й ціни на хліб у конкретній місцевості; також враховувалось, де кращий базар, чи далеко залізниця від цього району чи округи, враховувалась якість ґрунту: «коли більш треба працювати коло землі (як ґрунт гірший), то ясно, що

менше буде прибутків з неї, і платити господар за неї мусить менше» [237, с. 29].

Проте незважаючи на, здавалось би, добрі наміри, на практиці продподаток залишався для значної кількості селян відверто надмірним та економічно обтяжливим. О. Абразумова і С. Корновенко, досліджуючи суспільно-політичну активність українського селянства в роки непу, відзначають, що пересічні думки селянина можна було охарактеризувати наступним чином: «Багато писали й говорили, та мало скинули, ми думали хоч половину скинуть, а із-за цієї скидки й говорити так багато не варто було б» [3, с. 54].

Підрегульоване, здавалось би, оподаткування залишалось матеріально важким для селянина. Та й недостатньо продумані терміни сплати податку прямо таки били по селянину. Так, навесні вартість хліба і іншої сільськогосподарської продукції завжди була вища, ніж восени. Натомість селянину потрібно було виплачувати чільну частину податку до нового календарного року. В силу цього більшість селян везла хліб на базар в листопаді – грудні. Так, у 1923 р. на Україні були такі пересічні ціни на хліб:

Таблиця 3.4

Коливання цін на зерно (1923 р.)

Ціна 1 пуд в коп.	01.03.	01.04.	01.05.	01.06.	01.09.	01.10.	01.11.
Жито	60	51	49	47	33	28	31
Пшениця	100	88	74	79	57	51	57

* Таблиця складена за: [128, с. 2].

Розміри і навіть терміни внесення податку були, на жаль, сформовані з нерозумінням всієї важливості правильної оцінки податкоспроможності селянського господарства для його нормального функціонування й розвитку [201, с. 152]. На перший погляд,

середньостатистичні розрахунки на папері виглядали не так вже й обтяжливо (таблиця 3.2).

Таблиця 3.5

**Вартість валової продукції селянського господарства
(1923–1924 рр.), в крб.**

Рік	На господарство	На душу
1923 р.	238,1	50,2
1924 р.	424,9	89,6

*

Таблиця складена за: [273, арк.78].

Проте селянство казуїстично було поділене всього на три податкові групи. Внаслідок цього в одній податковій групі опинились, наприклад, господарства зі значною різницею в доходах, і, відповідно, відчутно різним економічним становищем. У 1925/26 р. податковий тягар було дещо послаблено. Так, на 1925/26 р. постановою ЦВК Союзу єдиний сільськогосподарський податок було встановлено в сумі 280 млн. крб. замість 400 млн. крб., стягнених 1924/25 р. [184, с. 6].

Маємо все ж зауважити, що хоч податкові платежі в 1924–1926 календарних роках були вже відверто обтяжливими для переважної більшості селянства, проте податкова політика радянської влади на той час ще не перетворилась на інструмент відвертого економічного терору. Сутність податкової політики певною мірою маскувалась. Однак із часом податкове навантаження спочатку приховано, а надалі й все більш відверто визначалось вже не реальною економічною потужністю, а місцем, відведеним окремій соціальній групі в доктрині побудови радянської моделі соціалізму [146, с. 46].

Ще один сюжет свідчить про те, що в період тимчасової дезорганізації командно-адміністративної системи, хоч і не тривалий час, існували певні можливості для розвитку міцних, а, отже, заможних

селянських господарств. Досліджуючи періодику 1920-х рр., ми бачимо, що навіть на сторінках провідних часописів зустрічаються статті, де всіляко вітаються заможні господарства. Їх називають «молодими паростками українського фермерства». З їх господарів закликають брати приклад того, як найбільш культурно, раціонально слід вести господарство. Мова йшла насамперед про сільське господарство інтенсивно-зернових районів, які були багатим ґрунтом для дрібноселянського фермерського капіталу і в яких вже склались умови для розвитку фермерських господарств суто товарного типу. Сучасники перших років непу відзначали, що в степових районах був наявним певний відсоток господарств, які відводили понад 30 десятин посівних площ саме під зернові культури. За їх перевіреними практикою підрахунками, якщо навіть такі господарства мали б за результатами року врожай 40-45 пудів з десятини, то наявна в них посівна площа забезпечувала їх такою кількістю зернової продукції, збут якої звільняв би в фонд «капіталістичного накопичення» до 20 відсотків вартості всього врожаю [117, с. 98].

За статистичними даними динамічних гніздових обстежень, у Степу посівні площі 1924 р. перевершили показники 1922 р. на 145 відсотків. Відповідно, на цій же території прослідковується і швидке зростання соціальної групи господарств з засівною площею понад 15 десятин. Якщо взяти статистичні показники 1922 р. щодо кількості таких господарств за 100 відсотків, то вже в 1923 р. ця цифра складала 160 відсотків, а 1924 р. – навіть 210 відсотків [117, с.99].

В чисельних публікаціях фахівців, більш того, у виступах і доповідях партійно-радянських чиновників фактично до кінця 1926 р. постійно відзначалось, що значна частка виробленої в сільському господарстві товарної продукції належала саме заможним господарствам. Їм же належало чільне місце в загальному балансі продукції рільництва. Постійно декларувались цілком раціональні заяви

такого змісту: «треба підняти незаможні та середняцькі господарства до рівня господарств заможних верств, а також забезпечити цим останнім верствам і дальший їхній господарський розвиток, а значить і загальний ріст всього сільського господарства в цілому» [218, с. 6].

Також повсечасно робився акцент на тому, що потрібно передусім дати змогу заможним верствам селянства вільніше обростати господарством. Відзначалось, що цьому мало сприяти збільшення терміну оренди землі до 12 років та скасування обмежень щодо оренди пустуючих земель державного фонду. Окрім того, зазначалось, що на заможні верстви села потрібно розповсюджувати й загальні державні заходи щодо регулювання цін, організації широкого сільськогосподарського кредиту та підсилення сільськогосподарської кооперації без усяких обмежень, тим самим забезпечуючи і полегшуючи заможникам «справу обростання та розвитку господарства» [218, с. 6].

Ліберальне на перших порах непу ставлення кремлівського, а за ним, відповідно, і українського партійно-радянського керівництва до заможного українського селянства пояснювалось не розумінням важливості даної соціальної групи для розвитку сільського господарства, а чистою користю: саме заможники завжди платили вчасно податки. Як зазначає А. Зінченко, до середини 1920-х рр. заможні господарства українських селян зберегли здатність до господарської регенерації і на 1924 р. були найсправнішими платниками податку [93, с. 193].

Саме власники міцних селянських господарств формували і основний капітал в сільськогосподарських кооперативних товариствах, підіймали своєю участю їх господарський авторитет тощо. Проте маємо зазначити, що за своїми переконаннями партійна номенклатура в очевидній своїй більшості була переконана в тому, що в кінцевому разі заможне селянство є чужорідним тілом в комуністичній моделі суспільного життя, і вважали існування даної соціальної верстви селянства лише тимчасовим явищем. Під тиском обставин вони на час

просто змушені були «закривати очі» на це [231, с. 15]. Адміністративне цькування і соціально-економічний тиск на заможну верству села були ще попереду.

Аналізуючи ситуацію, яка склалась в сільського господарстві України протягом 1921–1926 рр., маємо зазначити, що незважаючи на певні імпульси до позитивних зрушень, існували фактори, які не сприяли належному відновленню товарного хлібообігу, хоча зернове виробництво і продемонструвало позитивну динаміку. Тогочасний відомий економіст-аграрник А. Альтерман класифікував ці фактори як «причини довгочасного значення» і «обставини тимчасового характеру». До першої групи він відносить те, що аграрна революція знищила поміщицькі економії і підірвала «куркульські селянські господарства», За підрахунками поміщицькі господарства постачали на ринок третину всієї товарної продукції 4 головних хлібів. «Куркульське» й заможне селянство постачало майже стільки ж [5, с. 33]. Тобто, на долю інших декількох мільйонів селянських господарств припадала лише 1/3 товарної продукції.

Відомий фахівець з аграрної історії доби непу В. Калініченко, аналізуючи селянське господарство в доколгоспний період, резонно зазначає, що дослідження засівів власних земельних площ різними соціально-економічними групами селянства дає наступну картину: бідняки, які на 1926 р. склали 23,7 відсотків від загальної кількості селянських господарств, засівали лише 10 відсотів селянських площ і практично не мали товарних лишків хліба. Середняки, які склали 72,3 відсотків селянських дворів, засівали 80,3 відсотків земельних площ і мали певний лишок зерна; 4 відсотки заможних господарств засівали 9,7 відсотків і мали значні товарні лишки зерна [107, с. 80].

Важливою у висвітленні даного сюжету є й думка А. Альтермана, висловлена ним у цікавій і глибокій за змістом науковій публікації «Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України». В ній

автор вказував на те, що за даними статистичних матеріалів відсоток господарств, для яких головним джерелом їх прибутку було саме виробництво зерна, був наступним: незаможні господарства – 34,1 відсотки, нижче середні – 56,0 відсотків, середні – 63,5 відсотки, вище середні – 73,8 відсотків, міцні – 80,4 відсотків [5, с. 34].

Слушним є й твердження А. Альтермана відносно того, що процес «осереднячення» українського селянства, який, відповідно, руйнував би його заможний прошарок, водночас тягнув за собою зниження товарності зернової продукції [5, с. 34]. До «причин довгочасного значення» цього чинника також відносилось і швидке збільшення кількості сільського населення, що, відповідно, вело за собою і відчутне збільшення харчового споживання хліба.

Що ж до перелічених ним обставин тимчасового характеру, які також впливали інколи дуже суттєво, як то погодні чинники, А. Альтерман відносить не лише метеоумови, дія яких завжди відчутно впливала на результати врожайності, а й те, що хліборобам, особливо Степу, було конче необхідно поповнити насамперед власний так званий «страховий фонд». Селяни, особливо мешканці зони ризикованого землеробства, до яких і відносився український Степ, завжди як мудрі господарі запасали резервне зерно на випадок неврожаю. В коморах селян такий резервний запас досягав, залежно від заможності господарів, навіть кілька річних потреб. Катаклізми військових часів і сумні результати посухи 1921 р. практично вичерпали такий резерв, і селяни в наступні роки намагались його відновити [5, с. 36].

Оцінюючи загалом 1921–1925 рр., можемо обґрунтовано констатувати, що в цей період українське селянство в цілому успішно долато як об'єктивні труднощі, викликані суспільно-політичними лихоліттями та соціально-економічними чинниками, так і суб'єктивні перешкоди, пов'язані з функціонуванням командно-адміністративного механізму. Воно поступово розбудовувало свої господарства. Відчувши

себе господарями і отримавши можливість працювати вільно на своїй землі, селянство на середину 1920-х рр. відновило не лише загальні посівні площі, а й структуру зерновиробництва. Так, польова засівна площа селянських господарств на 1926 р. складала 129,0 відсотків від довоєнного часу [332, с. 14]. В. Калініченко констатував, що індивідуальні селянські господарства засівали на 1926 р. 96,2 відсотків від загальної кількості сільськогосподарських площ, і лише 3,8 відсотки земельних площ засівали колгоспи і радгоспи [107, с. 77].

Щодо змін в структурі посівних площ, зайнятих зерновими культурами, то тут маємо зазначити наступне: одним із найбільших досягнень сільського господарства України на середину 1920-х рр. стало поширення високоврожайної товарної озимої пшениці. Довідково – врожай з 1 десятини ярої пшениці пересічно складав 40,6 пуд., а озимої – 56,2 пуд.) [332, с. 15]. В статистичних матеріалах 1920-х рр. ми знаходимо дані щодо динаміки процесу заміни цією культурою жита та ярої пшениці (таблиця 3.6).

Таблиця 3.6

**Динаміка засівів озимої пшениці
в загальній структурі зерновиробництва**

Показник	1916 р.	1927 р.
На 100 дес. жита припадало озимої пшениці	56	80
На 100 дес. ярої пшениці припадало озимої пшениці	109	147

* Таблиця складена за: [332, с. 15].

Як видно із даних, наведених у таблиці 3.6, успіхи українського селянства в освоєнні виробництва більш продуктивних видів зернових культур були вельми успішні, тим більше коли брати до уваги те, що поміщицькі економії, які до 1917 р. були основним продуцентом

товарної пшениці, на цей час припинили своє існування, і все навантаження лягло на плечі селянських господарств.

Це підтверджується і даними щодо загального розширення площ озимих зернових культур та поступового витіснення ними ярих, які подано в наступній таблиці.

Таблиця 3.7

Переорганізація зернового господарства

Площі зернових	Лісостеп		Степ	
	1916 р.	1927 р.	1916 р.	1927 р.
Озимий клин	46,2 %	52,5 %	30,6 %	48,5 %
Яровий клин	53,8 %	47,5 %	69,4 %	51,5 %

* Таблиця складена за: [5, с. 25].

Як бачимо з наведених даних, з середини 1920-х рр. посіви озимої пшениці починають займати домінуючі позиції в структурі зерновиробництва. Загалом, як зазначав В. Калініченко, не лише в основному зерновому регіоні республіки, Степу, а й в інших регіонах, насамперед в зоні Лісостепу, зернові культури поступово повертали втрачені в 1917–1922 рр. позиції, витісняючи натурально-споживчі, збільшувалась питома вага ринкових культур [107, с. 81].

Однак процес поліпшення якості зерновиробництва і в цей час не йшов прямолінійно: були відступи назад, тимчасові труднощі, проте в цілому в перший період непу він проявився цілком виразно. Про це переконливо свідчить статистика валового збору зерно-хлібів. Вона виглядала наступним чином: 1923 р. – 939,1 млн. пуд., 1924 р. – 638,0 млн. пуд., 1925 р. – 1055,8 млн. пуд., 1926 р. – 1044,4 млн. пуд. [239, с. 297].

Про це виразно свідчить і той факт, що поступово відроджувався хлібний експорт України. Хоч більшість українського зерна реалізовувалась ще на внутрішніх ринках, однак все відчутніша його частка вивозилась до інших союзних республік і, що важливо, йшла на зовнішній експорт. Для порівняння зазначимо, що пересічно за 1910–1912 рр. Україна експортувала 268,6 млн. пуд. зерна [5, с. 40]. На початок непу ситуація на зовнішньому ринку, в силу низки обставин, викладених вище, виглядала значно гірше. Так, експорт українського хліба складав в 1923/24 р. 85,1 млн. пуд., в 1925/26 р. – 42,5 млн. пуд., проте вже в 1926/27 господарському році ситуація знову показала позитивну динаміку – 56,2 млн. пуд [5, с.40].

Однак в цілому зерновий експорт із ключової галузі поступово трансформувалась у другорядну, ніяк не дотягуючи до дореволюційних показників. Як бачимо з наведених вище даних, експорт складав пересічно від 25 відсотків до 30 відсотків довоєнного часу. Відповідно, радикально знизилась і фінансові надходження від експортних операцій. Якщо в 1913 р. було вивезено зерна на суму 562 млн. крб., то в 1923 р. – лише на суму в 107 млн. крб., а в 1924 р., щоправда через яскраво виражений неврожай, ця сума була ще меншою, склавши лише 81 млн. крб. [325, с. 25].

Все ж, хоч і поступово, Україна налагоджувала вивіз зерна насамперед на ті зовнішні ринки, які були вигідними для неї ще в довоєнний час. Майже 40 відсотків експорту було представлено пшеницею, яку вивозили переважно до Англії, Бельгії, Франції, Італії, Туреччини. Експорт жита йшов на ринки північних країн, Німеччини, Голландії. Ячмінь поставлявся до Англії, Німеччини, Бельгії. Кукурудзу експортували до Англії, Швеції та Франції [5, с. 43]. В загальносоюзному зерновому експорті частка України на 1925/26 господарський рік складала 28 відсотків [302, с. 99].

Основні надходження до зернового експортного фонду України поступали в переважно зі Степу – ключового постачальника товарної зернової продукції. Налагодження зернового експорту мало вагоме значення, бо цей процес сприяв підвищенню не вигідних для селян досить низьких цін на хліб на внутрішньому ринку внаслідок пріснопам'ятних «ножиць». Як доцільно зауважував С. Кривецький: «Ціна на хліб є стержень, навколо якого крутиться в нас майже на 70 відсотків вся економіка селянського господарства» [149, с. 31]. В чисельних аналогічних матеріалах представників профільних установ чітко зазначалось: «продовжуючи знижувати ціни на вироби промисловості та задержуючи ціни на хліб на певному їхньому рівні, можна не тільки не допустити зниження ціни на хліб в разі доброго його врожаю, а навпаки – ще щільніше стулити «ножиці», що так сильно гальмують поступ сільського господарства» [218, с. 6]. Регулювання цінової політики, в свою чергу, спричиняло підвищення купівельної спроможності сільського населення. Все це, як відзначають дослідники, на деякий час дало змогу пом'якшити напружену соціально-економічну ситуацію [3, с. 58].

Загалом оцінюючи стан українського зерновиробництва в перший період непу, можемо констатувати наступне: з метою уникнути ще гострішої конфронтації з селянством радянська влада змушена була підвищити ціни на сільськогосподарську продукцію і поступово почати знижувати ціни на промислову продукцію, зробити умови реалізації зернової продукції більш вигідними для селянина. Як відзначає Г. Капустян, «селянин, враховуючи кон'юнктуру хлібного ринку, міг вільно визначити, куди і коли вивозити хліб на ринок для продажу» [113, с. 45].

Часто в наукових розвідках ми зустрічаємо трактування першого періоду непу, зокрема 1925–1926 рр., як «справжнього непу». Резонним є твердження Ю. Степанчука щодо того, що з кризи сільське господарство

«витягли» саме селяни. Вивчаючи господарську ініціативу індивідуальних селянських господарств, дослідник чітко аргументує, що вони в першій половині 1920-х рр. знову продемонстрували «спроможність до швидкого відновлення і відтворення» [291, с. 134].

Навіть деякі радянські політичні лідери в середині 1920-х рр. підтримували бажання селянства до зміцнення власного добробуту. Так, широко відомим в країні стало звернення до селян М. Бухаріна «Збагачуйтеся, нагромаджуйте, розвивайте своє господарство». Щоправда, це його гасло негайно викликало серйозні ідеологічні баталії і дещо пізніше автора змусили від нього відмовитись [283, с. 126].

Гостра боротьба всередині кремлівської верхівки за владу поступово давала перевагу групі Й. Сталіна. Вже невдовзі після «з'їзду індустріалізації» (XII-й, 1925 р.) він, отримавши всі важелі влади, розпочав нарешті ту політику, від якої більшовикам довелось тимчасово відмовитись навесні 1921 р. Загальне ставлення «вождя» до селянства, яке він вважав відсталим класом, постійно акцентуючи увагу на розпорошеності селянських господарств, їх неорганізованості, доволі швидко почало проявлятися в політиці все більш агресивного «закручення гайок» щодо власників індивідуальних селянських господарств. Яскравим проявом цього стали жорсткі командно-адміністративні каральні заходи, система примусових хлібозаготівель тощо. Фактично політична перемога Й. Сталіна, яка негайно вилилась в проголошення курсу на індустріалізацію, прямо потягла за собою черговий наступ на українського селянина, примусове «викачування» коштів із села.

3.2 Роль сільськогосподарської кооперації у відродженні українського зерновиробництва

Суттєві зміни в суспільно-політичному та соціально-економічному житті в країні з проголошенням непу покликали й відродження ефективних форм організації взаємовигідної співпраці селянських господарств. Як ми зазначали в попередньому підрозділі, під тиском жорсткої системної кризи і нової господарської розрухи часів «воєнного комунізму» більшовики змушені були піти на певні поступки селянству, оскільки сільське господарство як домінуюча складова народногосподарського комплексу перебувало на краю прірви. Зростало масове невдоволення селян, яке виливалось в повномасштабне протистояння з владою. Під цілком реальною загрозою втратити владу більшовики змушені були тимчасово відійти від реалізації свого задуму перебудови суспільства і розпочати процес відновлення ринкових товарно-грошових відносин, хоч і неприйнятних для них, але необхідних для налагодження стосунків із багатомільйонним селянством.

Як зазначав найавторитетніший на той час в більшовицьких колах радянський економіст-аграрник О. Шліхтер, Наркомат земельних справ УСРР став на шлях відтворення таких випробуваних часом громадських організацій селянства, як різнопланові кооперативні товариства. Провідною тезою цієї концепції було визначено наступне: «Передбачаючи, що прагнення кооперуватися в сільському господарстві повинно в найближчому майбутньому набути масового й різноманітного характеру в такій же мірі, в якій нині є масове прагнення ліквідувати старі господарчі форми, всебічно намагаючись виявити свою творчу ініціативу, соціалістична влада повинна визнати в методі кооперування основний шлях масово притягти дрібні селянські господарства до загального плану перебудови народного господарства» [332, с. 12].

Радянські керівники держави, на практиці реалізуючи концепцію непу в аграрному секторі економіки, постійно підкреслювали, що в справі регулювання сільського господарства в роки нової економічної політики основну роль має бути покладено на кооперацію, яка поступово повинна була стати за ту форму організації селянства й сільськогосподарського виробництва, через яку багатомільйонні розпорошені індивідуальні селянські господарства втягуються в єдиний господарчий механізм країни [332, с. 13].

Заступник Наркомзему М. Вольф, характеризуючи основні напрямки господарської політики НКЗС в листопаді 1922 р., фактично директивно вказував, що відновлення сільського господарства є можливим тільки при активній самодіяльності населення, всебічному розвитку сільськогосподарської кооперації як найкращої форми організації самодіяльності маси індивідуальних селянських господарств [31, с. 8]. При цьому, однак, вже в той час ставилась однозначна вимога щодо активного залучення до кооперативного життя саме селянських низів. Всіляко підкреслювалось, що внутрішньо-кооперативна політика по відношенню до бідняків в складі кооперації має чітко відповідати в цьому питанні політиці радянської держави. Що ж до заможних господарств, то політика влади відносно них в перші декілька років діяльності сільськогосподарської кооперації характеризувалась достатньою лояльністю, основою якої був чисто економічний інтерес. Малось на увазі втягти в кооперацію капітали заможників і в такий спосіб використати їх у загальному економічному обігу країни [218, с. 7].

Слід при цьому зазначити, що і в пресі, і на різного роду зібраннях із трибун часто лунали скептичні тези наступного ґатунку: чи здане наше малограмотне сільське населення до швидкого економічного і агрономічного прогресу? [150, с. 5]. Відповідаючи конкретними справами, реанімована в жовтні 1921 р. українська сільськогосподарська кооперація за нетривалий відрізок часу змогла продемонструвати, що

селянські господарства України мають всі задатки для цього. В даному контексті доцільно висвітлити основні аспекти роботи сільськогосподарської кооперації у справі відродження селянського зерновиробництва.

Відомий дослідник українського кооперативного руху В. Марочко відзначав, що з осені 1921 р., вже невдовзі після запровадження непу, розпочалось формування нового зразку кооперативних відносин, які керівники тогочасної кооперативної системи називали «ною», «соціалістичною», «радянською» [183, с. 98]. Відродити старі форми кооперації в умовах радянської дійсності не вбачалось можливим. Тому фактично все та ж традиційна українська сільськогосподарська кооперація, продовжуючи залишатись старою, суто селянською за змістом своєї роботи, змушена була однак діяти в нових історичних умовах [183, с. 99]. Це змушувало її всіляко підкреслювати свою соціалістичну спрямованість. Але не зважаючи на необхідність функціонувати у нових умовах радянської дійсності, сільськогосподарська кооперація була взаємовигідною формою економічної співпраці. Як слушно визначав В. Марочко, селянська кооперація 1920-х рр. була насамперед організацією самодіяльних товаровиробників, яка уособлювала економічні можливості кожного селянського двору; кооперативні товариства не усуспільнювали засобів виробництва, а обслуговували лише окремі галузі селянських господарств [179, с. 68].

Юридичною основою для подальшого формування кооперативних відносин став ряд нормативних документів, серед яких ключовим був спільний декрет ВУЦВК і РНК Української СРР від 18 жовтня 1921 р. «Про сільськогосподарську кооперацію», яким було надано дозвіл на створення сільськогосподарських кооперативних товариств [251, с. 1]. Об'єднані в такі товариства селяни мали право на спільне господарювання з метою організації праці, переробки і збуту

сільськогосподарської продукції [183, с. 99]. Держава ж, у свою чергу, зобов'язувалась надавати кооперативним товариствам як адміністративну, так і економічну підтримку. Тобто ми бачимо, що декларувались форми чисто прагматичної підтримки, але реалії продемонстрували, що держава ніяк не бажала випускати сільськогосподарські товариства з-під своєї опіки і постійно намагалась пристосувати сільськогосподарську кооперацію до своїх потреб і бажань.

Проте, незважаючи на це, відродження кооперації радо віталось українським селянством, про що переконливо свідчать наступні дані: якщо на кінець 1921 р. на основі зареєстрованих статутів розпочало свою роботу 2 416 сільськогосподарських товариств [186, арк. 33], то вже лише через рік, в жовтні 1922 р., за зведеними статистичними даними, роботу проводило вже 4517 сільськогосподарських товариств [255, арк. 27]. Активізації процесів включення селянських господарств до кооперативного життя сприяло створення в березні 1922 р. Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», який відразу став потужним економічним і керівним центром сільськогосподарської кооперації. Пришвидшило процеси розбудови мережі й поступове і невпинне накопичування фахівцями кооперативної системи організаційно-господарського досвіду роботи в радянських умовах.

Перші широкі заготівельні операції зернозбіжжя система сільськогосподарської кооперації розпочала вже восени 1922 р. Аналіз звітності «Сільського господаря» дає підстави стверджувати, що не зважаючи на те, що на початку 1920-х рр. сільськогосподарська кооперація була обмежена у власних капіталах, а, відповідно, змушена була вести більшість хлібозаготівельних операцій за державні кошти і під контролем державних установ, все ж таки її діяльність в цьому питанні характеризувалась і певною господарською самостійністю. Вітчизняні дослідники кооперативного руху обґрунтовано зазначають,

що обсяг заготівель «Сільського господаря» був врівні з обсягом заготівель ключових профільних державних установ «Укрхліб», «Хлібопродукт», «Держторг» тощо [181, с. 73].

Загалом було вироблено кілька шляхів проведення операцій з зерном: насамперед це були хлібопозичкові операції й закупка хліба за твердий рахунок на основі короткотермінових угод «Сільського господаря» з кооперативними спілками і навіть великими товариствами. Щодо хлібопозичкових операцій, то вони полягали в тому, що «Сільський господар» видавав спілкам позички під заставу хліба в розмірі 25 відсотків орієнтовної ціни хліба, а розрахунок із селянськими господарствами здійснювався, коли зерно поступало в сховища спілок. Зерно приймалось за ринковими цінами, які склались на час доставки зерна до сховища. Виробники зернової продукції тут же отримували повний розрахунок з вирахуванням раніше отриманої позички [15, с. 54]. Проте, як зазначав І. Батюк, нестабільність цін, нестабільність курсу радзнаків та й недбале фінансування «Держбанком» і «Українобанком», а саме за їх посередницьких кредитів проводились хлібопозичкові операції, гальмували розвиток хлібопозичкових операцій [15, с. 54].

Через недостатні фінансові можливості в перші роки свого функціонування сільськогосподарська кооперація проводила збутові операції по мірі отримання спеціальних цільових кредитів. Для проведення хлібозаготівель такі кредити було отримано восени 1923 р. З врожаю 1923 р. силами сільськогосподарської кооперації було заготовлено 8.188.000 пудів зерна, з яких 6.216.000 пудів – на експорт [315, с. 21]. План діяльності сільськогосподарської кооперації по проведенню хлібозаготівельної кампанії було виконано повністю. Водночас було розпочато перемовини про заготівлю 500.000 пудів зерна для робітничих організацій Півночі [310, с. 3].

Характеризуючи роботу сільськогосподарської кооперації в 1924 р., І. Батюк констатував: «Вся сільськогосподарська кооперація збула хліба

до 25 відсотків всіх товарних лишків врожаю 1923 р.» [14, с. 10]. В 1923/24 господарському році основний план хлібозаготівель «Сільським господарем» було виконано на 120 відсотків і додатковий – на 86,3 відсотків [314, с. 80]. На жаль, неврожай 1924 р. дуже ускладнив ситуацію на хлібному ринку, що й не дивно, адже значний недорід зернових був зафіксований в 145 районах республіки, де вели своє господарство майже 1 млн. українських селян.

Проте вже в наступному, 1925/26 господарському році вся система сільськогосподарської кооперації придбала в хліборобів 40 млн. пудів зерна [181, с. 73]. Загалом обсяг заготівель сільськогосподарської кооперації у наступні роки ріс дуже активно. В грошовому виразі цей показник збільшився мало не втричі, з 25 млн. крб. в 1923 р. до 70 млн. крб. у 1926 р. [201, с. 374]. Таке швидке зростання взаємовигідної співпраці селянства з кооперативними осередками є наочним свідченням довіри селян до сільськогосподарської кооперації. Зростання довіри у селян до кооперативної системи було викликане, насамперед, тим, що остання ніяким чином не нав'язувала їм примусових організаційних форм колективної співпраці, а натомість здійснювала цілий ряд господарсько-економічних заходів, які в повній мірі стимулювали виробничу активність селянських господарств, створюючи для цього взаємовигідну систему економічних зв'язків з ринком [181, с. 72].

Доцільним буде спеціально зазначити вигідність співпраці з кооперативною системою саме для селян, адже вже з врожаю 1923 р. закупівельні ціни сільськогосподарської кооперації на зерно були вищими за ринкові. Так, наприклад, 50-55 коп. за пуд жита – такою була кооперативна ціна проти пересічних 30 коп. за пуд на ринку [98, арк. 50].

Економічні інтереси селян були належно захищені і в справі експорту зерна. Якщо селянин зібрав якісний врожай і здавав зерно на експорт, то він відчутно вигравав фінансово: ціни на зовнішніх ринках були в декілька разів вищими, ніж на внутрішньому українському ринку.

До того ж, селянин ще й отримував 40-50 відсотків прибутку від реалізації зерна за кордоном [300, с. 35].

Слушним є твердження Ю. Раку щодо того, що зерновий експорт, організований кооперативною системою в 20-х рр. ХХ ст., був високоефективним, бо не лише забезпечував валютні надходження державі, а й був, що досить суттєво, важливим для пайщиків сільськогосподарської кооперації – українських селян, оскільки участь селянських господарств у експортних поставках зерна суттєво підвищувала їх прибутковість [259, с. 133-134].

Як наслідок, сільськогосподарська кооперація швидко розширила обсяги товарообігу, поступово займаючи позиції ключового організатора виробництва, заготовки і збуту найважливішого виду сільськогосподарської продукції – зернових культур. Це було прямо підкреслено у виступі голови правління «Сільського господаря» П. Любченка на Першому Всеукраїнському з'їзді представників колгоспів, сільськогосподарських товариств та працівників з колективізації сільського господарства, який відбувся 20-25 лютого 1925 р. у м. Харків [24, с. 58].

Численні матеріали як сільськогосподарської, так і суто кооперативної статистики переконливо свідчать, що частка придбаного кооперацією зерна зросла з 25 відсотків в 1923 р. до 29,6 відсотків загального ринкового фонду хліба в Україні в 1926 р. [181, с. 73].

Якщо прослідкувати динаміку хлібозаготівельних операцій сільськогосподарської кооперації з 1923 р. по 1926 р., то потрібно відзначити швидке зростання її питомої ваги як серед планових заготовачів, так і в охопленні товарних лишків. Так, питома вага серед планових заготівників зросла з 8,6 відсотків в 1923 р. до 21,1 відсотка в 1926 р. Щодо динаміки зростання питомої ваги всієї сільськогосподарської кооперації в збуті товарних лишків, то цей

показник також зріс більш ніж суттєво з 11,8 відсотків в 1923 р. до 29,1 відсотків на кінець 1926 р. [90, с. 63].

Як бачимо, в справі залучення товарної продукції селянських господарств у сферу загальнодержавного товарообігу українська сільськогосподарська кооперація мала значні досягнення, швидко посівши чільне місце в хлібних заготівлях. Цей напрямок роботи кооперативної системи варто спеціально відзначити, оскільки в дореволюційний період її діяльності частка кооперації в хлібних операціях була досить незначною. У довоєнний період в цій сфері вочевидь домінували приватні фірми. Приватні закупівлі обіймали 50 відсотків хлібного ринку [90, с. 64]. Селяни, які здавали в той час хліб приватним закупівельникам, дуже суттєво втрачали в ціні і реалізовували зерно за цінами, вигідними не для них, а для приватних закупівельних організацій. Ці негативні тенденції щодо ролі «приватника» констатує в монографії «Дві правди» Г. Капустян [113, с. 46].

Однією з ефективних форм роботи сільськогосподарської кооперації в галузі зерновиробництва стала контрактація. В своєму неспотвореному радянською практикою вигляді вона являла собою комплекс різнопланових договірних відносин між селянськими господарствами, сільськогосподарськими кооперативними об'єднаннями, державними організаціями, переробними підприємствами [200, с. 35]. Суть контрактації полягала в наступному: власник індивідуального господарства, заключивши угоду, брав на себе певні зобов'язання, а саме здати певну частину урожаю з законтрактованої площі за обумовленими цінами, отримавши для проведення основних виробничих процесів певний аванс в рахунок оплати майбутніх поставок [210, с. 32]. Про необхідність активного поширення практики контрактації посівних площ зернових культур активно йшла мова вже в 1924 р. в ході роботи

Всеукраїнської хлібозаготівельної наради сільськогосподарської кооперації [34, с. 3].

Нарощування об'ємів законтракованих площ саме зернових культур сприяло, що особливо важливо, зростанню процесів масового вступу селян до кооперативних товариств, так як посіви зернових культур мало практично кожне українське селянське господарство.

Масове впровадження контрактаційних форм кооперативної роботи насамперед сприяло економічним інтересам селян і стимулювало зростання їх підприємницької ініціативи. Так, В. Олянич, досліджуючи особливості кооперативної форми збуту продукції селянськими господарствам в роки непу, відзначає, що реалізація виробленої на власній землі продукції була дієвим елементом сільськогосподарського бізнесу селян [224, с. 133]. Власникам земельних площ, які уклади контрактаційні угоди, сільськогосподарська кооперація надавала відчутну виробничу та агрокультурну допомогу, що, в свою чергу, сприяло підвищенню врожайності та якості зернової продукції, і, відповідно, сприяло зростанню прибутків селянського двору.

Вже на 1926/27 р. селяни, зацікавлені в товарному розвитку власного господарства, системно втягувались в процес укладання досить вигідних для них договорів на контрактацію земельних площ під різні культури, включаючи зернові. Загалом було укладено договори на контрактацію 525,7 тис. га основних зернових та технічних культур [200, с. 37]. На жаль, на відміну від доволі ефективного впровадження контрактаційних форм роботи в інших сферах сільськогосподарського виробництва, в зерновиробництві динамічний розвиток контрактаційної роботи гальмувала тенденційність державної заготівельної та цінової політики. Головна негативна причина розширення контрактації селянських посівів зернових культур полягала в тому, що ціни кінцевого розрахунку після здачі зерна селянським господарством з врожаю в контрактаційній угоді не вказувалось. Селяни про них дізнавались лише

тоді, коли затверджувались конвенційні ціни на нову заготівельну кампанію. І ці ціни, як правило, були вкрай неприйнятними і невігідними для власника селянського господарства. Тому селянин, як доцільно зауважував А. Морозов, з 1926 р. починає поступово уникати того, щоб пов'язувати себе контрактаційними зобов'язаннями перед державою. Селяни часто висловлювали невдоволення і небажання заключати контрактаційні угоди обробітку посівних площ зернових культур за умови застосування державою фіксованих заготівельних цін на зерно в умовах наростання темпів інфляції [200, с. 38].

Ще один ключовий момент, характерний для діяльності української сільськогосподарської кооперації доби непу, якому варто приділити увагу, полягав у наступному. Сільськогосподарська кооперація прагнула направити всі можливості добре поставленої організаційно-господарської та фінансово-економічної роботи в справі збуту продукції саме на задоволення економічних інтересів селянина. Фахівці кооперативної роботи направляли значні зусилля на те, щоб уникати проєктованого радянськими чиновниками штучного падіння цін на зерно, особливо в досить таки важливий для селянина осінній період, коли він мав платити сільськогосподарський податок і змушений був просто «скидати» зерно. Така ситуація породжувала у селян справедливе обурення. Повсюдно поширеними серед селянства були розмови такого ґатунку: «Будемо чекати до того часу, доки не піднімуться ціни, а потім реалізуємо урожай і сплатимо податки» [113, с. 46]. Проте в кінцевому разі селяни, так і не дочекавшись слушної нагоди, змушені були, маючи нагальну потребу в грошах, везти зерно на базар, щоб уникнути санкцій, які на них накладались фінорганами, коли вони не вкладались в крайні терміни сплати сільгосподатку. Сезонна стабільність цін на зерно була економічно вигідною для селянина. Особливо це було вигідним для незаможних господарств, адже, як зауважував А. Морозов, в попередні роки незаможник, маючи гостру потребу в грошах, для оплати податку

часто змушений був збувати значну частину врожаю, втрачаючи при цьому до 50 відсотків вартості [201, с. 375].

Фахівці сільськогосподарської кооперації турбувались про те, щоб закупівельна ціна на зерно була стабільною, без відчутних сезонних коливань і, звичайно, вигідною для селянина. Такі висновки ми зробили на основі дослідження статистичних даних про ціни на хлібному ринку за 1923 р. і 1926 р. Наприклад, в березні 1923 р. ціна за пуд пшениці складала на ринку 100 коп. Проте далі з кожним місяцем вона падала, і на листопад цього ж року складала лише 57 коп. за пуд [313, с. 2]. Однак в подальшому, завдячуючи зусиллям сільськогосподарської кооперації, ціни на хліб на вільному ринку вдалось стабілізувати. Про це свідчать наступні дані.

Таблиця 3.8

**Показники сезонної стабільності закупівельних
кооперативних цін на зерно (1926 р.)**

Період		Пшениця, за пуд в коп.	Жито, за пуд в коп.
1926 р.	липень	117,5	70,0
	серпень	113,0	70,0
	вересень	111,0	72,0
	жовтень	109,5	72,0
	листопад	109,5	71,5
	грудень	111,0	73,0

* Таблиця складена за: [321, с. 12].

Як бачимо, селяни, здаючи зерно в кооперативі зсипні пункти, мали суттєві переваги. Насамперед ціна на зерно, яку давало кооперативне товариство, була значно вищою, ніж на місцевому ринку. Немале значення мало і те, що селянин зберігав час для роботи в

власному господарстві, якої завжди в доброго господаря було вдосталь, а не витрачав його на дорогу до базару [132, с. 15]. Широкомасштабні заготівельні операції, які сільськогосподарська кооперація розгорнула вже в 1925/26 господарському році, мали для пересічного власника селянського господарства відчутне економічне значення.

Збутова робота сільськогосподарської кооперації, без сумніву, також була вагомим чинником збільшення доходності селянського господарства, але ще один, не менш важливий аспект, полягав в турботі про підвищення врожайності селянських посівів зернових культур. Агрокультурна робота сільськогосподарської кооперації полягала в кількох ключових напрямках: забезпечення селянських господарств необхідними сільськогосподарськими знаряддями і машинами, чистосортним насінням, проведенні просвітницької роботи серед селян щодо впровадження агрономічних новацій і прогресивних методів обробки земельних площ. Деталізуємо деякі ключові моменти цієї роботи.

Насамперед мова піде про забезпечення селянських господарств необхідним реманентом і сільськогосподарськими машинами. Скрутна економічна ситуація, в якій перебувала переважна більшість селянських господарств, наявність значного відсотку безреманентних і безтяглових господарств змушували селян вдаватися до спрощених способів обробітку ґрунту, які, до того ж, проводились в далеко не кращі агротехнічні терміни. Тому сільськогосподарська кооперація розпочала роботу, щоб забезпечити селян належними технічними засобами, якісним посівним матеріалом, використання яких суттєво сприяло підвищенню врожайності селянського господарства.

Проведений нами аналіз чинників, пов'язаних із вирішенням питань машинопостачання для села, дає підстави зазначити, що на 1923 р. ця робота, в основному, велась як через акціонерне товариство «Село-Техніка», так і через Всеукраїнську спілку сільськогосподарської

кооперації «Сільський господар», часті непорозуміння між якими породжували дезорганізацію машинного ринку. Нарощування фінансових можливостей сільськогосподарської кооперації, більш вигідна для селян її цінова політика (наприклад, якщо в «Село-Техніці» вартість плуга складала 30 крб., то через кооперацію його можна було придбати за 27 крб. 50 коп.) сприяли тому, щоб вже на 1924 р. «Сільський господар» і його низові структурні підрозділи зайняли провідні позиції в сфері машинопостачання [168, арк. 151]. Про це переконливо свідчать наступні дані. Так, в 1923 р. через сільськогосподарську кооперацію було реалізовано селянським господарствам сільгосптехніки на суму в 974,2 тис. крб., натомість лише за три квартали 1924 р. – вже на суму в 2 759 тис. крб. [99, с. 12]. Аналізуючи роботу сільськогосподарської кооперації за 1924 р., І. Батюк наводить наступні цифрові показники, що асортимент товарообігу «Сільського господаря» за перше півріччя 1924 р. включав зерно-хліб – 57,2 відсотків, а сільськогосподарських машин машини та реманенту – 22,9 відсотків [14, с. 11]. На 1926 р. «Сільський господар» як кооперативна форма торгівлі машинами і акціонерне товариство «Плугатар» як державна форма стали основними каналами машинопостачання села.

Робота кооперації в цьому напрямку була особливо дієвою. Завдяки розумній ціновій політиці, наявності кредитних коштів, кооперативним скидкам, надання розстрочки платежів члени кооперативного товариства мали змогу придбати потрібний їм сільськогосподарський реманент та машини, як то плуги, віялки, борони, сіялки, жнивварки, молотарки тощо. Переваги їх використання були очевидні. Оранка добрим плугом суттєво прискорювала процес обробітку ґрунту, давала значне збільшення врожайності. Посів рядковою сіялкою давав економію посівного зерна та кращі сходи. Застосування фабричної борони забезпечувало можливість краще підготувати поле і внаслідок цього мати кращий врожай. Віялка

чи трієр давали можливість на порядок краще підготувати зерно до посіву, очистивши його від неякісного зерна та позбавивши від засмічення бур'янами, які, як відомо, сильно знижували врожайність. Жатка й молотарка набагато прискорювали збір і обмолот врожаю, а їх використання давало в кінцевому результаті значну прибавку зерна за рахунок зменшення його втрат у жнива [274, с. 45].

Спеціалістами кооперації було проведено низку обстежень ефективності використання в селянських господарствах сільськогосподарських машин, і було встановлено, що в ряді випадків пересічне селянське посівне зерно, пропущене через трієр, забезпечувало зростання врожайності до трьох разів. Та ж статистика свідчила, що в господарствах, які використовували сіялку, економія посівного зерна складала майже три пуди на гектар [84, с. 12].

Поступова механізація сільського господарства давала можливість більш доцільно і ефективно використовувати земельні масиви і поступово підвищувати продуктивність селянських господарств.

Одним із найважливіших напрямів роботи сільськогосподарської кооперації в сфері рільництва стала робота з тракторопостачання. Так саме через кооперативну мережу 1925 р. на село було направлено 3190 одиниць тракторів. Навесні 1926 р. в українському селі працювали вже 6000 тракторів. Вони обслуговували як кооперативні сільськогосподарські об'єднання, так і індивідуальні селянські господарства. Селяни були дуже зацікавлені в використанні трактора. Як зазначав А. Фіхтер: «Настрій села полягає в одному: «давай трактора, давай щонайскоріше» [309, с. 26]. Ефективність роботи трактора на посівних площах була економічно просто разючою. Однією машиною за сезон обробляли 150 десятин. Тобто за своєю технічною потужністю один трактор замінював 10 коней [338, с. 16].

Слід підкреслити, що фахівцями сільськогосподарської кооперації було не лише пророблено значну роботу щодо розподілу тракторів між

товариствами, а й було організовано масову роботу з підвищення технічної грамотності селянства. Було організовано численні курси трактористів, ремонтників, інструкторів-механіків з метою навчити селян раціонально використовувати й обслуговувати техніку. Адже, як показало життя, якщо трактор обслуговував технічно грамотний механік, то витрати на експлуатацію трактора зменшувались на 20 відсотків [309, с. 24]. Результативність такої роботи була очевидною. Так, лише протягом 1925 р. слухачами курсів трактористів, організованих на кошти сільськогосподарської кооперації, стали 4320 осіб [187, арк. 33].

Було також ефективно вирішено досить складне і нове для сільськогосподарської кооперації питання щодо налагодження мережі та забезпечення належного функціонування як стаціонарних, так і пересувних ремонтних майстерень.

В цілому зазначені вище заходи сільськогосподарської кооперації відчутно впливали на підвищення продуктивності селянських господарств.

Поступово набирала обертів робота українських заводів сільськогосподарського машинобудування, врегульовувались питання щодо зменшення нестачі сільськогосподарських машин та реманенту, чому сприяв розвиток системи сільськогосподарського кредиту. Найчастіше проблема відсутності в селянському господарстві землеробського реманенту вирішувалась шляхом його купівлі у кооперації за рахунок спеціальних «машинних» кредитів, використання інвентарю та сільськогосподарських машин створених кооперацією кооперативних прокатних пунктів сільгоспмашин та оренди їх у сусідів-кооператорів. Часто потреба у реманенті вирішувалась і шляхом супряги. Мається на увазі така форма організації праці, коли декілька селянських дворів об'єднували наявний у них сільгоспінвентар (плуги, борони, культиватори) та тяглову силу для виконання певного виду сільськогосподарських робіт.

Кооперативні прокатні пункти сільгоспмашин та інвентарю були дуже вигідні для селянства. Адже для якісного обробітку землі і вирощування зернових та технічних культур було необхідно використовувати значну кількість сільськогосподарських знарядь. При цьому, якщо плуг, борону та інший простий і відносно недорогий сільськогосподарський реманент міг купити за власні кошти навіть незаможник, то більш складні й, відповідно, більш вартісні машини: сіялку, молотарку, трієр тощо, купити незаможнику нічого було й думати. Не по кишені вони були й більшості середняків [62, с. 49]. Та, власне, й купувати складну і високопродуктивну машину власнику господарства, в якому налічувалось навіть 7-9 га землі, було просто невигідно. Фахівці кооперації намагались і в цьому питанні зробити працю селянина менш затратною і в той же час ефективнішою, що й вирішувалось за допомогою організації кооперативними товариствами різнопрофільних прокатних пунктів сільгоспмашин, зерноочисних пристроїв тощо. За даними обстежень, проведених «Сільським господарем» в середині 1925 р., на початок посівної кампанії в його системі вже ефективно функціонувало 1227 прокатних і зерноочисних пунктів [56, арк. 15]. Про те, що селянство радо користувалось їх послугами, переконливо свідчить те, що всього лише через півтора року селянство ефективно обслуговувало вже 1336 машинно-прокатних і 2122 зерноочисних пунктів [276, с. 92]. Тобто їх кількість збільшилась практично втричі.

Ще одним питанням, яке лежало в площині основних господарсько-економічних зусиль сільськогосподарської кооперації, було забезпечення селянських господарств якісним сортовим насінням. Добрий, однак дорогий посівний матеріал був ефективною запорукою підвищення врожайності зернових культур. З метою підвищення продуктивності якості селянського зерновиробництва з перших місяців свого відродження сільськогосподарська кооперація активно включилась

в роботу по постачанню селянських господарств якісним посівним матеріалом. Ця робота розпочалась з організаційних моментів, а саме зі створення спеціалізованої системи насінневої кооперації. Результатом цілеспрямованих зусиль чого стало створення в жовтні 1922 р. Всеукраїнського товариства насінництва. Воно негайно приступило до практичного вирішення нагальних потреб щодо вирощування й розповсюдження сортового насіння [80, с. 209].

Питання забезпечення селянських господарств якісним насіннєвим матеріалом неодноразово підіймалось на щомісячних засіданнях Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації. В її постановках чітко вказувалось, що реконструкція рільництва як основної галузі сільського господарства вимагає його забезпечення основним засобом виробництва – насінням, яке б за своїми властивостями цілком відповідало природно-кліматичним умовам ведення сільського господарства України та нагальним агротехнічним завданням [244, с. 32].

Варто також зазначити, що й радянська влада була стурбована вирішенням питання нарощування продуктивних сил села. Правда, якщо кооперація турбувалась саме про зміцнення селянського господарства, а, відповідно, і добробуту селянської родини, то у влади основний акцент робився насамперед саме на тому, що селянство в своїй масі засіває землю безсортними, маловрожайними і малоцінними культурами. А це, відповідно, позначалось не тільки на рентабельності самого господарства, але й звужувало податкову базу та вивіз зерна. Тому Наркомземом було розроблено план першочергових заходів, спрямованих на забезпечення сільського господарства сортовим насінням. З цією метою активізувалась (власне, відновлювалась) селекційна робота, масова репродукція селекційного посівного зерна в державних господарствах, формування насіннєвого фонду, відповідна політика цін (боніфікації за чистосортність тощо). Держава виділила

спеціальні кредити кооперативним товариствам, які займались насінництвом [57, с. 71].

Вже в ході осінньої посівної кампанії 1922 р. через кооперативну систему між селянами було розподілено більше одного мільйона пудів сортового зерна. Слід підкреслити, що особливо відчутною в питанні забезпечення якісним посівним зерном була допомога силами сільськогосподарської кооперації для незаможних господарств, які могли придбати чистосортний посівний матеріал в кооперації за цінами, значно нижчими від ринкових, або навіть через спеціальний фонд в кредит. Існувала добре продумана шкала заохочень для селян, які продукували сортове зерно. Так, вони отримували боніфікації за пониження вологості зерна. Це давало селянину додатково від 2 до 9 коп. за пуд. Водночас були також встановлені і норми рефакції, якщо зерно було за якістю нижчим, ніж було передбачено, – 2-5 коп. за пуд) [219, арк. 146]. Селяни мали можливість ще й отримати за якісне зерно спеціальну кооперативну доплату. В 1926 р. ця доплата в середньому складала 5 коп. за пуд [201, с. 375]. Незважаючи на певні огріхи в організації насінневої роботи, яка не завжди була вдало скоординована, характеризувалась недостатнім для широкомасштабної роботи фінансуванням, маємо все ж констатувати, що в цій галузі сільськогосподарської кооперації робота досить відчутно впливала на підвищення якісних і кількісних параметрів селянського зерновиробництва. Так, результати спеціального обстеження, яке було проведене Наркомземом щодо характеристики зданого зерна, показали, що протягом 1925–1926 рр. якість зерна, яке здавали селянські господарства, відчутно покращилось за всіма показниками: однорідність, чистота, пекарські якості тощо [318, с. 12].

Широка просвітницька робота серед селян також була вагомим моментом роботи сільськогосподарської кооперації в питанні донесення до селянської свідомості знань про передові методи ведення сільського

господарства, про найбільш доцільні способи рільництва з метою максимального підвищення врожайності селянського зерновиробництва.

Певні труднощі в цьому питанні були пов'язані з необхідністю долати достатньо виражений консерватизм селян-господарів щодо ведення власного зернового господарства. Досить часто нові агрономічні знання та рільничі технології зустрічали недовіру в селянському середовищі. Спеціалісти низової агрономічної мережі зазначали, що значний відсоток селян впроваджував на своїй землі нові агрокультурні заходи, на практиці пересвідчувався в ефективності нових способів господарювання. Проте водночас існувала досить таки значна частка селян, які, як зазначав О. Щадилов: «Нібито охоче слухають, але через свою темноту розумному слову не вірять, а деякі то й просто проміж себе кажуть: «а що він там нас навчить, засукав би рукава та сам поробив би, я краще з нього знаю, як треба робити, бо я не балакаю, а справді працюю сорок літ» [336, с. 8]. В тогочасних джерелах різного походження постійно відзначалось, що «Селянин ще й досі не вмів як слід використати всі скарби природи. І не дає це йому зробити його темнота». Фахівці-аграрники постійно наголошували, що агрономічна несвідомість більшості селян-господарів гальмує розвиток сільського господарства в такій значній мірі, що навіть при наявному землезабезпеченні більше 90 відсотків селянства не мають від свого господарства навіть третини того прибутку, що повинні були б мати [336, с. 3].

Як зауважувала сучасна дослідниця культурно-освітньої діяльності сільськогосподарської кооперації в роки непу О. Дулгерова, перед кооперацією постали досить складні завдання не тільки організаційного та господарсько-економічного гатунку, але й ментального характеру. Необхідно було змінити ставлення селян до агрономічних новацій з застережливого («як діди прадіди землю обробляли, так і ми будемо робити») до позитивного сприймання [81, с. 16].

З метою поширення нових підходів до ведення рільництва фахівцями сільськогосподарської кооперації постійно організовувались сільськогосподарські виставки, екскурсії до показових господарств, огляд показових полів та сортових ділянок тощо. Водночас, під час проведення сільськогосподарських виставок з метою підвищення зацікавленості селян в результатах своєї праці організовувались різноманітні конкурси, за результатами проведення яких завжди переможців нагороджували, причому доволі суттєво.

Щодо організації показового поля чи ділянки маємо зазначити наступне. Такі поля чи ділянки розбивались переважно на землі власника селянського господарства за його, звичайно, згоди на це. Всі процеси, пов'язані з вирощуванням зернових, проводились під контролем агрономів, які керували процесом обробітку землі, сіяння тощо. Як зазначав О. Щадилов, така практика давала можливість наочно продемонструвати, які покращення в господарстві можна здійснити, «виходячи з реальних умов життя селянина навіть при всій тій бідності і нестатках, що в них господар перебуває» [336, с. 12].

Широка різнопланова агрономічна пропаганда, різноманітні форми і заходи сільськогосподарської освіти як серед кооперованого, так і серед некооперованого селянства, й дієва переконлива практика впровадження агрономічних заходів поступово давали відчутні позитивні результати. Цьому сприяла і робота з організації хат-читалень, куточків сільськогосподарської літератури, розповсюдження агрономічних листків та ін. Значна частина селян, збагатившись надбаннями науки і передового агрономічного досвіду, впроваджували нові знання на своїй землі і власноруч пересвідчувались в результативності всього масиву агрокультурних заходів, рекомендованих фахівцями сільськогосподарської кооперації.

Висновки до розділу 3

Викладене вище дає підстави твердити, що протягом 1921–1926 рр. життєдіяльність українського села характеризувалась як позитивними, так і негативними тенденціями під впливом дезорганізаційних чинників, викликаних «Великою війною» та діяльністю адміністративно-командної системи. До позитивних чинників ми можемо віднести відновлення обсягів посівних площ зернових культур, певне зростання продуктивності праці та поступове піднесення врожайності, достатньо швидке нарощення поголів'я продуктивної худоби, створення ефективної системи виробничого сільськогосподарського кредитування, надання пільгового кредитування для придбання безінвентарними господарствами сільськогосподарського реманенту та робочої худоби як необхідних ключових елементів господарювання. На жаль, початковий етап впровадження нової економічної політики позначився важким стихійним лихом – посухою 1921 р., наслідки якої викликали ряд негативних процесів соціально-економічного характеру, які в кінцевому вигляді набули ще й політичного забарвлення.

На процес відновлення і розвитку сільського господарства потужно впливали і негативні чинники, чи не найпомітніше місце серед яких займала податкова політика радянської влади по відношенню до селянства. Розмір податкових платежів, без всякого сумніву, гальмував розвиток зерновиробництва. Для досить значного відсотку селянських господарств розширення засіву зернових та підвищення їх врожайності загрожувало, як це на перший погляд не дивно, переведенням їх на іншу шкалу оподаткування.

В силу непростих суспільно-політичних та соціально-економічних обставин, що склались в державі на початку 1920-х рр., власникам селянських господарств приходилось покладатись в основному на власні сили. Важливу роль у зміцненні селянських господарств відіграла саме українська сільськогосподарська кооперація, її координуюча роль була

відчутною зокрема в селянському зерновиробництві. Не зважаючи на те, що відродження кооперативних відносин відбувалось в умовах «перекручених» радянських реалій, кооперація давала можливість українському селянству зберігати економічну самостійність і повноцінно реалізувати основне своє призначення – ефективно вести виробництво продукції в селянських господарствах. Вона надавала селянству різноманітну виробничу, фінансову та агрокультурну підтримку, організовувала вигідний збут селянської продукції на ринках, всіляко захищаючи економічні інтереси селян. В цілому необхідно підкреслити, що українська сільськогосподарська кооперація активно сприяла тому, щоб індивідуальні селянські господарства якомога швидше виходили за суто споживчі рамки і ставали виразно товарними.

Саме завдяки високому професіоналізму фахівців сільськогосподарської кооперації, які постійно нарощували господарсько-виробничий досвід і вдосконалювали організаційно-управлінські можливості кооперативних осередків та їх об'єднань, вдалось підвищити закупівельні ціни на зерно з селянських господарств, і, зокрема, забезпечити більш вигідні економічні умови для селянства, яке здавало зерно на експорт, піднести інтенсифікацію рільництва селянських господарств шляхом його механізації, створивши для цього мережу прокатних та зерноочисних пунктів, увести в повсякденну практику роботи використання тракторів шляхом організації машинно-тракторних товариств, пересувних та стаціонарних ремонтних майстерень для їх обслуговування тощо.

Нарощування об'ємів законтракованих площ зернових культур суттєво сприяло зростанню масовості вступу селян до кооперативних товариств, так як посіви зернових культур мало практично кожне українське селянське господарство.

Повсякденна просвітницько-агрокультурна робота серед селянства, спрямована на впровадження агрономічних новацій і прогресивних

методів обробки земельних площ, також набула масштабності і організованості. Тобто, сільськогосподарська кооперація стала важливим чинником покращення життєдіяльності українського селянства і активним учасником впровадження ринкових відносин у сільськогосподарське виробництво загалом і зерновиробництво зокрема.

РОЗДІЛ 4

НАРОСТАННЯ ХЛІБНИХ ТРУДНОЩІВ ІЗ ПОЧАТКОМ ФОРСУВАННЯ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ ТА ЗМІЦНЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ (1927–1929 рр.)

4.1 Нове посилення експлуатації українського села та його продовольчі наслідки

Із 1925 р., коли партійним керівництвом було взято курс на індустріалізацію, знову почали набирати силу не просто негативні, а вже деструктивні процеси в житті селянства. Загалом саме по собі втілення ідеї індустріалізації було необхідним для подальшого зміцнення держави, але кроки щодо її реалізації з боку радянської влади були алогічними й недоцільними. Її форсовані темпи вимагали термінового пошуку джерел фінансування. І одним із таких основних джерел стало «витягування» коштів саме з села. Й. Сталін почав вже відкрито втілювати власну політику щодо селянства, яке він вважав відсталим класом, постійно вказуючи на розпорошеність селянських господарств, їхню неорганізованість, залежність їх від міста, від індустрії [194, с. 392].

Успіхи в зерновиробництві як основна стаття доходів селянських господарств сприяли вже на 1926 р. їх економічному зміцненню. І це зміцнення радянська влада вирішила використати у власних інтересах, посиливши фінансовий тиск на селянство. Вважаємо за необхідне прослідкувати процеси, як позитивні, так і негативні, які стосувались життєдіяльності українського селянства в цей час. Ці процеси повною мірою відбилися в зерновиробництві як важливій складовій сільськогосподарського виробництва.

Як ми зазначали, на 1926 р. селянські господарства зміцніли, їх успіхи в рільництві як базовій галузі сільського господарства і

насамперед у вирощуванні зернових культур були досить відчутними. Першочергово потрібно відзначити динаміку зростання площі селянських засівів. В доповіді на Пленумі ЦК(б)У 1 листопада 1928 р. «Недорід, хлібозаготівлі та чергові завдання розвитку сільського господарства» зокрема відзначалось, що в 1916 р. показники селянських засівних площ склали 15.658 тис. дес., а в 1928 р. – вже 19.707 тис. десятин [74, арк. 3]. Візьмемо засівну площу селянських господарств 1916 р. за 100 відсотків і прослідкуємо процес збільшення селянської засівної площі у відсотках. Якщо в 1922 р. ця цифра складала лише 96,3 відсотків від даних вказаного року відліку, то на 1926 р. – вже 129,0 відсотків, а на 1927 р. – 131,2 відсотків [332, с. 14]. Що стосується показників площ хлібних культур, то їх динаміка була повільнішою, так як вони на 1927 р. склали 82,8 відсотків від загальних засівних площ (для порівняння: ці ж показники в 1913 р. – 88,8 відсотків) [6, с. 8].

Забезпеченість засівом одного господарства залишалась практично такою ж, як і в попередні роки. В матеріалах до звіту уряду XI з'їзду рад було відзначено, що організація земельної площі характеризувалась значною здрібненістю селянського господарства. За весняним опитуванням ЦСУ, 1927 р. на Україні було понад 5,1 млн. господарств, в яких було об'єднано понад 24,9 млн. осіб. Пересічна забезпеченість польовим засівом на одне селянське господарство складала 3,84 га; з них, наприклад, 2,29 га на Правобережжі та 6,03 га в Степу [57, с. 65-66]. Варто зауважити, що саме зростання селянських господарств і, відповідно, зменшення площі забезпеченості польовим засівом на одне господарство використали партійні керівники для так званого «економічного обґрунтування» необхідності негайної суцільної колективізації.

Загальні дані про засівні площі селянських господарств на 1927 р. демонструють наступну картину: індивідуальним селянським

господарствам належало понад 96 відсотків усієї засівної площі і 96,5 відсотків площі під вісьмома хлібами [6, с. 9].

Основним пшеничним краєм поступово ставав Степ: пшениця займала половину зернової продукції регіону. Загалом за два роки (1925–1927 рр.), виробництво пшениці в степовій смузі збільшилось майже вдвічі [5, с. 31]. Якщо в Лісостепу понад 2/3 всього числа господарств засівали хліб для власного споживання, то у Степу таких господарств налічувалось 1/4, всі інші селянські господарства були зорієнтовані на вирощування товарного зерна [5, с. 27]. Вісім головних зернових культур (озима пшениця, ярова пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, просо, гречка) складала на 1927 р. 97,7 відсотків валових зборів зернових в індивідуальних селянських господарствах України [107, с. 90]. Досить часто статистика валових зборів зернових культур в індивідуальних господарствах давала похибку, так як селяни, небезпідставно побоюючись підвищення податків, приховували реальні показники врожайності [107, с. 88].

Аналіз статистичних даних свідчить, що на другу половину 1920-х рр. відсоток селянських господарств, головним джерелом існування яких була зернова продукція, був наступним: в Лісостепу – 84,7 відсотки, в Степу – 89,1 відсотків. Навіть у Поліссі, де природно-демографічні та соціальні умови були найменш сприятливими для зернового ухилу в організації господарства, близько дві третини селянських господарств мали прибутки переважно від продажу зерна. Загалом пересічно по Україні відсоток селянських господарств, основним джерелом існування яких була зернова продукція, складав 86,1 відсотків [6, с. 5].

Важливим чинником, який сприяв зміцненню господарств і який водночас був також показником цього зміцнення, став процес зменшення кількості господарств без робочої худоби, який розпочався з 1924 р., коли частка таких господарств становила 46,4 відсотків. На 1927 р. статистичні дані щодо кількості господарств без робочої худоби дають

показник 41,7 відсоток [332, с. 16]. Дослідники економічного становища українського селянства непівського періоду відзначали, що розвиток тваринництва сприяв зростанню кількості кінського молодняка на 100 коней, і на початок 1927 р. ці показники перевищували довоєнні: 1916 р. – 24, 1927 р. – 29,8 одиниць молодняка [332, с. 15]. Щодо тяглової сили, то за даними ЦСУ пересічно по Україні на 100 господарств припадало робочих коней та волів: 1925 р. – 79,0 відсотків 1926 р. – 86,6 відсотків 1927 р. – 91,4 відсотки. Але так як в заможних та середняцьких господарствах робочої худоби було зазвичай більше, ніж одна голова, пересічний відсоток безтяглових господарств був на 1927 р., як ми й зазначали вище, 41,7 відсоток [57, с. 65].

Поступово покращувалась ситуація з забезпеченням селянських господарств сільськогосподарським реманентом, показники покращення якого були свідченням поступового зміцнення господарств, які мали можливість придбавати найнеобхідніші засоби господарювання. Так, безреманентні господарства пересічно по Україні 1925 р. становили 41,9 відсотків, в 1927 р. – 37,8 відсотків, кількість господарств без борон, наприклад, також зменшилась з 34 відсотків до 25 відсотків [57, с. 65].

Узагальнивши показники аналізу господарств за наявністю робочої худоби і реманенту, маємо зазначити, що найкраще позитивна динаміка прослідковувалась в середняцьких господарствах, в той час як господарства нижчої економічної групи все ще потерпали від нестачі цих важливих засобів господарського обробітку землі і досить часто продовжували використовувати найману худобу та реманент або обробляти посівні площі супряжно, що продемонстровано нижче у наведеній таблиці 4.1. Так, на 1927 р. 71,1 відсоток господарств, у власності яких була земля до 0,1 дес., не мали ніякої худоби, серед господарств, що обробляли до 1,1 дес. землі – без худоби було 44,6 відсотки, а вже в наступній групі з обробітком землі площею в 2,1 дес. – лише 23,0 відсотки [57, с. 65].

Таблиця 4.1

**Показники використання найманої худоби і реманенту
селянськими господарствами в 1927 р.
(у відсотках до всіх господарств кожної групи)**

Господарства з засівом	наймані		супряга	
	худоба	реманент	худоба	реманент
0,1 дес.	85,8	87,0	5,8	5,1
1,1 дес.	77,3	79,3	11,6	9,7
2,1 дес.	61,9	65,4	19,8	15,9

* Таблиця складена за: [57, с. 65].

До позитивних процесів ми відносимо і спеціальне кредитування для збільшення кількості тягової сили в сільському господарстві, і зростання машинопостачання, зокрема тракторопостачання. Окремо варто відмітити активні процеси сприяння зміцненню незаможних господарств. Звичайно, цільова спрямованість на економічну допомогу незаможним верствам селян пояснювалась політичними інтересами радянської держави, яка прагла створити міцне підґрунтя для боротьби з так званим «приватництвом» на селі і створенням соціального протистояння між заможними і незаможними господарями. Проте все ж маємо констатувати, що значна кількість селян потрапила під програми допомоги бідності, надання їм пільг при оподаткуванні, скасування недоплати щодо сільськогосподарського податку, отримання пільг державного страхування, бюджетні асигнування на бідняцьке землевпорядження тощо. Так, безповоротної допомоги в 1926/27 господарському році незаможні господарства отримали в сумі 9.400 тис.

крб., а вже 1928/29 господарського року ця сума зросла більш ніж удвічі і складала вже 19.929 тис. крб. [57, с. 73].

Варто відмітити і державні програми по забезпеченню зернових господарств посівним матеріалом, наслідком чого стало зростання селянських засівів чистосортних зернових культур. В матеріалах до звіту уряду УСРР XI з'їзду рад відзначалось, що на 1927/28 господарський рік було вже засіяно 1.067 тис. га проти 395 тис. га 1925/26 р., що дало зростання площі всіх зернових культур відповідно від 2,0 відсотків до 5,5 відсотків. В плануванні на посівну кампанію 1929 р. передбачалось видати понад 901,6 тис. центнерів чистосортного зерна [57, с. 71]. Звичайно, все зазначене вище сприяло втягненню все більшої кількості селянських господарств у товарне виробництво.

Постає питання про те, чому ж були хлібні труднощі на тлі більш-менш позитивної динаміки розширення перспектив нарощення зерновиробництва. Відповідь криється як у об'єктивних, так і в суб'єктивних чинниках. До об'єктивних ми відносимо те, що на другу половину 1920-х рр. селянське господарство велося досить часто доволі екстенсивно, зернове виробництво зазнавало негативного впливу природних умов, зокрема посухи, і потерпало від недостатнього застосування агротехнічних заходів, які б протистояли посухам [107, с. 90].

Суб'єктивні чинники були викликані нарощенням командно-адміністративного тиску після перемоги Й. Сталіна в політичній боротьбі за одноосібну владу, і руйнівними для селянських господарств наслідками, що витікали з цього.

Слід зробити акцент на тому, яким чином і за допомогою яких фінансових ресурсів радянська держава планувала втілювати свої гігантські плани. Серед джерел, із яких радянська влада збиралась жорстко «витягувати» гроші, основними були три: насамперед це мали бути прибутки з промисловості, податки і збори з нетрудового населення

(торговці, промисловці, сюди ж віднесли і заможне селянство, на яке вже було повішено ярлик «глитай», «куркуль»), а третім джерелом стали прибутки від трудового селянства насамперед у формі податків [327, с. 2].

Як бачимо, левову частку терміново потрібних фінансів планувалась «викачувати» доволі жорсткими методами. Прикриваючись скоріше лозунгами, аніж підставами для реальних виправданих дій, лунали твердження на кшталт того, що «ми повинні відновити і розвивати нашу важку промисловість, щоб зробитись економічно незалежною країною, так як цього вимагають глибокі інтереси робітників і селян». Та й відверто говорилося про те, що в інтересах трудової маси населення на деякий час обмежено інтереси окремих частин населення, в даному разі інтереси заможної частини селянства, низкою надзвичайних заходів [327, с. 3-4].

Розпочинається відкрите нарощування процесів соціальної диференціації з метою посіяти ворожнечу між різними економічними групами селянства, формування яких мало скоріше політичний, а не суто економічний характер. В основі такого штучного створення соціальної напруги і протистояння між різними прошарками селян було прагнення зменшити вагомий до цього часу вплив заможників, які могли за відсутності на них жорсткого тиску впливати на соціальну атмосферу села. Провідною тезою ідеологічної пропаганди стають масово повторювані лозунги щодо того, що заможник – це куркуль, глитай, експлуататор бідняка [231, с. 15]. Постійні заклики щодо того, що потрібно визволити трудове селянство «з-під ярма глитайів» виливались на практиці в відчутний соціальний тиск на цю групу селянства. Одним із таких лозунгів був: «не допустимо куркуля до трактора!». І дійсно, інформаційні матеріали 1920-х рр. демонструють, що всі трактори, які потрапили раніше до «куркульських» господарств, відбирались і передавались у власність колективних господарств. Лише протягом 1927 р. було зафіксовано 900 таких випадків [57, с. 69].

Відповідно, така політика стала вагомою суб'єктивною причиною хлібних труднощів, бо заможні селянські господарства на зерновому ринку відігравали відчутну роль. Адже статистичні дані свідчать про те, що заможні господарства, частка яких у загальній соціально-економічній структурі українського селянства була найменшою, виробляли 20 відсотків товарного хліба, в той час як колгоспи і радгоспи – лише 6 відсотків [153, с. 353].

А здрібнення селянських господарств, характерне для 1920-х рр., не могло привести до зростання виробництва товарної продукції. Селянин, який отримав можливість із проголошенням непу стати господарем своєї землі, вкладав у свою роботу наполегливу працю, енергію та ініціативу, прагнув розширити своє господарство. Проте ідеологічна пропаганда проти «куркульства» сприяла лише тому, що будь-який господар, навіть той, який ще донедавна був незаможним, але зміг підняти своє господарство і хотів орендувати землю чи використати найману працю, відразу ж отримував ярлик «куркуля». Як доцільно зазначають автори наукової розвідки «Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу», господарства таких селян і навіть члени родин трактувались як соціальний прошарок експлуататорського типу, котрий апріорі запрограмований здійснювати різні економічні злочини, заважати і навіть шкодити радянській державі [3, с. 56].

Одним із ключових факторів, що призвели до хлібних труднощів, пов'язаних із початком форсування індустріалізації та зміцнення тоталітаризму, стала відверта жорсткість податкової політики радянської держави. На думку сучасних вітчизняних дослідників діяльності податкових органів УСРР в період непу, становлення радянської тоталітарної системи, поступове нищення всіх форм власності, крім державної, призвело, відповідно, й до змін у податковій політиці. Якщо в перший період непу оподаткування ще хоч якось виконувало функції, притаманні державі з ринковою економікою, то з другої половини 1920-х

рр. податкова політика все більше трансформувалась на конфіскаційний важіль у політиці економічного примусу, а за потреби – і терору [146, с. 99].

На думку П. Гай-Нижника, податкова політика як інструмент тоталітарної держави все більше набирала обертів не лише раціонально-економічного, а й класового характеру, і стала складовою кардинальних економічних і соціальних експериментів [35, с. 210]. Резонним є й твердження В. Лазуренка стосовно того, що податкова політика перетворилась не лише на інструмент «викачування» фінансових ресурсів із селянських господарств, а й стала механізмом політичних маніпуляцій над селянством з метою його розколу на антагоністичні соціальні групи [163, с. 376].

Влада поступово все більше «накалювала» соціальне загострення. Так, найбільш бідні господарства, які радянська влада визначала як класову опору на селі, у 1926–1927 рр. були повністю звільнені від податків за рахунок спеціального фонду. Якщо 1925-26 господарського року за ознакою маломіцності від оподаткування було звільнено 20 відсотків від усієї кількості господарств, то на 1926/27 р. цей показник було доведено до 25 відсотків. Відповідно посилювався тиск на заможні групи селянства. Завдяки залученню в оподаткування нових джерел прибутку (від спеціальних і нехліборобських галузей) та підсиленню прогресії оподаткування загальна сума 1926-27 р. збільшилась порівняно з попереднім роком майже на 30 млн. крб. [94, с. 26].

Характеризуючи класові моменти в законодавстві про сільськогосподарське оподаткування другої половини 1920-х рр., фахівці відзначали, що наступний, 1927/28 р., був рекордним щодо кількості господарств, охоплених пільгами за ознакою маломіцності. Із 35 відсотків господарств, на які розповсюджувались пільги, 25 відсотків було повністю звільнено від податку, і 11 відсотків господарств дістали часткове зниження податку [94, с. 26]. У квітні 1928 р. на пленумі ЦК і

ЦКК ВКП(б) було проголошено, що звільнення 35 відсотків маломіцних господарств від сільгосподатку стало одним із найважливіших досягнень радянської держави останніх років. Також рішенням пленуму було визначено нове посилення сільськогосподарського податку для заможної верхівки села і зроблено акцент на тому, що потрібно звернути особливу увагу на охоплення прибутків «глитайства». З трибун неслись заклики про те, що окремі міцні господарства виділяються серед маси селянства нетрудовим характером і розміром своїх прибутків, тому вони як господарства глитайського типу мають бути і будуть більше оподатковані [94, с. 28].

Вивчення змісту публікацій в центральних часописах щодо оподаткування сільськогосподарським податком індивідуальних селянських господарств, зокрема в «Радянському селянині», показало, що ідеологічна пропаганда в цьому питанні була досить дієвою, в статтях постійно велась мова щодо того, що звільнення від податку 35 відсотків незаможних господарств є цілком справедливим і що цілком доречним і справедливим є перекладання тягара оподаткування на заможні господарства [286, с. 10]. В 1928 р. таким селянським господарствам було поставлене примусове завдання продати державі за досить низькими цінами до 35 відсотків власного врожаю і сплатити 45 відсотків всього сільськогосподарського податку, який накладався на село [164, с. 134]. Й саме цю селянську верству партійне керівництво звинуватило у провокуванні хлібозаготівельної кризи.

Проте не лише заможні селяни виявляли невдоволення системою оподаткування, яке вони постійно висловлювали на сільських сходках, а й інші групи селянства також були незадоволені свої становищем. Це стосувалось і середняків, і серед бідняцьких верств села теж проявлялось незадоволення заходами радянської влади, які в своїй сукупності були значними і знову посилювали соціальну напруженість [326, с. 33].

Розгортання індустріалізації призвело до ослаблення карбованця, інфляційні тенденції ставали все відчутнішими для селянства. Архівні статистичні дані наглядно демонструють падіння купівельної спроможності червоного карбованця, яка по оптовому індексу Держплану в 1923/24 господарському році дорівнювала 58,8 коп., а в 1925/26 р. – вже 53,9 коп. [159, арк. 11]. Ці ж тенденції підтверджуються і динамікою вартості сукупного бюджетного набору, яка зросла з 15,75 крб. в 1925 р. до 20,86 крб. в 1928 р. [281, арк. 32].

Було практично припинено нормальне постачання селян товарами широкого вжитку. Внаслідок втручання держави в ринкове ціноутворення на зерно все частішими ставали висловлювання невдоволення існуючими цінами на хліб, оскільки селяни цілком справедливо вважали їх низькими щодо цін на промтовари. Постійними були нарікання на дешевизну селянської праці. Наприклад, у листах селян Вінницької округи частими були нарікання, що «все треба продавати дешево, а щоб злагодити собі пальто, треба продати одну десятину землі» [93, с. 220]. Дійсно, якщо ми візьмемо показники цін на хліб 1925 р. за 100 відсотків, то на 1927 р. ситуація з падінням цін була наступною: ціни на жито складали на 1 лютого 87 відсотків від показників 1925 р., на 1 березня – 71 відсоток, на 1 квітня – 56 відсотків. Пересічно це складало в середньому 71 відсоток. Показники цін на пшеницю в ці ж місці складали, відповідно, 93 відсотки, 78 відсотків та 64 відсотки, тобто пересічно 78 відсотків [320, арк. 2].

Постійний тиск на селянина щодо реалізації селянськими господарствами зерна в період, найбільш вигідний державі, і за цінами, які їй же були вигідні, підтверджується тим, що, наприклад, за 5 місяців 1926/27 господарського року маса реалізованого селянством хліба збільшилась на 25-30 відсотків при зростанні вартості зерна лише на 3-6 відсотків [260, арк. 2]. Тобто селянин не міг сам обирати найвигідніший для нього час, щоб продати зерно, а змушений був

виконувати розпорядження командно-адміністративної системи, щоб не накликати на себе каральних санкцій. Це викликало нову хвилю невдоволення, адже маючи можливість отримати на ринку більшу вартість за зерно, власник селянського господарства був не дуже, а то й зовсім не зацікавлений у форсуванні реалізації хліба, особливо кормових культур, щоб отримати більшу вартість за збіжжя, коли воно буде реалізовано у вигляді скоту або продуктів скотарства [16, с. 10].

Все більше і більше на заваді державі ставав приватний заготівник – «приватник». Якщо на початку непу державні органи досить поблажливо ставились до їх діяльності, проте з наростанням кризових тенденцій другої половини 1920-х рр. ситуація змінилась. Як резонно зауважує дослідниця Л. Гриневич, активність роботи приватних заготівників диктувалась матеріальною зацікавленістю: «у приватних заготівельників справа, як то кажуть, кипіла під руками», а «в пошуках хліба їх не зупиняли ані спека, ані морози, ані дощі та бездоріжжя». Окрім того, «приватники» завжди находили переконливі аргументи, щоб селянин реалізував зерно саме їм, та й ціни пропонувались на порядок вищі, чим пропонувала держава [45, с. 178].

Держава поступово витісняла приватного заготівника з зернового ринку, ціни якого були не такими вкрай несприятливими, про що свідчать дані таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

Хлібні ціни на 1928/29 господарський рік

Пшениця, в коп. за пуд	Конвенційна ціна	Приватна ціна
1 вересня	132	248
1 грудня	-	294
1 лютого	140	363

* Таблиця складена за: [312, с. 50].

Держава все більше втручалась у планування й регулювання хлібних цін. На різноманітних засіданнях лунали «емоційно-переконливі» лозунги, постійно ставилася вимога якнайшвидше усупільнити торговельний хлібообіг. Преса, яка була голосом партійної ідеології, рясніла прокламаціями про так званий стихійний хлібний ринок і необхідність його підпорядкування плановим засадам. В періодичних виданнях другої половини 1920-х рр. ми зустрічаємо значну кількість публікацій щодо питань політики хлібозаготівель. «Критиці» піддавалось саме українське селянство, так як мова йшла про те, що в Україні, незважаючи на посилений попит на хлібному ринку, продовжують збільшуватись хлібні запаси в селянських господарствах, що «підтверджувалося бюджетними селянськими записами», і знову й знову наголошувалось на тому, що «потрібно в інтересах держави і трудового селянства вводити низку заходів, скерованих на стимулювання хлібної пропозиції» [16, с. 9].

Та й законодавчо було розпочато гоніння на «спекулянтів» та «куркулів», яких було назначено винними в підриві хлібозаготівель. З 1928 р. активно в практику починає впроваджуватись декларована Кримінальним кодексом УСРР 1927 р. кримінальна відповідальність щодо селянства, яке не бажало «дарувати» державі результати копіткої праці біля власної землі. Агресивні і доволі репресивні державні методи мали декілька спрямувань: насамперед, покарати «винних» і водночас показати селянським масам, що буде з кожним, хто не бажатиме здавати зерно на умовах, продиктованих державою [45, с. 180]. Проте ці заходи не змінили ситуацію, а ще більше «віддалили» селянство від державницьких ідей і провокували подальше соціальне напруження.

На 1929 р. хлібозаготівлі складали лише 64 відсотки по відношенню до показників за 1927 р., також спостерігалось значне переміщення питомої ваги окремих культур у загальних заготівлях, що відображено нами в наступній таблиці.

Таблиця 4.3

Порівняльна структура окремих культур у загальних заготівлях

Зернові культури	1927/28 р.	1928/29 р.
	%	%
Пшениця	61,4	25,0
Жито	18,3	11,4
Ячмінь	4,0	14,9
Овес	3,2	21,0
Кукурудза	0,9	2,8
Соняшник	5,3	4,3
Інші	6,9	15,6
разом	100	100

* Таблиця складена за: [109, с. 28].

Така досить негативна тенденція спостерігалась на території Союзу загалом, питома ж вага України в союзних заготівлях різко знизилась з 38,3 відсотків в 1927/28 господарському році до 16,3 відсотків вже в 1928/29 господарському році [109, с. 28]. Основною причиною послаблення хлібозаготівель було те, що партійні керівники не бажали визнати результати власної недалекоглядної та неефективної політики, а переклали всю вину на «куркуля», інкримінуючи тому зберігання значних лишків хліба у власних коморах, затримку а то й повну відмову здавати їх державі.

Як бачимо, влада хаотично шукала шляхи виходу з кризи, серед яких можна виокремити такі: визначення штучного «ворога» і «шкідника» хлібозаготівельних процесів, змушування власників

селянських господарств збільшувати кількість законтракованих площ пшениці й жита (і, відповідно, розраховуватись в урожай на вигідних для держави, але кабальних для селянина умовах), визначення серед основних завдань в галузі хлібопостачання наступні моменти: посилення хлібозаготівель та максимальна економія споживання. Було запроваджено низку обмежувальних заходів: у справі перемелення зерна та випікання хліба (сурогатування) [109, с. 34].

Хлібним труднощам сприяла не лише жорстка податкова політика, коли селянин або переставав засівати землю в масштабах попередніх років, або просто приховував реальний врожай, щоб мати зерно для засівної кампанії, для корму худобі і для потреб власної родини, а й усе більший і більший тиск на селян щодо колективізації. В доповіді на XV з'їзді ВКП(б) (грудень 1927 р.) Й. Сталін чітко озвучив власне бачення щодо подальшої долі селянства, вказавши, що розпорошені селянські господарства потрібно переводити на рейки великого виробництва на основі колективного обробітку землі на основі інтенсифікації та машинізації, всебічно підтримуючи та сприяючи поширенню паростків громадської сільськогосподарської праці. Лунали заклики щодо того, що зростання сільського господарства потрібне і в інтересах підвищення добробуту основної маси селянства, і в інтересах збільшення ринку (збуту та сировини) для великої промисловості, і в інтересах технічної перебудови та соціалістичного кооперування з подоланням тим самим «капіталістичних складників села» [160, с. 64]. Особливий акцент робився на посиленні тиску щодо втягнення в колгоспи саме на хліборобські селянські господарства з метою, як зазначав лідер держави, витіснення «індивідуалізму» в хліборобстві [160, с. 68]. Ми вважаємо, що така політика сприяла лише знищенню селянина як власника і господаря. Відповідно, й селяни все більше втрачали зацікавленість у веденні власного господарства.

Форсовані темпи індустріалізації набирали все швидших і жорсткіших темпів. Так, влада ставила перед селянством «масштабні» завдання збільшити на 1929/30 господарський рік засівну площу на 10,8 відсотків, збільшити врожаї зернових на 14,5 відсотків. Такі «понадплани» супроводжувались як жорстким контролем щодо мобілізації засівного матеріалу, робочої худоби, необхідного реманенту, так і покараннями «за неухважність до відповідальності» [233, с. 2].

Таким чином, нове посилення експлуатації українського села внаслідок форсування темпів індустріалізації призвело лише до негативних продовольчих наслідків. Сільське господарство, а відповідно і життя українських селян, було принесене в жертву соціальному експерименту більшовиків.

4.2 Спроби сільськогосподарської кооперації протидіяти розбалансуванню господарсько-економічних відносин

На 1926 р. сільськогосподарська кооперація вже являла собою ефективно організований фінансово-економічний і господарсько-виробничий механізм, тобто була міцною цілісною системою, яка зуміла структуруватися – від центральних ланок до окремого власника селянського господарства.

В умовах наростання кризових явищ у суспільному житті, пов'язаних із розкручуванням маховика командно-адміністративної системи, саме сільськогосподарська кооперація була тим чинником, який захищав соціально-економічні інтереси українського селянства. Як зазначалось у звітній документації Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» на 1926 р., на практиці було дієво й ефективно реалізовано основні засади діяльності сільськогосподарської кооперації, які полягали, зокрема, й у тому, щоб

ще в недалекому минулому розпорошені, малорентабельні селянські господарства ставали прибутковими й товарними [26, с. 4].

Кооперативна система вдало реалізовувала основні свої функції в усіх сферах сільськогосподарського виробництва. Що стосується зернового господарства, то в цій царині теж прослідковувалась позитивна динаміка. Як показує аналіз статистичних даних, частка участі сільськогосподарської кооперації в планових хлібозаготівлях, яка ще 1925/26 р. складала лише 10,5 відсотків, вже 1926/27 господарського року зросла до 20,7 відсотків, кооперативна мережа займала 3 місце серед заготівників [311, с. 35]. Питома вага сільськогосподарської кооперації серед планових заготівників хліба зростала й надалі, і в 1927/28 господарському році складала вже 36,1 відсотків [26, с. 18].

Збут зернової продукції стає одним із пріоритетних напрямів кооперативної роботи. Аналіз річних звітів Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації дає підстави стверджувати, що вже на 1926/27 р. зазначений напрямок збутової роботи «Сільського господаря» складав 80 відсотків від загального обігу збутових операцій. Що стосується частки в збутових хлібних операціях округових спілок, то вона становила 65,9 відсотків, а в збутовій роботі низових товариств – 68,3 відсотків [26, с. 21].

Постійне вдосконалення організаційно-управлінської сфери мало позитивні наслідки і в організації хлібозаготівельних операцій. Попередні роки характеризувались недостатньою унормованістю організаційних взаємовідносин між окремими шаблями кооперативної системи. Мається на увазі в даному випадку те, що зовнішні заготівники мали право безпосередньо на місцях укладати договори з низовою периферією, не погоджуючи свої дії з центральною системою. Проте з початком хлібної кампанії 1927 р. це питання було повністю впорядкованим. За основу подальших взаємовідносин було взято те, що низові сільськогосподарські кооперативні товариства пов'язувались

договорами лише зі спілками, що сприяло централізації хлібозаготівель, відсоток якої зріс із 65 відсотків (за даними 1926/27 господарського року) до 100 відсотків у 1927/28 р. [26, с. 21]. Було також чітко зорганізовано і правильно розташовано за економічно-географічною доцільністю і мережу низових кооперативних товариств, які займались заготівельними питаннями на місцях і підтримували найтісніший зв'язок з власниками селянських господарств. У 1927 р. функціонувало вже 1991 таке товариство [26, с. 21].

Вагомим досягненням сільськогосподарської кооперації стало не лише налагодження господарсько-виробничих процесів у відповідності з реальними на той час соціально-економічними умовами в українському суспільстві, а й налагодження дієвого функціонування системи сільськогосподарського кредиту з метою найефективнішого використання грошових коштів виробничого призначення, необхідних для розвитку селянських господарств. Система сільськогосподарського кредиту була тим необхідним механізмом, який міг задовольнити виробничі потреби селянських господарств, підвищити їх рентабельність і підприємницьку ініціативу.

Загалом організаційні засади кредитної допомоги селянству беруть свій початок ще від 1922 р., коли в системі Держбанку було організовано спеціальний відділ сільськогосподарського кредиту, однак на перших порах цей крок носив скоріше політичне, а не економічне забарвлення. Проте поступово система сільськогосподарської кооперації накопичувала власні кошти і стала такою функціональною системою, яка характеризувалась ефективністю і продуктивністю кредиту. Кредитні товариства не лише враховували всі нагальні виробничі потреби селянства, забезпечували реалізацію агрокультурних заходів, а й мали змогу контролювати використання коштів, визначати і кредитоспроможність, й акуратність селян у питаннях своєчасного

повернення коштів, та й користувались такі товариства на селі впливом і довірою [15, с. 46].

Важливим моментом нормативного регулювання функціонування системи сільськогосподарського кредиту стало введення в дію нормативно-правових актів, серед яких Постанова ЦК ВКП(б) «Про сільгоспкредит» від 19 серпня 1926 р., зміст якої врегульовував основні питання узгодженості системи сільськогосподарського кредиту і діяльності в площині вирішення цього питання сільськогосподарської кооперації [250, с. 14]. Спільним «Положенням про кооперативний кредит», прийнятим ЦВК і Раднаркомом СРСР від 18 січня 1927 р., було врегульовано законодавчу основу діяльності сільськогосподарських кредитних товариств і сільськогосподарських кредитних спілок, основне завдання яких визначалось в забезпеченні якісного обслуговування всіх виробничих питань кооперованого селянства [240, с. 32-33]. В системі сільськогосподарського кредиту функціонували фонд кредитування незаможних господарств та фонд кооперування незаможних господарств, які досить таки ефективно зростанню добробуту бідняцьких господарств.

Практика показала, що сільськогосподарське кредитне товариство було не лише тією установою, що кредитувала, а й тією установою, що організовувала селянські господарства за допомогою кредиту [59, с. 48]. Потрібно зазначити, що сільськогосподарські кредитні товариства були досить дієвим чинником господарського життя українського селянства.

Варто також зауважити, що адміністративно-бюрократична система, не зважаючи на низку нормативно-правових актів, які мали на меті законодавчо регулювати систему сільськогосподарського кредиту, все ж, як резонно зазначає А. Морозов, на практиці всіляко гальмувала процеси функціонування кредитних спілок; в резолюціях різних партійних засідань мова велась про посилення так званої небезпеки у розвитку приватного підприємництва, зміцнення селянської «буржуазії»,

що трактувалось як перешкода соціалістичному господарству на селі [208, с. 260].

Проте кооперативна система поступово міцніла і стабільно нарощувала темпи і оберти економічно-господарської діяльності. Зміцнення фінансового становища сільськогосподарської кооперації сприяло і налагодженню системи кооперативного машинопостачання. В розділі 3 ми зазначали, що Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» вже на 1925 р. стала одним із основним машинопостачальників. Ця тенденція продовжувала зміцнюватись і в наступні роки. На I півріччя 1927/28 господарського року частка кооперованого населення в загальному числі господарств, що купували сільськогосподарські машини, складала 85,2 відсотків [189, арк. 75]. Цей високий показник був свідченням того, що саме за сприяння сільськогосподарської кооперації зростало благополуччя селянських господарств. На 1928/29 господарський рік сільськогосподарська кооперація зайняла 100 відсотків машинного ринку [190, с. 17].

Наслідком такої продуктивності праці в питанні забезпечення селянських господарств важливими технічними засобами стало зменшення безреманентних селянських господарств, частка яких на 1927 р. складала 37,8 відсотків проти 41,9 відсотків за даними 1925 р. Аналіз статистичних звітів говорить про те, що зростала кількість важливих технічних одиниць обробітку землі і зерна. Так, наприклад, кількість плугів та букерів, що припадала на 100 господарств, зросла за вказаний вище період на 10 відсотків, кількість борін – на 15 відсотків [57, с. 68]. Динаміка обсягів постачання сільськогосподарських машин та інвентарю стабільно зростала. Так, надання довготермінових кредитів дало можливість українському селянству вже до 1928 р. придбати сільськогосподарських машин на суму в 82 млн. крб. [57, с. 68].

Не заперечуючи факту позитивної і стабільної динаміки забезпечення селянських господарств сільськогосподарськими

машинами та землеробським реманентом, варто все ж зазначити, що аналіз статистичних даних дає підстави стверджувати, що нижчі за середні господарства були ще недостатньо залученими до купівлі машин. Такими господарствами загалом купувалися переважно прості й недорогі машини. Більш складну й дорожчу техніку купували здебільшого середні й вищесередні групи селянських господарств [27, с. 18].

Тому сільськогосподарська кооперація приступила до вирішення питання щодо надання сільськогосподарської техніки селянським господарствам у тимчасове користування. Питання забезпечення сільськогосподарськими машинами й інвентарем селянських господарств в тимчасове користування кооперативна система вирішила шляхом розбудови розгалуженої мережі прокатних пунктів, яка стабільно розширювалась. Якщо протягом 1927/28 р. таких пунктів функціонувало 1930, то вже на 1 січня 1929 р. – 5.424. Відповідно, досить швидко зростала і кількість одиниць сільськогосподарської техніки на цих пунктах: з 9.196 одиниць на початку 1927 р. до понад 29 тис. одиниць вже через рік [57, с. 68].

Організація і подальше активне функціонування кооперативних прокатних пунктів визначали ряд переваг для власників селянських господарств. Насамперед мова йде про те, що використання прокатної техніки давало можливість багатьом малосилим господарствам уникнути економічно невиправданих і недоцільних витрат на придбання реманентну й устаткування. Багато видів сільськогосподарських машин в малосильному господарстві були просто не вигідними для придбання у постійну вартість, навіть коли на їх придбання давався цільовий кредит. Незаможні господарства, наприклад, через прокатні пункти могли користуватись вартісними і доволі складними сільськогосподарськими машинами, які в одиночку вони придбати не могли, і використання яких значно підвищувало ефективність господарювання. Асортимент машин, наявних у широкому доступі на кооперативних прокатних пунктах, був

досить різноманітним, включаючи кінні молотарки, жниварки, снопов'язалки, плуги, букери, борони, сівалки, соломорізки, трієри, віялки тощо.

Оснащення прокатних пунктів зі зміцненням фінансової бази сільськогосподарської кооперації постійно покращувалось. Та й розцінки прокатних пунктів сільськогосподарських кредитних товариств були доступними навіть для економічно слабких селянських господарств, про що свідчать звітно-статистичні дані округових сільськогосподарських спілок. Наприклад, за даними прокатного пункту Деревківського сільськогосподарського кредитного товариства, що на Полтавщині, розцінки на використання сільськогосподарської техніки були наступними: 5 сівалок – 1 крб. 50 коп. в день, 2 соломорізки – 1 крб. в день, трієр – 1 коп. за пуд пропущеного зерна, віялка – 50 коп. в день [208, с. 326]. Розросталась і мережа ремонтних майстерень. Накопичення практичного досвіду сільськогосподарської кооперації в площині ефективних засобів забезпечення селянських господарств різноманітними сільськогосподарськими елементами господарювання сприяло також організації і подальшому ефективному функціонуванню і кінно-тяглових пунктів.

Загалом на 1928 р. сільськогосподарська кооперація займала провідні позиції не лише в постачанні селу сільськогосподарських машин, а й на 100 відсотків забезпечувала постачання тракторів та різноманітних запчастин [27, с. 29]. Попит на використання сільськогосподарської техніки в селянських господарствах постійно зростав. Це стосувалось не лише простих, а й складних машин, а та трактори, як влучно вказував А. Морозов, спостерігалась справжня «трактороманія» [208, с. 345].

У контексті аналізу постачання селянським господарствам техніки й інвентарю силами сільськогосподарської кооперації маємо додати, що важливим моментом цього процесу стало не лише те, що кооперативна

система організаційно й фінансово допомагала селянам мати можливість користуватись різноманітними сільськогосподарськими машинами, а й забезпечувала якісну фахову технічну допомогу, яка, насамперед, полягала в організації курсів для навчання селян поводитись з тракторами, двигунами і складними сільськогосподарськими машинами; ремонтних майстерень; курсів інструкторів-монтерів, організації розгалуженої мережі складів запасних частин; проведенні технічного інструктажу тощо [27, с. 37].

Слід констатувати, що залишались невирішеними проблеми забезпечення власників господарств культиваторами, трієрами, сівалками. Попри ще не повністю вирішені деякі господарсько-виробничі питання, все ж маємо відзначити, що було створено надійну економічно-технічну основу для підвищення продуктивності праці в селянських господарствах і, незважаючи на вже відчутний тиск з боку держави, формування в господарів економічної зацікавленості в праці на власній землі.

Багатопрофільна робота кооперативної системи, і, насамперед, кредитної сільськогосподарської кооперації, сприяла тому, що вона стала головним дієвим механізмом не лише в машинопостачанні, а й в організації прокатних, очисних пунктів. На думку А. Морозова, її машинні кредити, що надавались не лише в грошовому еквіваленті, а вже безпосередньо й у вигляді машин та устаткування, стали надійним фундаментом створення та розбудови дієздатних осередків машинізації селянських господарств [201, с. 326].

Сільськогосподарська кооперація постійно створювала сприятливі умови, щоб селяни отримували ефективні виробничі кредити. Зауважимо, що особливим чином цей механізм був спрямований на незаможні селянські господарства. За даними узагальнених статистичних обстежень 1929 р., на квітень цього року саме незаможники отримали 71 відсоток всіх довгострокових кредитів, наданих селянським

господарствам [201, с. 365]. Це пояснювалось не лише соціальною необхідністю, а й економічною доцільністю, оскільки незаможні господарства мали значні потенційні можливості для швидкого нарощування сільськогосподарської продукції за умови, що їм буде надано на перших порах відповідну фінансово-господарську підтримку.

Загалом частка незаможних, нижче середняцьких та середняцьких селянських господарств як покупців сільськогосподарських машин складала на 1928 р. 75 відсотків. Варто тут зазначити, що відчутнішим стає процес пригнічення в питанні машинопостачання заможних господарів, частка яких з 1926 р. до 1928 р. знизилась з 14,4 відсотків до 5,4 відсотків. Також певну частку покупців сільськогосподарських машин складав і колективний сектор сільського господарства [57, с. 68].

В умовах постійного наростання суспільно-політичного та соціально-економічного напруження в країні, викликаного нарощенням масштабів командно-адміністративного тиску, сільськогосподарська кооперація робила важливі кроки для протидії дезорганізації господарсько-економічних відносин.

Як і попередні періоди, одним з важливих завдань кооперативної системи залишалась турбота про те, щоб закупівельна ціна на зерно була стабільною, без відчутних сезонних коливань і вигідною для селянина. Хоч в умовах наростання кризових явищ у ставленні держави до селянських господарств це завдання ставало все важче реалізовувати, так як держава поступово порушувала попередні обіцянки і її втручання в ринкове ціноутворення на зерно відчувалось все сильніше, проте наступні дані за 1927 р. з таблиці 4.4 демонструють ефективність роботи сільськогосподарської кооперації в цьому питанні.

Ці заходи також є переконливим аргументом, що діяльність сільськогосподарської кооперації продовжувала залишатись надійним підґрунтям для поступового економічного розвитку селянських господарств.

Таблиця 4.4

**Показники сезонної стабільності закупівельних
кооперативних цін на зерно (1927 р.)**

Період		Пшениця, за пуд в коп.	Жито, за пуд в коп.
1927 р.	січень	110,0	73,0
	лютий	110,0	73,5
	березень	111,0	74,5
	квітень	111,0	74,0
	травень	112,0	74,0
	червень	112,0	74,0

* Таблиця складена за: [321, с. 12].

Ми вже зазначали, що врожайність зернових страждала від природніх умов, тому в цьому аспекті також варто відзначити роботу саме системи сільськогосподарської кооперації, яка спрямувала значні сили й ресурси на розгортання активної роботи в проблемних географічно-кліматичних районах. За офіційними і неупередженими даними щорічних звітів «Сільського господаря», сільськогосподарська кооперація робила значні кроки в напрямку зростання кількості кооперованих селянських господарств у недорідних і посушливих округах, де всі заходи економічної допомоги пройшли саме через кооперативну систему. Так, на 1927/28 господарський рік зростання процесів кооперування відзначалось насамперед у Степу і на Правобережжі [27, с. 13]. Лише протягом 1928 р. допомога недорідним районам була досить відчутною. Зокрема, силами сільськогосподарської кооперації туди було направлено 8 млн. пудів засівного зерна. Окрім того, за даними 1927 р., було збільшено кількість зернових пунктів до

700 проти 300. Із 1927 р. по 1928 р. зросла і кількість прокатних пунктів до 700 таких пунктів проти 500 відповідно [18, с. 4].

Сільськогосподарська кооперація доволі ефективно демонструвала вміння швидкого реагування на зміни в економічній ситуації, віднаходити найкращі засоби для підвищення продуктивності і товарності сільського господарств, проте з другої половини 1920-х рр. вона стикається з низкою болючих питань, пов'язаних із все більш відчутними і яскравими проявами невідповідності завдань і методів радянського будівництва з характером і цілями кооперативного руху селянства [201, с. 226].

Серед таких питань була й контракційна робота в зерновиробництві. Про сутність і вигоди контракції для селян ми говорили в розділі 3, тому звернемо увагу на ті фактори, які почали заважати організації виробничої взаємодії селянських господарств і кооперативної системи. Незважаючи на ефективні результати кооперативної контракційної роботи, яка вже накопичила значний організаційно-господарський досвід, у цю сферу все більше втручається держава, гальмуючи ще донедавна продуктивну роботу. Ці гальмівні процеси найвідчутніше почати проявляти себе саме в зерновиробництві – галузі, яка, як ми вже неодноразово зазначали, була і є пріоритетною у сільськогосподарському виробництві.

Сучасні вітчизняні дослідники, оперуючи низкою інформаційних матеріалів, аргументовано доводять, що з другої половини 1920-х рр. в зерновій контракційній роботі починають набирати обертів досить відчутні і масштабні негативні моменти, в наростанні яких лежали очевидні викривлення державної заготівельної політики, в основу яких було покладено штучне заниження закупівельних цін на зерно [208, с. 319].

Питання щодо врегулювання проблемних аспектів відносно різниці між ринковими і фіксованими цінами неодноразово ставало предметом

гострих дискусій на засіданнях різноманітних всеукраїнських нарад. Вирішення цієї важливої проблеми потребувало негайної результативності, оскільки селянство починало все більше вражати не лише занепокоєння, а й обурення таким станом справ, і селяни все більше намагались у будь-який спосіб уникати зобов'язань перед державою у випадку й подальшого застосування практики фіксованих цін, неприйнятних для українського селянства. Але ця гостра – не лише економічна, а вже й соціальна проблема – так і не була вирішена [301, с. 78].

Якщо в перший період непу об'єми законтракованих посівних площ постійно зростали, селянство було зацікавлене в такому способі господарювання. Маємо нагадати, що контракція була вигідною для значної кількості селянських господарств, бо посіви зернових мав практично кожен селянський двір. Прослідковувалась позитивна динаміка масового кооперування селянства, оскільки саме сільськогосподарська кооперація гарантувала зручні для селянина умови виконання господарських договорів.

З другої половини 1920-х р. ситуація щодо участі в контракційній роботі різко змінилась в бік уже не добровільності, а вимушеності і за умов, які диктувала держава. Кількість продукції, яку мав здати селянин по завершенню збору врожаю, визначалась лише потребами держави, а економічні інтереси селянина не те що відходили на другий план, а повністю ігнорувались. Радянське керівництво, роблячи хаотичні і алогічні спроби вирішити хлібозаготівельні труднощі, почало відчутно адміністративно тиснути на селянство з вимогою активніше включатись в контракцію. На жаль, системний тиск, жорсткий і вже доволі агресивний, мав свої наслідки. Лише за один 1927/28 господарський рік обсяг законтракованих посівних площ зернових і зерново-бобових культур різко зріс порівняно з 1926/27 господарським роком в 19 разів. Вже 1928/29 р. обсяги вимушено законтракованих площ ще більше

зросли. За даними статистичних обстежень лише озимі були законтрактовані на площі обсягом 3,4 млн. га, якщо минулого року всі зернові і зерново-бобові культури займали 1,6 млн. га законтрактованих площ [185, с. 29].

Контрактація поступово втрачала свою органічну суть, адже вільні ринкові відносини як фундамент такої роботи викорінювались, на зміну їм прийшло планове господарювання. Держава почала відбирати у селянина будь-які альтернативи реалізації вирощеної ним на власній землі продукції. Постановою ЦК ВКП(б) «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» від 26 серпня 1929 р. законодавчо було визнано обов'язковість контрактації для всіх членів селянської громади; було встановлено новий тип відносин між державою і власниками селянських господарств, який базувався на нерівноправності сторін господарського договору лише на користь держави [337, с. 50].

В продовження аналізу спроб сільськогосподарської кооперації протидіяти дезорганізації господарсько-економічних відносин необхідно зазначити, що фахівці сільськогосподарської кооперації скрізь демонстрували виважені й тому економічно ефективні підходи до вирішення тих чи інших господарських завдань. Варто відмітити такий важливий напрямок роботи сільськогосподарської кооперації, як раціоналізація хлібної роботи сільськогосподарської кооперації, яка характеризувалась здешевленням накладних витрат. Статистичні звіти Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» 1927 р. досить детально відображають це. Так, за нормами Народного комісаріату торгівлі Української СРР на 1926/27 господарський рік було визначено 48,84 коп. витрат на центнер зерна, а кооперативна система фактично витратила лише 45,37 коп. У першому півріччі кампанії 1927/28 господарського року при нормі витрат НКТ в 42,74 коп. система сільськогосподарської кооперації витратила лише

30,04 коп. [26, с. 22]. Це давало можливість ще більше зміцнювати її фінансово-економічну базу.

Ще одним плюсом роботи сільськогосподарської кооперації в зерновиробництві було те, що вона націлювала свої зусилля не лише на збутову роботу, а й на організацію інших форм роботи з зерном, зокрема борошномельства. Для цього кооперативною системою, за даними на 1927 р., було введено в експлуатацію 31 товарний млин з добовою продуктивністю в 61,6 тис. пудів. З 1926 р. також було запроваджено елеваторне господарство [26, с. 22].

Зацікавленості власників селянських господарств у співпраці з сільськогосподарською кооперацією сприяла і система кооперативних доплат. Так, за даними Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1926/27 господарський рік, кооперативна система видала пайщикам по 4,2 коп. за кожен пуд зданого зерна, для чого безпосередньо «Сільським господарем» було виділено 291,6 тис. крб., сільськогосподарськими спілками – 430,1 тис. крб. і сільськогосподарськими товариствами – 36,2 тис. крб. [26, с. 22].

Завдяки добре продуманій роботі сільськогосподарська кооперація, не зважаючи на все наростаючий тиск владних структур, продовжувала забезпечувати економічний підйом селянських господарств України. В цьому напрямку важливою залишалась її агрокультурна робота, яка була націлена на інтенсивне товарне виробництво сільськогосподарської продукції, на поліпшення добротності хлібозаготівельної роботи.

Окрім забезпечення селянських господарств високопродуктивними сільськогосподарськими машинами та необхідним землеробським реманентом, про що мова йшла вище, важливість мали й інші напрямки такої роботи, націлені на збільшення прибутків селянських господарств. Зокрема, насіннева робота сільськогосподарської кооперації також стала показником постійної турботи останньої про економічне благополуччя селянських господарств. Забезпечення останніх сортовим насінням було

справою копіткою як фінансово, так і організаційно. Проте практика показала, що спеціалісти кооперативної системи досить добре розуміли важливість для селянських господарств, які вирощували зернові культури, засівати їх добрим насінням. Цими процесами вже на 1927 р. займалось 22 насінневі спілки в системі сільськогосподарської кооперації [26, с. 7].

Результати обстежень врожаю зернових культур 1927 р. продемонстрували добрі результати як наслідок копіткої насінневої роботи, оскільки було зафіксовано збільшення врожаю на 15 відсотків. Таке підвищення врожайності було результатом лише заміни селянського зерна на чисто зернове без інших додаткових агрокультурних та агровиробничих витрат, як то покращення технологічних процесів обробітку землі та обробку посівної площі мінеральними добривами [80, с. 211]. Вже до 1927/28 господарського року сільськогосподарська кооперація змогла поставити сільському господарству України 9 млн. пудів сортового зерна [27, с. 6].

Економічно доцільним і соціально важливим було забезпечення посівним матеріалом незаможних селянських господарств, що сприяло виробничому розвитку останніх та підвищувало урожайність зернових. Така допомога полягала, насамперед, у тому, що ціни на зерно для бідних селянських господарств пропонувались нижче ринкових, бо ринкові ціни для незаможників були малодоступними. Відповідно, зусиллями сільськогосподарської кооперації економічно кволим індивідуальним господарствам було полегшено доступ до придбання високоякісного посівного матеріалу. Також було створено спеціальний фонд для продажу зерна в кредит, який на початок 1927/28 господарського року складав вже 522 тис. крб. [57, с. 85]. Вивчення статистичних даних і звітної документації говорить про те, що вже в посівну кампанію 1928 р. з розподіленого між господарствами сортового насіння незаможні селянські господарства отримали завдяки кредитній

кооперативній допомозі більше 72 відсотків, а звичайного – 74,5 відсотки [27, с. 18].

Фахівці сільськогосподарської кооперації проводили також низку агрокультурних заходів, спрямованих на підвищення доброти та якості посівного матеріалу. Одним із таких заходів була контракція чистосортних масивів із наступною апробацією врожаю. Важливість цього напрямку агрокультурної роботи спонукала залучати до неї все більшу кількість селянства. З метою стимуляції збільшення в селянських господарствах саме чистосортних засівів було сформовано систему кооперативних доплат за чистосортне зерно, для чого було організовано апробацію та інспектування цієї справи. Якщо 1926/27 господарського року фахівці насінневої кооперації провели апробацію та інспектування сортових засівів на площі в 1500 га, то вже наступного, 1927/28 господарського року обсяги таких засіяних площ розширилися до 50 000 га [27, с. 35]. Агрокультурна пропаганда і стабільна результативність проведених заходів сприяла збільшенню чистосортних засівних масивів в селянських господарствах.

Як бачимо, сільськогосподарська кооперація, попри зростаючий тиск системи, продовжувала здійснювати ряд заходів фінансово-економічного, організаційного та господарсько-виробничого характеру. Потяг селянства до участі в кооперативному житті не слабшав, а демонстрував позитивну динаміку щодо активізації цього процесу, і таке аж ніяк не могло сподобатись партійній верхівці.

В політичній верхівці як самим Й. Сталіним, так і його прибічниками все частіше озвучувались твердження про безперспективність селянських господарств, на забезпечення ефективності існування яких була насамперед націлена сільськогосподарська кооперація. А для дискредитації одноосібного землеробства, як переконливо свідчать тогочасні інформаційні

матеріали, використовувались навіть методи фальсифікації та політичної спекуляції [30, с. 71].

Дезорганізація господарсько-економічних відносин ставала все помітнішою як результат недолугої більшовицької політики і в народному господарстві загалом, і в його аграрному секторі зокрема. Тому партійна верхівка робила масу хаотичних, в основному, кроків, щоб якось покращити ситуацію.

Основний акцент робився на хлібозаготівлі, оскільки хлібні труднощі були загрозою нового соціального вибуху. Тому все дужчим був тиск на сільськогосподарську кооперацію, щоб вона почала «йти в ногу» з командно-адміністративною системою. Діяльність владних структур все більше характеризувалась відвертим свавіллям, у зерновиробництві це проявлялось впровадженням насильницьких методів хлібозаготівель. Більшість представників української партійного керівництва все частіше просто виконувала вказівки кремлівської верхівки, і питання проведення щодо селян більш зваженої політики просто вже якщо й підіймались, то риторично.

Відповідно, така ситуація проектувалась і на життєдіяльність сільськогосподарської кооперації, яка все більше потерпала від владних структур. У зерновиробництві це проявилось наступним чином. Насамперед, як ми вже зазначали, це впровадження насильницьких, жорстких адміністративних методів хлібозаготівель, які йшли врозріз із принципами кооперативного життя. Окрім того, на 1929 р. перед кооперативною системою було поставлено завдання організувати всі структурні ланки спеціальної хлібної кооперації. Можливо, саме це завдання мало б привести до позитивних результатів, але справа в тому, що всі дії мали проходити під контролем системи, тож вони у принципі нічим ефективним для українського селянства закінчитись не могли. Селянство активно вступало до товариств спеціальної зернової кооперативної системи, бо сільськогосподарська кооперація, яка

проявила себе тільки в позитивному плані, не турбуючись насамперед за негайну господарську віддачу, а вважаючи пріоритетним зростання економічного благополуччя і товарності селянських господарств, користувалась їх довірою. Але вже в статутах сільськогосподарських товариств було чітко відображено вплив партійних доктрин. Зокрема партія вимагала, використовуючи для цього низку владних функцій, щоб сільськогосподарські кооперативні товариства зернової кооперації проводили виключно всю господарську діяльність на основі максимального усупільнення виробничих процесів, що повністю йшло врозріз із кооперативними засадами [290, арк. 1].

На останньому з'їзді Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» у вересні 1929 р. було прийнято рішення про його реорганізацію в спеціальний центр із виробництва, переробки і збуту зернових, бобових і олійних культур – «Укрзерноцентр». Проте це вже була спеціальна система, рішення в якій диктувала радянська командно-адміністративна система. Справжній кооперативній системі, побудованій на ринкових принципах економіки, місця в новій моделі не залишалось. Як доцільно зазначив відомий вітчизняний фахівець з досліджень кооперативного життя В. Марочко, кооперація, яка виникла на зорі непу, зникла разом із його згоранням. Партійні ідеологи чітко визначали, що сільськогосподарська кооперація не змогла вирішити зернових проблем, її діяльність була неефективною в питаннях хлібозаготівель, та й відкрито вже називали її «елементами консерватизму дрібнотоварного укладу на селі» [181, с. 81]. Певний час ще продовжувались дискусії про необхідність чи безперспективність подальшого існування сільськогосподарської кооперації, але в підсумку все ж було одностайно взято тотальний партійний курс на усупільнення засобів виробництва шляхом проведення повної колективізації.

4.3 Безпартійні селянські конференції як вияви суспільної активності у контексті спротиву тоталітарній системі

Глибока суспільно-політична та соціально-економічна прірва, до краю якої підійшла новостворена радянська держава внаслідок намагання у будь-який спосіб, навіть за допомогою карально-репресивних методів, побудувати «соціалістичне суспільство», загрожувала більшовикам швидкою втратою влади. Хаотично шукаючи виходи з вкрай скрутного становища, вище партійне керівництво змушене було все ж почати діалог із тими соціальними верствами суспільства, які були наймасовішими, і від яких багато в чому залежали як соціальне напруження, так і соціальна стабільність. Такою чи не найчисельнішою соціальною верствою насамперед було селянство з його цілком справедливим крайнім невдоволенням щодо невідповідності свого внеску в господарське економічне життя як основного постачальника сільськогосподарської продукції, і свого реального становища в системі соціально-економічних відносин, сформованій радянською державою.

Звідси випливало і соціальне невдоволення, і нова загроза не лише масових протестів, а й збройних протистоянь. Важливими для розуміння проблеми стали архівні матеріали партійних фондів, в яких ми знаходимо відображення реальних подій в українському селі 1920-х рр. Так, у доповідях місцевого керівництва в ЦК партії про роботу на селі неодноразово зазначалось, що «розбудову радянської влади приходилось здійснювати в вогнищі постійних повстань селянства проти рад». Партійні ідеологи сформуливали лозунг щодо «найбільш можливого заспокоєння тилу». Цю тезу вони аргументували тим, що будівництво рад завершилось, проте мало суто формальний характер, бо нова влада не спиралась на ту соціальну базу, без якої закріплення радянської влади на Україні з її досить незначним і організаційно слабким міським

пролетаріатом було неможливе. І цю базу було чітко сформовано: згідно з матеріалами доповідей в ЦК, це мала стати сільська біднота, організаційним шляхом відірвана від підкорення «кулацьким прошаркам села» [75, арк. 131]. Адже, як видно зі згадуваних вище матеріалів доповідей про роботу на селі, залишене поза середовищем організаційного впливу з боку компартії українське село відповіло на соціалістичну конструкцію радянських органів «ненавистю зі сторони заможного селянства, недовірою зі сторони середняка і повною байдужістю зі сторони бідноти» [75, арк. 132].

Реальне налагодження діалогу з українським селянством давалось більшовикам досить важко, і ми вбачаємо декілька цьому причин. Насамперед, важко було дійти конструктивного діалогу, бо більшість партійного керівництва вважала селянство «розсадництвом приватництва, капіталістичною небезпекою, яка була чужою і небезпечною для побудови нового соціалістичного ладу». Окрім того, як доцільно констатує в ґрунтовному дослідженні «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)» С. Кульчицький, «члени державної партії звикли до екстремальних ситуацій громадянської війни, коли вони командували, не відповідаючи за наслідки. Мало не весь склад партії більшовиків не відповідав вимогам, що висувалися умовами мирного, нормального життя» [153, с. 220].

Проте реальна можливість втратити владні позиції штовхала нову владу шукати шляхів примирення. Більшовики в найрізноманітніших спробах «перетягти» більшість селянства на свій бік, не лише використовували економічні важелі впливу, але й намагались вирішити це питання в ідеологічний, пропагандистський спосіб. Вони організовували різного ґатунку збори, сходки, конференції, зокрема й безпартійні селянські конференції, де намагались займати позиції ведучих і лідерів та пропагувати з трибун переваги нового ладу. Необхідно зазначити, що сучасні вітчизняні дослідники трактують

більшовицьку ідею організації безпартійних селянських конференцій як один із способів імітації демократії з боку радянського режиму [77, с. 451].

Скликанням таких конференцій більшовицький режим прагнув реалізувати кілька своїх вкрай важливих завдань. Насамперед їх досить сильно турбував повстанський селянський рух, і тому більшовики конче хотіли послабити таким чином суспільно-політичне напруження. Також важливо, що радянському режиму вкрай необхідно було знати політичні настрої багатомільйонного українського селянства, його бачення ситуації на селі, щоб у подальшому використати отримані свідчення на свою користь. Вивчаючи динаміку суспільної свідомості українського селянства в роки непу, С. Дровозюк резонно зазначав, що більшовики постійно й системно стежили за процесами, які мали місце в селянському соціумі, і зацентрував увагу на тому, що моніторинг села був одним із елементів політичних технологій, що мали б, врешті-решт, забезпечити остаточну перемогу комуністів, які збирали найрізноманітнішу інформацію про соціально-економічні процеси, настрої та політичну активність селянства [77, с. 445].

Зацікавленість більшовиків у вивченні настроїв українського села підтверджується статистичними даними щодо того, що лише протягом 1920 р. таких безпартійних селянських конференцій різного рівня було скликано 117 [40, с. 164]. Більшовиками було ініційовано основні теми конференцій, пов'язані з демонстрацією переваг саме радянської влади і її «ефективної політики» на селі з метою залучити селянські маси до радянського будівництва. З цією метою на зібрання приїжджали відповідальні номенклатурні особи, щоб посилити вагу і значення конференцій, які були додатковими партійними трибунами. Партійна верхівка розсилала на місця постанови з вимогами скликати селянські конференції для масової агітаційної роботи серед селянства з метою посилення впливу партії на селі. Такі конференції рекомендувалось

проводити в зимовий період. Це робилось для залучення до участі в конференціях якомога більшої кількості дорослого селянського населення, яке в інші пори року було «по зав'язку» зайняте власними господарськими справами. Аналіз розпорядчих партійних документів дає можливість констатувати серйозну спрямованість радянського режиму на активізацію впливу в селянському середовищі задля подолання відчуженості і несприйняття більшовицької політики з боку селянства [212, с. 140].

Проте, як показала практика, вище партійне керівництво не зовсім розуміло селянську ментальність і вважало, що справа налагодження діалогу буде цілком вирішена такими загальними зборами, промовами, обіцянками.

Як доцільно зауважував Д. Красносілецький, для більшовицького режиму саме в ініціюванні таких селянських зібрань і полягала прихована небезпека, оскільки такі зібрання могли стати (та часто й були!) місцем обговорення болючих для селян питань, шляхи вирішення яких далеко не завжди збігались з інтересами радянської влади. Тобто безпартійні селянські конференції стали своєрідною ареною пасивної взаємодії селянства з більшовицьким режимом [148, с. 166]. На початку 1920-х рр. такі селянські конференції переважно мали суто протестний характер, викликаний продрозверсткою, політикою воєнного комунізму тощо.

Помилка більшовиків полягала в тому, що вони розглядали селянство як об'єкт політичного впливу. Однак селянство, і це одностайно стверджують сучасні вітчизняні дослідники, які вивчають життєдіяльність українського селянства загалом і непівського періоду зокрема, не було «безмовною, байдужою до своєї долі масою», що й продемонстрували реалії [77, с. 442]. Та й впровадження непу відродило зацікавленість селянина у праці на своїй землі, пожвавило його господарську ініціативу, сприяло економічному зміцненню селянських

господарств і стимулювало бажання селянина бути не об'єктом, а суб'єктом суспільно-політичних та соціально-економічних процесів.

Більшовики вважали, що зможуть контролювати соціальний склад учасників безпартійних селянських конференцій. Проте це було непросто. Одним із показників відбору була так звана класова «надійність», ну а з точки зору більшовиків мала на увазі цілковита слухняність делегатів. Особливу ставку радянський режим робив на бідняків як оплот радянської влади на селі. Проте контролювати склад делегатів конференцій від селянства вони практично не мали змоги. Досить часто, всупереч сподіванням партпрацівників, селяни вибирали представниками шанованих і авторитетних господарів, якими досить таки часто були саме заможні селяни, які проявляли себе досить активно.

В доповідних записках інструкторських обстежень радянських установ ми бачимо таку характеристику даної соціальної верстви зі сторони партійних органів: «кулацьке населення представляє єдиний оплот всякої контрреволюції. Воно тому й важче піддається впливу, так як більш сміливіше, відважніше і бойкіше, чим бідне селянство. Краще розуміє свої інтереси і використовує різні методи боротьби. Населення кулацьке дуже багате, тримає кращих породистих коней, має надлишки корму та іншої продукції» [67, арк. 109].

Об'єктивною є характеристика заможників, що її дав В. Лазуренко, називаючи їх самодостатньою соціальною верствою, яка мала неабиякий авторитет у громаді, добившись шанованого ставлення оточуючих не пустими закликами, а реальними економічними досягненнями [163, с. 163].

Заможне селянство досить переконливо вміло аргументувати. В багатьох випадках воно схиляло на свій бік громадську думку односельців не лише виваженими виступами на зібраннях, а й прикладом власного господарювання, міцністю економічного становища, яке

наочно свідчило про правильність і обґрунтованість висловлюваних ними думок, закликів і пропозицій [163, с. 167].

Більшовики відстежували реальні настрої українського селянства, тому за результатами роботи селянських конференцій різного рівня складались закриті огляди, матеріали яких сьогодні стали доступними для аналізу і в яких постійно зустрічаються дані, що з упевненістю дають змогу вести мову про реальну силу й авторитет сільських господарів, їхню активну суспільно-політичну позицію.

Місцеві органи радянської влади змушені були реагувати на такі настрої селянства, оскільки це була масовість і одностайність селянства в їхньому спротиві швидкому нарощуванню жорсткої фіскальної політики. Цікаво, що саме з цього періоду в партійних директивах починає загострюватись питання визначення соціального стану селянства. Владні структури спробували вчергове, як і в роки військового комунізму, розколоти селянство на заможних і незаможних. З цією метою в соціальній стратиграфії були введені наступні категорії: заможні, вище середні, середні, нижче середні, бідні, сільські пролетарі. Така широка стратиграфія, попри зовнішню об'єктивність, мала на меті через введення різних податкових ставок розсварити селянство.

Штучно насаджені механізми розсварювання селян давались визнаки. І це ми бачимо не лише з матеріалів спеціальних доповідей про характерні моменти в суспільно-політичних настроях селянства, а й з матеріалів центральної періодичної преси, листів читачів до редакцій тощо.

З цих матеріалів видно, що заможні верстви населення були незадоволені політикою радянської влади щодо бідноти: «Ледачі – не хочуть своїх снопів молотить (бо холодно), а топлять ними. А далі йде до своєї кооперації і кричить: дайте мені муки, бо я голодний сиджу»; «Ось за це трудові селяни (середняки) і невдоволені. Кажуть, що таким хоч помагай, хоч не помагай, то з них господарів не буде. А таким радянська

влада допомагає, а трудовий люд вважають за куркулів і ворогів і душать податками, а ледачих скидають на трудових і т.д. Налаштоване трудове селянство не так, щоб знищити радянську владу, а так, щоб радянська влада визнала свої помилки. Щоб трудових середняків не вважали куркулями, а ледарів змушували працювати» [167, арк. 23-24].

Серед матеріалів звітів за результатами проведення селянських конференцій є й інші дані, які ілюструють реальне ставлення населення до політики радянської влади на селі. Найбільш як на сільських зібраннях, так і в дописах до періодичних видань промовисто висловлювались заможні селяни: «держава сама дає селянину установку, щоб він не робив, коли вона вдень і вночі галасує: допоможемо бідності. І біднота це все бере до уваги. Навіщо, мовляв, нам трудитись коло тієї землі, розбагатієш, то і у мене заберуть хліб, накладуть великі податки та ще й куркулем назвуть»; «держава гірше поводитьься з заможниками, як з злодіями, чуже беруть. І за що? Лише за те, що ми тримаємо державу на своїх плечах і там бідкуючі заможні раптом кинуть працювати. А навіщо? Хіба у заможного два роти? Всякий розумний господар краще годує того коня, що більше везе»; «Товариш Ленін глибоко помилявся. Він знаходив людське щастя в колективі, артілі, комуні тощо. Але саме селянство тут не знаходить нікого щастя, бо якої ще треба комуні як батько зі своїми синами» [167, арк. 35-36].

Як доцільно зауважує В. Мотуз, повсякденна практична свідомість носія селянської культури, яка ґрунтувалась на здоровому прагматизмі, була не здатна усвідомити те, що головним завданням нової влади було посіяти розбрат у селянському середовищі, зламати єдність селян, зробивши сусідів ворогами [212, с. 139].

Таке соціальне протистояння було вигідним радянській владі. Проте селяни, не зважаючи на втручання останньої в селянський соціум, активно поринули в нові можливості, які були пов'язані з успіхами нової

економічної політики та викликаним нею господарським зміцненням досить широких верств селянства.

На середину 1920-х років, коли перший період непу сприяв лібералізації суспільно-політичних та соціально-економічних відносин в українському селі, протестний характер селянських безпартійних конференцій відійшов на другий план. Проте процес «закручування гайок» щодо селянства, яке почало «випадати» з-під контролю радянського режиму, знову активізував зростання соціально-політичної активності селян.

Цьому є логічне пояснення. Успіхи в зерновиробництві як основна стаття доходів селянських господарств сприяли їх економічному зміцненню, але водночас з поліпшенням селянського економічного становища радянська влада посилювала і фінансовий тиск на них, причому в розрізі форсування індустріалізації з 1925 р., про що мова велась в підрозділі 4.1. Цей не обґрунтований економічно тиск почав набувати вочевидь викривлених форм.

І вже достатньо організоване в мережі сільськогосподарської кооперації селянство, пройшовши школу громадської співпраці в її рамках, почало логічно піднімати питання: чому влада, яка декларувала себе як робітничо-селянська, в своїй повсякденній фінансово-податковій політиці займається очевидним визиском із селян? Ця ідея завдяки чіткому структуруванню кооперації – від центральних ланок до окремого господаря, налагодженню розгалуженого апарату активних діячів кооперації, членів правління, ревізійних комісій, інструкторів, агрономів – через кооперативну пресу завдяки наявності власного видавництва швидко дійшла до свідомості широких селянських верств. Після завершення польових робіт 1926 р. в Україні розпочинається широкий громадський рух за скликання безпартійних селянських конференцій. В середовищі економічно зміцнілого завдяки насамперед зусиллям сільськогосподарської кооперації, а не радянської влади селянства

зроджуються і поступово міцніють думки відносно того, що потрібно захищати свої права в умовах наростаючого жорсткого економічного визиску зі сторони держави.

Настрої селянства знову набували протестного характеру. І це цілком зрозуміло. Адже селянство як основний виробник сільськогосподарської продукції сильно потерпало насамперед від цінової та фіскальної владної політики. На зібраннях селяни все частіше обурювались тим, що селянська праця знецінена: «Раніше за пуд пшениці можна було купити собі сорочку, а тепер і два пуда не хватає, за чоботи потрібно віддати 25 пудів» [289, арк. 2].

В матеріалах доповідей за результатами конференцій 1926 р. міститься інформація й щодо того, що більшовики повсемірно фіксували факти масового незадоволення: «Невдоволення в зв'язку з розходженням цін на промислові товари і сільськогосподарські продукти внаслідок зниження хлібних цін ще більше загострилось. Майже все селянство висловлює невдоволення таким становищем, а особливо кулаки і заможні елементи села, які мають значні запаси зерна ще з минулого року» [289, арк. 2].

В інформаційних довідках до керівництва партпрацівники фіксували й негативну для влади агітацію на різних сходках, яку проводили впливові господарі серед селянства щодо невдоволення ставками сільськогосподарського податку. В інформаційних довідках за осінь 1926 р. ми зустрічаємо багато підтверджень цьому: «В с. Олексіївка (Сталінська округа) один куркуль провадив таку агітацію: Ленін казав, що треба дати селянинові, а вони нам нічого не дали й ще більше оподатковують селян. Якщо влада так з нами, селянами, поводитьсь, то сьогодні ми повинні віддати окладні листи (на зібранні після його виступу віддало окладні листи 183 осіб) [97, арк. 76]; «В Зінов'єві куркулі активно виступають проти податку. На засіданні однієї сільради при обговоренні податку 2 члени сільради, середняк і куркуль,

висловлювались проти податку й їх промови були контрреволюційними» [97, арк. 77].

Висловлювання були й доволі радикального порядку: «Нам, селянам, так далі жити неможливо. Нашу селянську працю ставлять ні вщо. Життя дороге, немає порядку» [113, с. 241]; «Податок качають безпощадно, грошей немає, беруть коней, коней немає – беруть корів і що не попаде. Арештовують, жити неможливо. В листах пишуть, що «залишились голі й босі» [208, с. 173].

Невдоволення селянства набувало не лише соціально-економічного, але й політичного забарвлення. 1925–1926 рр. в середовищі економічно міцного селянства та значною мірою і середньої верстви селянства все активніше починає обговорюватись ідея доцільності створення в Україні суто селянських громадських організацій – селянських спілок.

Селянство було добре знайоме з практикою діяльності таких осередків під час революції 1905–1907 рр. та на перших етапах Української революції 1917–1921 рр. Побажання щодо створення своїх селянських організацій у вигляді селянських спілок і вимога поставити в привілейоване становище хорошого господаря висловлювалися досить часто і майже повсюдно [116, с. 87].

Перші розмови про селянську спілку було зафіксовано в травні 1925 р. під час перевиборчої кампанії Рад. Проте тоді таких випадків було зафіксовано всього три, і до 1926 р. вони не мали широкого розповсюдження. За перші півроку 1926 р. поширення цих ідей набрало масовості, особливо в перевиборчу кампанію Рад і на безпартійних селянських конференціях. Активізації селянства сприяло введення в дію нових, ще жорсткіших ставок оподаткування. В цілому за 1926 р. було задокументовано 100 випадків проведення агітації за організацію селянських спілок. Найбільш активними були округи з переважаючою часткою заможних господарів [288, арк. 1]. Більшовиків дуже непокоїла все зростаюча соціально-політична активність українського селянства, і

вони ще більше починають нав'язувати думку щодо того, що винними в неспокійній ситуації на селі є заможники, які вносять розлад в намагання влади поліпшити становище пересічного селянина: «Повсюдно куркулі підпоюють бідноту, підбурюючи її проти податку і агітуючи за селянську спілку» [97, арк. 77].

Ключовим моментом в ідеї створення селянських спілок стає консолідація селянства з метою підняття авторитету селянства як масової важливої соціальної верстви. Селяни на зібраннях часто в промовах робили акцент саме на тому, що створення власної селянської організації сприятиме зміцненню як суспільно-політичного, так і соціально-економічного становище селянських мас: «У хліборобів організації та спайки немає, від того й живуть хлібороби погано»; «Ми, селяни, дурні, тільки хлопаємо вухами, і до тих пір поки не буде у нас союзу хліборобів – на нас будуть їздити, будуть забирати за безцінь хліб та обдирати нас за товар» [1, с. 87].

На безпартійних селянських конференціях все частішими і критичнішими ставали виступи делегатів щодо питань впорядкування роботи владних структур, повноважень партії, місця селянства в управлінні державою тощо. В ряді округ на більшості селянських конференцій делегати дорікали партії, що вона править державою без участі безпартійних, не виконує заповітів В. Леніна [3, с. 111].

Сумарно найбільш часті вимоги в процесі агітації за селянські спілки зводились до наступного: спілки повинні бути об'єднувальним центром для хліборобів з метою захисту їх політичних і економічних інтересів; селянство має бути більш чисельно представлене в центральних і місцевих урядових органах, і уряд має бути не робітничо-селянський, а селянсько-робітничий; селянські спілки мають брати участь у регулюванні цін на промислові і сільськогосподарські товари і встановленні розмірів заробітної плати робітників і службовців. Також в їх підпорядкуванні повинна бути земля і ліси, спілки ж мали б регулювати й умови праці в сільському господарстві. В площині питань, які стосувались сфери діяльності селянської спілки, було

й вирішення ключових моментів, пов'язаних із обмеженням втручання державних установ в справу сільськогосподарського експорту та оподаткування селянських господарств [287, с. 787]. Радянські спецслужби постійно зондували характер вимог селянства і розподіляли їх наступним чином: виступи, що містять явно політичні вимоги, складала 23 відсотки від загального числа агітаційних виступів за створення селянської спілки, вимоги організації селянської спілки за зразком робітничих профспілок – 21 відсоток виступів, вимоги щодо регулювання цін – 25 відсотків та інші вимоги – 31 відсоток [287, с. 561].

На конференціях все частіше лунали висловлювання про введення соціального страхування селян; рівність представництва селян та робітників в радянських органах влади; вибори рад без комуністів тощо. Проте основним був акцент саме на нагальності створення селянської спілки як реального виразника інтересів багатомільйонного українського селянства [3, с. 112]. Як доцільно зауважують автори ґрунтовної монографії «Суспільно-політична активність селянства УСРР в роки непу», безпартійні селянські конференції стали справжнім шоком для тогочасного державно-партійного керівництва [3, с. 112]. Якщо акумулювати думки більшості українських селян, то вони, підтримуючи ідею створення селянської спілки, вбачали в ній свого захисника: «Якщо ми будемо мати власний селянський союз, то цей союз захищав би наші ціни на хліб» [113, с. 251].

Соціальний склад селян, які виступали за створення селянської спілки, був доволі строкатим. У матеріалах спеціальних органів державної безпеки констатувалось, що агітаторами були як «явно антирадянські елементи» (мова йшла в тому числі і про «кулаків»), так і середняки і навіть бідняки. За статистичними даними спец органів, із загальної маси виступів за створення селянської спілки селянство складало 80 відсотків, 40 відсотків з яких – це куркулі й заможні, близько 30 відсотків – середняки й 10 відсотків – бідняки [287, с. 787].

Кількість агітаційних виступів постійно зростала. Так, лише з 1926 р. по 1927 р. було зафіксовано зростання в 1,5 рази. Майже половину цих виступів було зафіксовано саме під час різних зібрань та конференцій [287, с. 1026]. Більшовицька пропаганда повсемірно трактувала спроби створення селянської спілки виключно як «оживлення ворожої ідеології» [77, с. 451].

Характерною рисою руху за створення селянської спілки було те, що він фактично далі агітації не йшов [113, с. 254]. Про це свідчили зокрема і матеріали радянських спецслужб, в доповідних записках яких зазначалось, що агітація за селянські спілки на селі ще не дала жодного самостійного виникнення в селі осередків селянської спілки в їх чистому вигляді. В той же час відзначалась загальна тенденція тяжіння агітації в сторону все наростаючої організованості, так як навколо агітаторів гуртувались ті, хто розділяв погляди на необхідність і важливість створення селянської спілки. Почастішали й випадки розповсюдження агітаційних листівок [287, с. 789].

Використовуючи розгалужений інформаторський апарат всіх державних відомств, режим не допускав скільки-небудь реальних кроків до дійсного утворення цих організацій. Вдавались насамперед до превентивно каральних методів. Ліквідовувались так звані «кулацькі» (куркульські) угруповання, в яких нібито велась антирадянська пропаганда, під приводом того, що такі угруповання під авторитетним керівництвом і при затяжному існуванні легко можуть перетворитись в первинні осередки селянської спілки [287, с. 789].

Посиллювався також жорсткий економічний тиск на українське селянство. Окрім того, партійні ідеологи постійно робили все можливе, щоб змінити суспільну думку в ставленні до заможного селянства (представники якого насправді були основними ініціаторами захисту селянами власних інтересів) як до ворожого елемента, який підлягав ліквідації [113, с. 252]. Та й постійне проведення політики розшарування селянства, яка базувалась на протиставленні різних соціально-майнових прошарків українських селян

один проти одного, давалося взнаки. Загалом активна участь селянства в безпартійних селянських конференціях, його бажання щодо створення власної спілки як захисника інтересів було викликом радянському режиму. Проте, на жаль, в цьому протистоянні селянство не отримало перемоги, і в найближчі роки відчуло на собі всю жорстокість тоталітарного режиму: як то колективізація, надзвичайно жорстка податкова політика тощо.

Висновки до розділу 4

Таким чином, нове посилення експлуатації українського села з початком форсованої індустріалізації й посиленням тиску щодо втягнення в колгоспи саме хліборобських селянських господарств з метою витіснення «індивідуалізму» в хліборобстві спричиняло нівелювання і знищення селянина як власника і господаря. Така відверто терористична політика щодо українського селянства призвела до негативних продовольчих наслідків; селяни все більше втрачали зацікавленість у веденні власного господарства. Сільське господарство, а відповідно і життя селян, було піддане соціальному експерименту більшовиків.

Що стосується спроб сільськогосподарської кооперації протидіяти дезорганізації господарсько-економічних відносин, то маємо зазначити, що на середину 1920-х рр. сільськогосподарська кооперація являла собою ефективний організаційний, фінансово-економічний і господарсько-виробничий механізм. Саме зусиллями сільськогосподарської кооперації вдалося перевести дрібне, розпорошене, малорентабельне і малотоварне селянське господарство в розряд товарного, сприяти інтенсифікації селянських господарств і покращенню їх матеріального становища. Адже сільськогосподарська кооперація проявила себе лише в позитивному плані, турбуючись насамперед не за негайну господарську віддачу, а пріоритетним вважала зростання економічного благополуччя і товарності селянських

господарств. Проте, попри намагання фахівців сільськогосподарської кооперації й селянства протидіяти дезорганізаційним процесам, недолуга аграрна політика радянської влади сприяла розвалу зерновиробництва.

Спробою спротиву тоталітаризму стали безпартійні селянські конференції, на яких яскраво виражались інтереси селянства, які принципово не відповідали більшовицьким задумам. Проте ціла низка командно-адміністративних заходів радянського режиму, зокрема й надзвичайних, призвела до зовнішнього придушення селянства, несприйняття яким як радянських методів ведення сільського господарства, так і ставлення режиму до села, далекого від традиційного селянського укладу, перейшло в розряд моральної непокори.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження на захист виносяться такі висновки і положення:

1. Аналіз ступеня наукової розробки проблеми в історіографії свідчить про те, що обрана нами тема не була обділена увагою науковців. Проведений історіографічний аналіз уможливорює висновок про те, що історіографічний процес можна окреслити як шлях від методологічного монізму радянської історіографії, коли ідеологічні стереотипи перешкоджали історикам дати виважений аналіз подій, процесів і явищ, до різноманіття методологічно-концептуальних підходів, актуалізації аграрних та селянознавчих студій у історіографії доби української незалежності. Попри широкий спектр теоретичних напрацювань і розширення діапазону конкретно-історичних досліджень питання, пов'язані з впливом суспільно-політичних та соціально-економічних процесів на українське зерновиробництво в період, що досліджується, практично не виокремлюються із загального руслу досліджень як історії українського доколгоспного села, селянства, так і аграрних відносин. Обрана тема ще не була предметом спеціального дослідження, тому комплексний аналіз даної проблематики є актуальним і науково необхідним.

Джерельна база достатньо репрезентована для реалізації поставлених у дисертації завдань. Вона представлена різноманітними за змістом та походженням опублікованими і неопублікованими (архівними) матеріалами, весь масив яких поділено нами на такі тематичні групи: інформаційні документи партійних органів та державних установ; нормативно-правові та звітні документи вищих партійно-державних органів; матеріали, які висвітлюють діяльність всіх структурних ланок системи сільськогосподарської кооперації; статистичні матеріали; матеріали періодичної преси. Дослідницьку базу дисертації можна охарактеризувати як таку, що цілком дозволяє автору

досягти поставлених цілей та завдань і зробити обрану тему предметом окремого наукового дослідження. Методологічні засади дослідження обумовлені характером та проблематикою дослідження, метою та дослідницькими завданнями. Для розкриття теми застосовано принципи історизму, об'єктивності, науковості, багатофакторності та всебічності, з метою реалізації яких було залучено комплекс методологічних підходів, притаманних історичним дослідженням, а саме: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, статистичний, логічно-аналітичний, конкретно-пошуковий методи. Їх творче застосування сприяло забезпеченню розкриття сутності логіки перебігу неоднозначних і розмаїтих суспільно-політичних та соціально-економічних процесів досліджуваного періоду.

2. За роки «Великої війни» українське сільське господарство було суттєво поруйноване внаслідок великої кількості втрат робочої сили, виснаженості трудових ресурсів села, конфіскації тяглової сили як основної рушійної сили землеробства, критичного зменшення постачання сільськогосподарського інвентарю. Дрібні селянські господарства були фактично розорені, постійно зростала кількість беззасівних, безтяглових і безреманентних господарств, наслідком чого стало різке зниження якості обробітку землі і врожайності. Йшов процес зменшення засівних площ, відбулись негативні зміни в структурі засівних площ зернових: різко скоротилась питома вага ринкових культур і зросла питома вага засівів культур, що мали в українському селянському господарстві натурально-споживче значення. Суспільно-політичні та соціально-економічні катаклізми воєнних років призвели до зниження товарності селянських господарств, відповідно й до скорочення об'ємів товарного хліба, і, як наслідок – обумовили кризу хлібного ринку.

В роки Української революції 1917–1921 рр. всі суспільно-політичні формації намагались кожна на власний розсуд вирішити аграрне питання. Селянський фактор став одним із ключових чинників революційної доби, і спробами владнати земельне питання різні

політичні режими намагались «перетягти» на свій бік масу українського селянства, яке складало левову частку збройних формувань політичних таборів різного гатунку.

Руїнація в сільському господарстві, яка об'єктивно почалася вже з початком «Великої війни», продовжувалась і надалі. На стан зерновиробництва в Україні катастрофічно вплинула непослідовні рішення і заходи радянського режиму, більшовицькі експерименти в сільському господарстві, спроби впровадження утопічної ідеї негайного «стрибка до соціалізму» в землеробстві, політика воєнного комунізму, продовольча розкладка. Вся сукупність гострих проблем як суспільно-політичного, так і соціально-економічно характеру вилилась у масовий селянський повстанський рух у формі збройних угруповань різного гатунку. Негативним чинником, який відігравав досить суттєву роль в житті українського села та позначився на стані його виробничих сил, стали нескінченні набіги військової реквізиції, до яких вдавалися всі ворогуючі табори, учасники збройного протистояння. Зрівняльний переділ землі, до якого так прагли селяни, призвів лише до критичного спаду сільськогосподарського виробництва. Було порушено господарсько-виробничий механізм поміщицьких економік, які давали товарний хліб, високі врожаї й були осередками культури землеробства, зернові угіддя міцних селянських господарств. Як наслідок зрівняльного земельного переділу виникли близько 2 млн. нежиттєздатних дрібних селянських господарств, неспроможних якісно і вчасно обробити землю. Загалом запровадження більшовицької аграрної воєнно-комуністичної доктрини мало руйнівні наслідки для сільського господарства і насамперед зерновиробництва.

3. Протягом 1921–1926 рр. життєдіяльність українського села характеризувалась як позитивними, так і негативними тенденціями. Аграрна політика радянської влади в цей період була позначена відсутністю занадто руйнівного державного втручання у господарсько-економічні процеси на селі і навіть певною лояльністю щодо перебігу суспільно-громадського життя.

Базовою галуззю сільського господарства завжди було рільництво і насамперед головна його складова – зерновиробництво. Від його продуктивності, а, відповідно, і товарності залежали не лише інші сфери сільськогосподарського виробництва і промисловий сектор, але й суспільство в цілому. А тому глибока системна криза зерновиробництва, в якій опинилось українське село на 1921 р., була згубною як для мільйонів селянських господарств, так і для країни в цілому. Адже посіви зернових культур мав практично кожен український селянський двір, і саме від зерновиробництва величезна більшість селянських господарств отримувала левову частку своїх грошових доходів. Успішне зерновиробництво було надійною запорукою стабільності самого буття селянського двору, селянської родини, її продовольчої незалежності і економічної самодостатності. Успіхи в зерновиробництві як основна стаття доходів селянських господарств сприяли вже на середину 1920-х рр. їх економічному зміцненню, яке радянська влада вирішила використати у власних інтересах, посиливши фінансовий тиск на селянство.

До позитивних чинників господарсько-економічного становища селянського рільництва в перші роки непу нами віднесено відновлення обсягів посівних площ зернових культур як основної продукції сільськогосподарського виробництва, певне зростання продуктивності праці та поступове піднесення врожайності, достатньо швидке нарощення поголів'я робочої худоби, створення ефективної системи виробничого сільськогосподарського кредитування, надання пільгового кредитування для придбання безінвентарними господарствами сільськогосподарського реманенту та робочої худоби як необхідних ключових елементів господарювання.

Серед негативних чинників чи не найпомітніше місце займала податкова політика радянської влади щодо селянства. Мова йде про дуже обтяжливі платежі, які радянська влада запровадила спочатку в натуральному вигляді, а дещо пізніше – і в грошовому. Розмір податкових платежів, без жодного сумніву, гальмував розвиток

зерновиробництва. Для досить значного відсотку селянських господарств розширення засіву зернових та підвищення їх врожайності загрожувало переведенням їх на іншу шкалу оподаткування. Загалом певні зустрічні кроки радянської влади щодо українського села були переважно непослідовними і, відповідно, не давали запланованих результатів.

4. Суттєві зміни в суспільно-політичному та соціально-економічному житті в країні з проголошенням непу викликали й відродження ефективних форм організації взаємовигідної співпраці селянських господарств. Важливу роль у зміцненні селянських господарств відіграла саме українська сільськогосподарська кооперація. Її координувальна роль була відчутною і в селянському зерновиробництві. Незважаючи на те, що відродження кооперативних відносин відбувалось в умовах «перекручених» радянських реалій, кооперація давала можливість українському селянству зберігати економічну самостійність і повноцінно реалізувати основне своє призначення – ефективно вести виробництво зернової продукції в селянських господарствах. Вона надавала селянству різноманітну господарсько-виробничу, фінансову, агровиробничу та агрокультурну підтримку, організовувала вигідний збут селянської продукції на ринках, всіляко захищаючи економічні інтереси селян.

Саме завдяки високому професіоналізму фахівців сільськогосподарської кооперації, які постійно нарощували господарсько-виробничий досвід і вдосконалювали організаційно-управлінські можливості кооперативних осередків та їх об'єднань, вдалось підвищити закупівельні ціни на зерно для селянських господарств, і, зокрема, забезпечити вигідніші економічні умови для селянства, яке здавало зерно на експорт, піднести інтенсифікацію рільництва селянських господарств шляхом його механізації, створивши для цього мережу прокатних та зерноочисних пунктів, увести в повсякденну практику роботи використання тракторів через організацію

машинно-тракторних товариств, пересувних та стаціонарних ремонтних майстерень для їх обслуговування тощо.

В справі залучення товарної продукції селянських господарств у сферу загальнодержавного товарообігу українська сільськогосподарська кооперація також мала значні досягнення, швидко посівши чільне місце в хлібних заготівлях. Однією з ефективних форм роботи сільськогосподарської кооперації в галузі зерновиробництва стала контрактація. Нарощування об'ємів законтракованих площ зернових культур суттєво сприяло зростанню масовості вступу селян до кооперативних товариств. Українська сільськогосподарська кооперація активно сприяла тому, щоб індивідуальні селянські господарства якомога швидше виходили за суто споживчі рамки і ставали виразно товарними. Вона стала важливим чинником поліпшення життєдіяльності українського селянства і активним учасником впровадження ринкових відносин в сільськогосподарське виробництво загалом і зерновиробництво зокрема.

5. З активним провадженням політики непу селянські господарства поступово міцніли, їх успіхи в рільництві як базовій галузі сільського господарства загалом і в вирощуванні зернових культур зокрема були досить відчутними. Загалом пересічно по Україні частка селянських господарств, основним джерелом існування яких була зернова продукція, становила понад 86 відсотків. Важливим чинником, який сприяв зміцненню господарств і водночас й визначався показником цього зміцнення, був процес зменшення кількості господарств без робочої худоби. Поступово покращувалась ситуація з забезпеченням селянських господарств сільськогосподарським реманентом, показники поліпшення якого були свідченням поступового економічного зростання господарств. Позитивно відобразилось на стані рільництва, і насамперед зерновиробництва, спеціальне кредитування для збільшення кількості тягової сили в сільському господарстві та зростання поставок різноманітних сільськогосподарських машин.

Проте з 1925 р., коли партійним керівництвом було взято курс на індустріалізацію, почали набирати швидких обертів не просто негативні, а деструктивні процеси в житті селянства. Форсовані темпи індустріалізації і прагнення якомога швидше розширити її фінансово-економічну базу вимагали термінового пошуку джерел фінансування. І одним із таких основним джерел стало «витягування» коштів саме з села шляхом посилення економічної експлуатації українського селянства. Цей економічний тиск сприяв активізації потужних негативних чинників, які призвели до хлібних труднощів, ключовим фактором яких стала відверта жорсткість та агресивність податкової політики радянської держави щодо селянства, яка все більше трансформувалась на конфіскаційний важіль у політиці економічного примусу, а принагідно – і терору.

Таким чином, нове посилення експлуатації українського села з початком форсованої індустріалізації, вульгарно-адміністративні методи керівництва, фінансово-податкове свавілля, збільшення тиску щодо втягнення в колгоспи саме хліборобських селянських господарств з метою витіснення «індивідуалізму» в хліборобстві вели до економічного винищення селянина як власника і господаря. Така відверто терористична економічна політика щодо українського селянства призвела до негативних продовольчих наслідків: селяни все більше втрачали зацікавленість у веденні власного господарства.

6. На 1926 р. сільськогосподарська кооперація вже була міцною, цілісною системою, що структурувалася від центральних ланок до окремого власника селянського господарства. В умовах наростання кризових явищ у суспільному житті, пов'язаних із «розкручуванням маховика» командно-адміністративної системи, саме сільськогосподарська кооперація була виразником і захисником соціально-економічних інтересів українського селянства.

Кооперативна система вдало реалізовувала основні свої функції в усіх сферах сільськогосподарського виробництва. Що стосується зернового господарства, то в цій царині теж прослідковувалась позитивна динаміка. Розростання масштабності роботи

сільськогосподарської кооперації сприяло збільшенню її частки в хлібозаготівельних операціях, вже 1926/27 господарського року кооперативна мережа займала третє місце серед заготівників зернової продукції. Збут зернової продукції стає одним із пріоритетних напрямів кооперативної роботи. Вже на 1926/27 р. цей напрям збутової діяльності «Сільського господаря» становив 80 відсотків від загального обсягу збутових операцій.

Вагомим досягненням сільськогосподарської кооперації стало не лише впровадження господарсько-виробничих процесів, а й налагодження дієвого функціонування системи сільськогосподарського кредиту з метою найефективнішого використання грошових коштів виробничого призначення, необхідних для розвитку селянських господарств. Система сільськогосподарського кредитування була тим необхідним механізмом, який міг задовольнити виробничі потреби селянських господарств, підвищити їхню рентабельність і підприємницьку ініціативу. Зміцнення фінансового становища сільськогосподарської кооперації сприяло налагодженню системи кооперативного машинопостачання.

В умовах постійного наростання суспільно-політичного та соціально-економічного напруження в країні, викликаного розростанням масштабів командно-адміністративного тиску, сільськогосподарська кооперація робила важливі кроки для протидії дезорганізації господарсько-економічних відносин. Як і в попередні періоди, одним з важливих завдань кооперативної системи залишалась турбота про те, щоб закупівельна ціна на зерно була стабільною, без відчутних сезонних коливань і вигідною для селянина. Важливим напрямом роботи сільськогосподарської кооперації була раціоналізація хлібної роботи, яка характеризувалась здешевленням накладних витрат. Зацікавленості власників селянських господарств у співпраці з сільськогосподарською кооперацією сприяла і система кооперативних доплат. Тож потяг селянства до участі в кооперативному житті не слабшав, а демонстрував позитивну динаміку щодо активізації.

7. Глибока суспільно-політична та соціально-економічна прірва, до краю якої підійшла новостворена радянська держава на початку 1920-х рр., загрожувала більшовикам швидкою втратою влади, тому вище партійне керівництво змушене було все ж почати діалог із найчисельнішою соціальною верствою українського суспільства – селянством, яке цілком справедливо було вкрай не задоволене невідповідністю свого вкладу в господарське економічне життя як основного постачальника сільськогосподарської продукції і своїм реальним становищем в системі соціально-економічних відносин радянської держави.

Реальна можливість втратити владні позиції штовхала партійну верхівку шукати шляхів примирення з метою «перетягти» більшість селянства на свою сторону. Для цього використовувалися не лише економічні важелі впливу, але й намагання вирішити це питання ідеологічним, пропагандистським способом. Більшовики ініціювали різного ґатунку збори, сходки, конференції, зокрема безпартійні селянські конференції, для масового поширення комуністичних ідей. Саме в ініціюванні таких селянських зібрань і була прихована небезпека для більшовицького режиму, бо такі зібрання ставали місцем обговорення болючих для селян питань, вирішення яких далеко не завжди збігалось з інтересами радянської влади.

На середину 1920-х років, коли перший період непу сприяв лібералізації суспільно-політичних та соціально-економічних відносин в українському селі, протестний характер селянських безпартійних конференцій відійшов на другий план. Проте процес «закручування гайок» щодо селянства, яке почало «випадати» з-під контролю радянського режиму, знову заактивізував зростання соціально-політичної активності селян. У середовищі економічно зміцнілого (переважно завдяки зусиллям сільськогосподарської кооперації, а не радянської влади) селянства зростають і поступово зріють думки, що в умовах наростаючого жорсткого економічного визиску з боку держави потрібно захищати свої права.

Безпартійні селянські конференції як виразник інтересів селянства, які в принципі не відповідали владним задумам, стали ареною пасивної взаємодії селянства з більшовицьким режимом. Загалом активна участь селянства в безпартійних селянських конференціях, їхні побажання і прагнення щодо створення власної спілки як захисника інтересів було викликом радянському режиму. В цьому протистоянні селянство не отримало перемоги, і в найближчі роки відчуло на собі всю жорстокість тоталітарного режиму, надзвичайні командно-адміністративні заходи якого привели до зовнішнього придушення селянства. Несприйняття селянством як радянських управлінських методів ведення сільського господарства, так і ставлення режиму до села, яке було далеким від традиційного селянського укладу, перейшло в розряд моральної непокори.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абразумова О. М. Кристалізація інтересів селянства в ідеї створення селянського союзу (1924–1926 рр.). *Вісник Черкаськ. ун-ту. Серія: Історичні науки*. 2010. Вип. 192. Ч. 1. С. 84-89.
2. Абразумова О. М. Суспільно-політичні процеси в українському селі періоду НЕПу. *Гуржіївські історичні читання*. 2011. Вип. 4. С. 166-168.
3. Абразумова О. М., Корновенко С. В. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу : монографія. Черкаси : Черкаськ. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. 190 с.
4. Абразумова О. Безпартійні селянські конференції періоду непу. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. Тернопіль : ТНПУ, 2010. Вип. 2. С. 110-114.
5. Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України. Харків : Радянський селянин, 1928. 44 с.
6. Альтерман А. Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності. Харків : Радянський селянин, 1929. 92 с.
7. Альтерман А. Хлебные ресурсы Украины. Харьков : Гос. изд-во Украины, 1923. 186 с.
8. Анісімов В. Земельні громади України (1921–1929 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1997. 16 с.
9. Анкети вологанізаторів волцентру про соціальні процеси, які протікали на селі (8.07.1922 – 4.10.1922). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1073. 91 арк.
10. Анкети вологанізаторів волцентру про соціальні процеси, які протікали на селі. (Запорізька округа (13.06.1922 – 10.11.1922)). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1072. 137 арк.
11. Бабій О. О. Сільськогосподарська кооперація України – одна з передумов масової колективізації сільського господарства. *Питання*

економіки сільського господарства Української РСР: респ. міжвід. наук. зб. Київ, 1959. Вип. 2. С. 28-41.

12. Бабічева О. С. Трансформація соціально-економічних та суспільних процесів селянства України в період громадянської війни. *Грані*. 2012. № 7. С. 10-14.

13. Бакуменко І. І. Боротьба партійних організацій України за зміцнення кооперативних організацій на селі (1921–1923 рр.). *Наук. записки Київськ. інженерно-будівельн. ін-ту*. 1959. Вип. 1. С. 16-25.

14. Батюк І. Робота сільськогосподарської кооперації на Україні в 1924 р. *Земельник : місячник*. 1925. № 2 (лютий). С. 4-12.

15. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Харків : Книгоспілка, 1925. 136 с.

16. Беркаш В. Питання політики хлібозаготівель. *Український агроном*. 1928. № 2. С. 4-11.

17. Биченко С. М. Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921–1929 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2010. 26 с.

18. Боротьба з недородом в 1928 р. *Комуніст*. 1928. 26 жовтня. С. 4.

19. Бутенко В. І., Філіппов К. В. Кооперація, селянин, держава. Історія сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу : монографія. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. 216 с.

20. Вергунов В. А. Сільське господарство України в трансформаційну добу (1917–1920 рр.) : історико-архівний нарис. *Історичні записки: зб. наук. праць Східноукраїнськ. нац. ун-ту ім. Володимира Даля*. 2010. Вип. 28. С. 14-25.

21. Верстюк В. Ф. Комуністичний режим проти селянства України. *Історія українського селянства. Нариси: У 2-х т.* Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1. С. 575-597.

22. Верстюк В. Ф. Селянство в теорії і політиці більшовизму. *Історія українського селянства. Нариси: У 2-х т.* Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1. С. 555-575.

23. Верстюк В. Ф. Селянська проблема в політиці українських політичних сил та урядів 1917–1920 рр. *Історія українського селянства. Нариси : У 2-х т.* Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1. С. 527-555.

24. Виступ Голови правління Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» П. Любченка на Першому Всеукраїнському з'їзді представників колгоспів, сільськогосподарських товариств та працівників з колективізації сільського господарства, який відбувся 20-25 лютого 1925 р. в м. Харків. *Сільський господар*. 1925. Ч. 5-6. С. 58.

25. Відомості Наркомзему УСРР про потребу тяглової сили для Степного району України на 1923 р. й зауваження Укрдержплану до них (26.08. – 09.09.1922). *ЦДАВО України*. Ф. 337. Оп. 1. Спр. 234. 10 арк.

26. Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1926-27 операційний рік (1 жовтня 1926 р. – 1 жовтня 1927 р.). Харків : Сільський господар, 1928. 68 с.

27. Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1927-28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). Харків : Сільський господар, 1929. 116 с.

28. Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за третій операційний рік (1 січня – 1 жовтня 1924 р.). Харків : Сільський господар, 1925. VIII+132 с.

29. Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1925-26 операційний рік. Харків : Сільський господар, 1925. VIII+132 с.

30. Волошко О. О. З історії організації зернорадгоспів-гігантів. *Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії*. Ч.2. Київ, 1997. С. 70-75.

31. Вольф М. М. Основні лінії сільськогосподарської політики Наркомзему. *Українська сільськогосподарська газета*. 1922. Ч. 16. 30 листопада. С. 6-8.
32. Восьмий Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 17-20 січня 1924 р.: стенографічний звіт. Харків : ВУКВК, 1924. 203 с.
33. Восьмий з'їзд Рад. *Селянська правда*. 1924. 20 січня. С. 1.
34. Всеукраїнська хлібозаготівельна нарада сільськогосподарської кооперації. *Вісті ВУЦВК*. 1924. 23 липня. С.3.
35. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). Київ : Цифра-друк, 2006. 303 с.
36. Ганжа О. Держава і селянство в умовах становлення тоталітарного режиму. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць*. Київ, 1998. Вип. 4. С. 36-68.
37. Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні. *Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. праць*. 2001. Вип. 5. С. 200-215.
38. Ганжа О.І. Спроби політичного об'єднання селянства України в роки непу. *Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки*. Київ, 2003. Вип. 9. С. 214-227.
39. Ганжа О.І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу. *Український історичний журнал*. 1990. Вип. 10 (№ 356). С. 103-110.
40. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). Київ, 2000. 208 с.
41. Георгізов Г. М. Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості. Черкаси : ФОП О. Ф. Нечитайло «Поліграфічний центр», 2016. 133 с.

42. Гетьман-Кравченко М. О. Борьба Коммунистической партии за создание сельскохозяйственной кооперации на Украине и разгортания її діяльності в 1921 – 1924рр. *Наукові знання Луцьк. педінституту*. Луцьк, 1956. Т. V, вип. 3. С. 3-20.

43. Гетьман-Кравченко М. О. Деятельность Коммунистической партии Украины по созданию сельскохозяйственной кооперации на Украине в 1921 – 1929 гг. *Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства*. Киев, 1961. С. 22-44.

44. Гриневецкий В. И. Послевоенные перспективы русской промышленности. 2-е изд. Москва : Центросоюз, 1922. 103 с.

45. Гриневич Л. Стаття 127 КК УСРР як важіль боротьби з приватником в умовах розгортання надзвичайних заходів на початку 1928 р. *Проблеми історії України : Факти, судження пошуки*. 2011. Вип. 20. С. 177-192.

46. Грушевський М. С. Національні моменти в аграрному питанні. *Твори : у 50 томах*. Т. 1. *Суспільно-політичні твори (1894–1907)*. Львів : Світ, 2002. С. 453-455.

47. Грушевський М. С. Питання дня (аграрні перспективи). *Твори : у 50 томах*. Т. 1. *Суспільно-політичні твори (1894–1907)*. Львів : Світ, 2002. С. 448-452.

48. Гур'єва О. С. Зернова проблема та криза хлібозаготівель в сільському господарстві УСРР 1928 – 1933 років : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2010. 22 с.

49. Гуревич М. Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. Харьков : ЦСУ УССР, 1927. 191 с.

50. Гуревич М. Б. Голод и сельское хозяйство Украины. Очерк. Харьков : Первая гос. типография им. тов. Петровского Г. И., 1923. 47 с.

51. Гуревич М. Б. К вопросу о дифференциации сельского хозяйства Украины : очерк. Харьков : ЦСУ УССР, 1925. 54 с.

52. Даниленко С. Формування податкового законодавства в УСРР 1921–1923 рр. *Український історичний збірник*. 2015. Вип. 18. С. 212-222.
53. Данилов В.П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства. Москва: Ин-т истории АН СССР, 1961. 60 с.
54. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. Москва: Наука, 1977. 319 с.
55. Данилов В.П. Социально-экономические отношения в советской деревне накануне коллективизации. *Исторические записки* / отв. ред. А. Л. Сидоров. Москва : Изд-во АН СССР, 1956. Т. 55. С. 89-138.
56. Дані обстеження «Сільського господаря» про роботу прокатних і зерноочисних пунктів. *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 15.
57. Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27 – 1927/28. Матеріали до звіту уряду одинадцятому з'їздові рад. Харків : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР. 1929. 228 р.
58. Девятый съезд Коммунистической партии (б) Украины (6-12 декабря 1925 г.) : Стенографический отчет. Харьков : Пролетарий, 1926. 400 с.
59. Демченко Л. Сільськогосподарський кредит та колективізація. *Радянський селянин*. 1928. № 11-12 (1-30 червня). С. 46-49.
60. Денисовець П. М. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробниче кооперування села (1921–1929 рр.). *Український історичний журнал*. 1968. № 1. С. 57-67.
61. Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1969. 154 с.
62. Дешко Є. Кооперація на Україні. Харків : ЦСУ, 1927. 100 с.
63. Дідусенко А. До питання про соціальний склад с-г кредитових товариств. *Український агроном*. 1926. № 10 (жовтень). С. 42-45.

64. Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923–1928 рр.). Харків : Радянський селянин, 1929. 122 с.

65. До всіх союзів та центрів сільськогосподарської кооперації та ОКР КНС. Протоколи, виписки з протоколів постанов центральних установ і інші матеріали про стан с/г кооперації та колективізації селянства (31.01. – 5.10.1928 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 9. Спр. 155. 72 арк.

66. Добриловський М. Оподаткування селянських господарств на Радянській Україні. *Записки Української Господарської Академії в Чесько-Словацькій Республіці*. 1937. С. 3-4.

67. Доклад інструкторського обстеження радянських установ Запорізької і Донецької губерній (14.02.1921 – 23.12.1921). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 617. 133 арк.

68. Документи про обстеження становища і розвитку сільського господарства в УСРР (постанови, інструкції, доповіді) (01.10.1924 – 30.09.1926). *ЦДАВО України*. Ф. 539. Оп. 4. Спр. 756. 613 арк.

69. Документи про підсумки розвитку сільського господарства УСРР (інструкції, доповіді, зведення, листування) (01.01.1926 – 01.07.1927). *ЦДАВО України*. Ф. 539. Оп. 4. Спр. 814. 282 арк.

70. Доповіді Держплану УСРР про стан сільського господарства та перспективи його розвитку в 1927/28 – 1932/33 рр. *ЦДАВО України*. Ф. 337. Оп. 1. Спр. 5729. 87 арк.

71. Доповіді представників Наркомземсправ УРСР і губернських земельних відділів про стан і перспективи розвитку сільського господарства. Програми Всеукраїнського загально-агрономічного з'їзду 10 листопада 1920 р. (02.05. – 31.12. 1920 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 53. 36 арк.

72. Доповідна записка інспектору НК РНК УСРР. *ЦДАВО України*. Ф. 539. Оп. 4. Спр. 718 (09.1926 – 01.10.1927). 29 арк.

73. Доповідь Держплану УСРР про стан сільського господарства України в 1924 р. (17.04. – 17.11.1925). *ЦДАВО України*. Ф. 337. Оп. 1. Спр. 2801. 17 арк.

74. Доповідь на Пленумі ЦК(б)У 1 листопада 1928 р. «Недорід, хлібозаготівлі та чергові завдання розвитку сільського господарства». м. Харків. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2750. Арк. 3.

75. Доповідь про роботу на селі (3.01.1920 – 27.12.1920). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 355. 150 арк.

76. Доповідь про стан сільського господарства в 1921/22 господарському році. *ЦДАВО України*. Ф. 27. О. 4. Спр. 606. Арк. 4.

77. Дровозюк С. Динаміка суспільної свідомості українського селянства в умовах НЕПу: історіографія проблеми. *Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки*. Київ, 2005. Вип. 14. С. 442-465.

78. Дровозюк С. Соціально-політичні настрої українського селянства у 20 – 30 рр. ХХ ст. : історіографічний аспект. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*. Київ, 2004. Вип. 12. С. 70-83.

79. Другий Всеукраїнський агрономічний з'їзд. *Українська сільськогосподарська газета*. 1922. Ч. 16. 30 листопада. С. 1.

80. Дулгерова О.М. Діяльність сільськогосподарської кооперації з розвитку насінництва. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 208-211.

81. Дулгерова О.М. Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України у добу непу : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2006. 24 с.

82. Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України. Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2004. 288 с.

83. Завдання сільськогосподарської політики в зв'язку з підсумками господарського року. *Бюлетень народного комісаріату землеробства УСРР*. 15 вересня 1924 р. № 50. С. 21-27.

84. Зарудний С. Як ми виконуємо ленінів кооперативний план на селі. 2-е видання. Харків : Книгоспілка. 1929. 54 с.

85. Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію (серпень 1926 – липень 1927 року). Харків : Сільський господар, 1927. 116 с.

86. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України / Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат юстиції УРСР. Харків : Друк. «Вукопспілки», 1922. 1147 с.

87. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Вип. 1. Харків: ЦСУ УСРР, 1929. 348 с.

88. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Вип. 2. Харків : Господарство України, 1930. 111 с.

89. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. Харків : ВУЦВК, 1922. 394 с.

90. Збутова робота сільськогосподарської кредитової кооперації України. *Коопероване село*. 1927. № 20. С. 63-64.

91. Звіт Наркозему УСРР про розвиток сільського господарства на Україні за 1927/28 р. та матеріали до нього. *ЦДАВО України*. Ф. 337. Оп. 1. Спр. 6948. 256 арк.

92. Земзюліна Н. І. Селянське питання в Україні 1917 – 1918 рр. Історіографія проблеми : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 1998. 17 с.

93. Зінченко А. Нариси історії подільського селянства: 1917 – 1930 рр. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 344 с.

94. Зотів В. Класові моменти в законодавстві про сільськогосподарське оподаткування. *Український агроном*. 1928. № 7-8. С. 21-30.

95. Іващенко В. А., Тараненко О. М. Новітня вітчизняна історіографія аграрної політики П. Скоропадського (2000 – 2010-ті рр.). *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 85-90.

96. Іжевський В. Коротка історія комітетів незаможних селян на Україні. Харків : Червоний шлях, 1924. 80 с.

97. Інформаційне зведення від 20 вересня 1926 р. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2336 (12.02. – 20.11.1926 р.). 106 арк.
98. Інформаційні довідки хлібного відділу «Сільського господаря» (жовтень-грудень 1923 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 3. Спр. 2. 67 арк.
99. Інформація організаційного відділу «Сільського господаря». *Сільський господар*. 1925. № 5-6. С. 12.
100. Історія селянства Української РСР: в 2-х т. Т.2 / за ред. І. І. Компанійця. АН Української РСР. Ін-т історії. Київ : Наук. думка, 1967. 536 с.
101. Історія українського селянства : Нариси : в 2 т. / О. Андрощук, В. Баран, О. Веселова та ін.; В. Смолій (відп. ред.); НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1. 632 с.
102. Історія українського селянства : Нариси : в 2 т. / О. Андрощук, В. Баран, О. Веселова та ін.; В. Смолій (відп. ред.); НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 2. 652 с.
103. Календар-довідник відомостей про сільське господарство України. Вип. 1. Харків : ЦСУ УСРР, 1929. 348 с.
104. Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ. Харків : ЦСУ, 1923. 373+XIV с.
105. Калиниченко В.В. Формы крестьянского землепользования на Украине в доколхозный период (1917 – 1929). *Вопросы истории СССР*. 1985. Вып. 30. С. 70-79.
106. Калініченко В. В. Відчуження надлишків землі в куркульських господарствах Лівобережної України (1920–1923). *Вісник Харківськ. ун-ту. Історія*. 1980. № 201. Вип. 12. С. 38-44.
107. Калініченко В. В. Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). Харків : Основа, 1991. 131 с.
108. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. 400 с.

109. Каненгісер М. Про характер ринкових труднощів та способи їх усунути. *Більшовик України*. 1929. № 15-16. С. 27-36.
110. Капітальні вкладення в сільське господарство України (за даними контрольних цифр Держплану УСРР на 1928/29 р.). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2750. Арк. 8.
111. Капустян Г. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: історіографічний огляд. *Наукові праці істор. ф-ту Запорізького нац. ун-ту*. 2002. Вип. XV. С. 167-177.
112. Капустян Г. Т. «Селянська спілка» в суспільно-політичному житті селянства України 1920-х рр. *Вісник Дніпропетровськ. ун-ту*. 2001. Вип. 9. С. 109-113.
113. Капустян Г. Т. Дві «правди» або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. Кременчук, 2003. 324 с.
114. Капустян Г. Т. Дослідження соціально-економічних та суспільно-політичних процесів в українському селі 1920-х рр. тогочасною вітчизняною історіографією. *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 229-233.
115. Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Кременчук, 2003. 433 с.
116. Капустян Г. Т. Суспільно-політична активність селянства (1924–1925 рр.). *Український історичний журнал*. 1985. № 10. С. 87-92.
117. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи. *Хозяйство Украины*. Харьков. 1925. № 6. Июнь. С. 98-106.
118. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков : Госуд. изд-во Украины, 1923. Вып. 2. Обобществление сельского хозяйства. 111 с.
119. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков : Державне вид-во України, 1922. Вып. 1. Уравнильный раздел земли. 107 с.

120. Качинский В. Перспективи розвитку сільського господарства України. *Більшовик України*. № 15 (9 травня). Харків : Державне вид-во України, 1929. С. 14-23.
121. Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине. Киев : Борьба, 1919. 30 с.
122. Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ : Ліра, 2016. 368 с.
123. Ковальова Н. А. Аграрна політика Центральної Ради. *Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.)*. Черкаси : вид. Ю. Чабаненко, 2020. С. 119-132.
124. Ковальова Н. А. Вплив Першої світової війни на формування причин другого етапу «аграрної революції» у Наддніпрянській Україні (1914–1917 рр.). *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 36-41.
125. Ковальова Н. А. Селянська / аграрна революція в Україні: дискусії в історіографії 1920-х рр. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 71-75.
126. Ковальова Н. А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922): дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2020. 560 с.
127. Ковальова Н. А., Корновенко С. В., Малиновський Б. В., Михайлюк О. В. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). Черкаси : Ант, 2007. 280 с.
128. Коливання цін на хліб. *Сільський господар*. 1924. Ч. 6. С. 2.
129. Колісник М. К. Безпартійні робітничо-селянські конференції в 1920 р. *Український історичний журнал*. 1964. № 3. С. 63-69.
130. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. В 2-х т. Т.1. (1918–1941). Киев: Политиздат Украины, 1976. 1062 с.
131. Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992. 272 с.

132. Кооперативний збут. *Сільський господар*. 1924. Ч. 5. С. 15.
133. Кооперація на Україні в 1925-26 році: Статистика України. Харків : ЦСУ, 1929. XXVII+178 с.
134. Кооперація на Україні в 1926-27 році : Статистика України. Харків : ЦСУ, 1929. XXXII+126 с.
135. Коріненко П. С. Історія українського селянства : навч.-методич. посіб. Тернопіль, 2014. 296 с.
136. Корновенко С. Селянська революція 1917–1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні. *Український селянин*. 2015. Вип. 15. С. 55-60.
137. Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919–1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр. Черкаси : Ант, 2008. 238 с.
138. Корновенко С. В. Білий Рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.). Черкаси : вид. Чабаненко Ю. А., 2009. 438 с.
139. Корновенко С. В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921–1925 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2000. 20 с.
140. Корновенко С. В. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83-94.
141. Корновенко С. В. Суб'єктний складник Української революції. *Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.)*. Черкаси, 2020. С. 9-17.
142. Корновенко С. В. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 142-146.
143. Корновенко С. В., Земзюліна Н. І., Ковальова Н. А., Малиновський Б. В. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.). Черкаси, 2020. 440 с.

144. Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. Черкаси : Ваш Дім, 2004. 188 с.
145. Коротка довідка про кампанію перевиборів керівних органів низової сільської кооперації (за матеріалами 17 округів) (3.02.1921 – 18.05.1926). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2334. 140 арк.
146. Котик Ю. В., Корновенко С. В. Становлення та діяльність податкових органів УСРР у період непу (1921–1929 рр.) : монографія. Черкаси : Вид. відділ ЧНУ, 2016. 216 с.
147. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). Одеса : ТОВ Від, 2004. 354 с.
148. Красносілецький Д. Діяльність безпартійних селянських конференцій в УСРР у першій половині 1920-х років. *Політичний менеджмент*. 2009. № 4. С. 165-172.
149. Кривецький С. Перспективи купівельних ресурсів с-г. населення України року 1925–1926-го. *Український агроном*. 1925. Ч. 2 (грудень). С. 30-35.
150. Кулжинский С. Способность украинского сельского хозяйства к агрономическому прогрессу. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. Ч. 16. (30 жовтня). С. 5-8.
151. Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). Киев : Наук. думка, 1979. 256 с.
152. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
153. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
154. Кульчицький С. В. Комітети незаможних селян. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.)*. Київ, 2000. С. 141-155.

155. Кульчицький С. В. Непівська концепція «кооперативного соціалізму». *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.)*. Київ, 2000. С. 85-114.
156. Кульчицький С. В. Нова економічна політика: уроки для сьогодення. *Маршрутами історії*. Київ : Політвидав України, 1990. С. 135-173.
157. Кульчицький С. В. Теоретичні аспекти нової економічної політики. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.)*. Київ, 2000. С. 3-15.
158. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. *Серія «Історичні зошити»*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 204 с.
159. Купівельна спроможність червоного карбованця. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2501. Арк. 11.
160. Лагоза М. Шукання шляхів та метод масової колективізації в хліборобстві. *Український агроном*. 1928. № 7-8 (липень-серпень). С. 62-70.
161. Лазуренко В. М. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного селянського господарства України в добу НЕПу. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 109-112.
162. Лазуренко В.М. Роль селянських фермерських господарств України у розвитку хлібного експорту в період непу. *Український селянин*. 2019. Вип. 21. С. 66-73.
163. Лазуренко В. М. Українське фермерство: злет і падіння. (1921–1929 рр.). Черкаси : ЧДТУ, 2013. 474 с.
164. Лазуренко В. М., Паскаленко В. Є. Український фермер в добу НЕПу. Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С.Г., 2011. 346 с.
165. Ландо Л. М. Кооперативний кредит в системі кооперації. *Золотоноша*, 1928. 78 с.

166. Лехан Л. Б., Дацюк Т. К. Господарський стан одноосібних селянських господарств та соціальна структура селянства Лівобережної України у роки непу. *Історичний архів. Наукові студії*: зб. наук. пр. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип. 9. С. 48-52.

167. Листи до редакції «Радянське село» (10.01.1929-29.12.1929). ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2928. 76 арк.

168. Листування фінансового відділу «Сільського господаря» з низовими ланками кооперації (1923–1925 рр.). *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 2. Спр. 48. 174 арк.

169. Лозовий В. Селянство і проблема сплати податків у період Гетьманату Павла Скоропадського (1918 р.). *Новий колегіум : наук.-інформ. журн.* 2007. № 1. С. 36-40.

170. Лозовий В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : монографія. Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2008. 480 с.

171. Лозовий В.С. Аграрний фактор духовної та матеріальної культури українського селянства (кінець XIX – початок XX ст.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. 2010. Т. 16. С. 329-338.

172. Лубчинський А. А. Форми господарювання українського селянства в 20-і рр. XX ст. *Вісник Кам'янець-Подільськ. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки.* 2015. № 1. С. 122-128.

173. Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). Київ, Донецьк : Вища школа, 1975. 118 с.

174. Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. Київ : Вища школа, 1990. 127 с.

175. Макаров Н. П. Крестьянское хозяйство и его эволюция. Москва : Изд. Н. Желудкова. 1920. 392 с.

176. Макаров Н.П. Организация сельского хозяйства. Москва : Экономическая мысль, 1926. 566 с.

177. Малик Я. Аграрна політика радянської влади в Україні в 1919–1920 роках. *Вісник Львівського ун-ту. Серія історична*. 2019. Спецвипуск. С. 467-477.
178. Марочко В. І. Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки. Київ : Наук. думка, 1989. 182 с.
179. Марочко В. Історична роль кооперації у формуванні внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції в 20-х рр. *Проблеми історії України : факти, судження пошуки*. 1998. Вип. 4. С. 68-93.
180. Марочко В. І. Зернова проблема та «криза хлібозаготівель». *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 265-278 .
181. Марочко В. І. Кооперативні та колективні об'єднання селян. *Історія українського селянства. Нариси: у 2-х т.* Київ : Наук. думка, 2006. Т. 2. С. 69-81.
182. Марочко В.І. Сільськогосподарська кооперація в роки непу: особливості становлення та функціонування. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.)* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 2000. С. 115-141.
183. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 217 с.
184. Матвієнко-Гарнага Ф. Єдиний сільськогосподарський податок у СРСР та на Вкраїні. *Український агроном*. 1925. Ч. 2 (грудень). С. 5-12.
185. Матеріали до звіту ВЦКНС VII Всеукраїнському з'їзду незаможних селян. Харків : ВЦКНС, 1930. 48 с.
186. Матеріали обслідувань. Всі системи сільськогосподарської кооперації (01.06. – 21.09. 1926 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 5. Спр. 66. 103 арк.

187. Матеріали про постачання сільськогосподарськими машинами губерній України (03.01. – 26.06.1925). *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 181. 688 арк.
188. Матеріали про стан та перспективи розвитку сільського господарства на Україні (доповіді, огляди, відомості) (03.03.1926 – 1928 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 7. Спр. 45. 238 арк.
189. Машинопостачання за I півріччя 1927/28 р. *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 9. Спр. 482. Арк. 75.
190. Машинопостачання. *Кооперована громада*. 1929. № 21-22. С. 17.
191. Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А., Глазунов Г. О. Сільське господарство України 1917–1920 років: реалії та пошуки. Київ : Укр. акад. аграрних наук, 2008. 284 с.
192. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовчий період (1921–1925 рр.). Харків : Вища школа, 1974. 167 с.
193. Мигаль Б. К. Класова боротьба в українському селі навколо питань землеустрою (1921 – 1925 рр.). *Вісник Харківськ. ун-ту. Історична серія*. Вип. 3. 1969. № 35. С. 22-27.
194. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ : Інновація, 2007. 456 с.
195. Михайлюк О. В., Морозов А. Г. Радянська аграрна політика періоду Української революції (1917–1921 рр.). *Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.)*. Черкаси, 2020. С. 360-380.
196. Місячні кон'юнктурні огляди стану сільського господарства України за січень-жовтень 1924 р. *ЦДАВО України*. Ф. 337. Оп. 1. Спр. 1441. 112 арк.
197. Мовчан О.М. Голод в 1921 – 1923 рр. в південних губерніях УСРР. *Історія українського селянства. Нариси* : у 2-х т. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 2. С. 26-44.

198. Морозов А. Робота кредитної кооперації щодо забезпечення технікою сільського господарства України (1921–1929 рр.). *Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки*. Київ, 2002. Вип. 6. С. 255-263.
199. Морозов А. Г. Бачення ролі та значення сільськогосподарського кредиту у висвітленні дослідників 1920-х років. *Уманська старовина*. 2017. Вип. 3. С. 125-133.
200. Морозов А. Г. Відбудова сільського господарства. *Історія українського селянства. Нариси : у 2-х т.* Київ : Наук. думка, 2006. Т. 2. С. 26-44.
201. Морозов А. Г. Гроші для господаря (виробничі кошти села в доколгоспний період 1921 – 1929). Черкаси : Вертикаль, 2016. 418 с.
202. Морозов А. Г. Діяльність сільськогосподарської кооперації УСРР по зміцненню колгоспів. *Український історичний журнал*. 1984. № 2. С. 74-82.
203. Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації на Україні (1923–1928). *Український історичний журнал*. 1989. № 8. С. 76-87.
204. Морозов А. Г. Кредитна кооперація під пресом колективізації. *Республіканський збірник наукових праць*. Київ, 1992. Вип. II. С. 46-51.
205. Морозов А. Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація в Україні 1921–1929 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 1994. 40 с.
206. Морозов А. Г. Особливості політичних та соціально-економічних умов кооперативного життя 20-х років ХХ століття. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 305-310.
207. Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. 275 с.
208. Морозов А. Г. Сільськогосподарський кредит в добу непу (1921–1929). Черкаси, 2020. 447 с.

209. Морозов А. Г. Суспільно-політичні обставини діяльності селянських кооперативних організацій у добу НЕПу. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 230-235.
210. Морозов А. Г., Гоцуляк В. В. Сільськогосподарська контрактація в добу непу. *Український селянин*. 2001. Вип. 1. С.32-37.
211. Морозов А. Г., Компанієць О. В. Значення системи сільськогосподарського кредиту для підвищення товарності селянських господарств України у 1920-х рр. *Уманська старовина*. 2016. № 2. С. 29-34.
212. Мотуз В. К. Суспільно-політична складова трансформації традиційного устрою життя українського села протягом 1919–1929 рр. *ЛОГОС. Мистецтво наукової думки*. 2020. Вип. 9 (січень). С. 136-143.
213. Мошков Ю. А. Зерновая проблема в годы сплошной коллективизации сельского хозяйства в СССР (1929–1932). Москва : Аврора, 1966. 156 с.
214. Нариси розвитку народного господарства Української РСР. Київ : Вид-во АН УРСР, 1949. 579 с.
215. Німчинов Т. Аналіз роботи сільськогосподарського кредитового товариства. Харків : Книгоспілка, 1927. 148 с.
216. Німчинов Т. Т. Кредитове сільськогосподарське товариство. Основи його організації та діяльності. Катеринослав : Книгоспілка, 1925. 140 с.
217. Німчинов Т. Т. Сільськогосподарське кредитове товариство. Що таке с.-г. кредитове товариство та яку користь від нього має трудове селянство. Харків : Книгоспілка, 1927. 76 с.
218. Нові шляхи в сільськогосподарській політиці. *Земельник*. 1925. № 6. С. 5-8.
219. Норми боніфікації. *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 146.
220. Обіжчик НКЗС за 4/ХІІ – 26 року № 0/1054 «Про розподіл та використання кредитів 1926-27 року по рільництву, скотарству, спеціальних

культурах, боротьбі зі шкідниками та агросітці. *Бюлетень Народного комісаріату земельних справ*. 1926. 1-7 грудня. Ч.45. С. 757-764.

221. Одинцов О. Сільське господарство, хлібозаготівля та сільськогосподарська кооперація. Харків : Сільський господар, 1928. 32 с.

222. Одинцов А. Шляхи розвитку сільського господарства України. *Вісник НКЗС*. Вид-во «Радянський селянин». 1925. С. 3-7.

223. Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921–1928 рр.) : монографія. Хмельницький : Поліграфіст-2, 2015. 480 с.

224. Олянич В. Особливості кооперативної форми збуту продукції селянськими господарствами в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2010. № 6. С. 129-134.

225. Олянич В. В. Зернове господарство В УСРР У 20-х роках ХХ ст. *Вісник Харківськ. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2008. Вип. 11. С. 75-81.

226. Онуфрієв В. Контрактація в сільському господарстві на Україні. Харків : Радянський селянин, 1929. 126 с.

227. Онуфрієв О.О. Стан та перспективи розвитку сільськогосподарської колективізації на Україні. *Труди Українського Держплану*. Кн. XII. Харків, 1926. 82 с.

228. Основна лінія партії щодо ставлення до селянства і сільського господарства. *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 8. Спр. 32. 49 арк.

229. Очеретяний В.В. Господарсько-економічне становище селянського рільництва України в перші роки непу // *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 32 (71). № 3. 2021. С. 124 – 129.

230. Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Аграрна історія України : навч. посіб. Київ : ВЦ «Просвіта». 2007. 532 с.

231. Паскаленко В. Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921–1929 рр.): соціально-економічний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2006. 20 с.

232. Петровський Г. І. Вразіння від об'їздів деяких місцевостей України. Харків : Держвидав України, 1925. 32 с.
233. Петровський Г. І. (голова ВУЦВК). Більшовицька сівба. *Радянський селянин*. 1930. № 5 (березень). 1930. С. 2-3.
234. Пиріг Р. Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі. *Український історичний журнал*. 2006. № 3 (468). С. 68-84.
235. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1924 році (вибірковий перепис населення селянських господарств). *Статистика України*. Серія II : Сільськогосподарська статистика. Харків : ЦСУ УСРР, 1925. № 59. Т. II. Вип. 7. 273 с.
236. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1928 році (вибірковий перепис населення селянських господарств). *Статистика України*. Серія II : Сільськогосподарська статистика. Харків : ЦСУ УСРР, 1929. № 160. Т. III. Вип. 15. 183 с.
237. Податок у 1924 – 1925 р. *Радянський селянин*. 1924. № 8-9. С. 24-30.
238. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (у документах та матеріалах) / упоряд., передм., комент. М. П. Олійник. Хмельницький : ХНУ, 2008. 250 с.
239. Подольський І. М. Сільськогосподарський кредит. Харків : Держ. вид-во України, 1928. 313 с.
240. Положення про кооперативний кредит від 18 січня 1927 р. *Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію*. Харків, 1927. С. 32-37.
241. Постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації (15-21 грудня 1927 р.). Харків : Сільський господар, 1928. 95 с.
242. Постанови і обіжники Української економічної наради (червень-серпень 1924 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 3040. Оп. 1. Спр. 291. 81 арк.

243. Постанови президії Надзорчої ради «Сільського господаря» (9-11 червня 1927 р.). Харків : Сільський господар, 1927. 26+2 с.
244. Про будівництво сільськогосподарської кредитової та спеціальної кооперації. *Постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації (15-21 грудня 1927 р.)*. Харків : Сільський господар, 1928. С. 20-38.
245. Про Всеукраїнську кооперативну раду. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР*. 1921. № 22. С. 625.
246. Про кооперативний кредит: Положення від 18 січня 1927 р. *Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію*. Харків, 1927. С. 32-37.
247. Про культурно-освітню діяльність сільськогосподарської кооперації. *Постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації (15-21 грудня 1927 р.)*. Харків : Сільський господар, 1928. С. 80-88.
248. Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій. Декрет РНК УСРР від 10 серпня 1920 р. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР*. 1920. № 22. С. 654.
249. Про роботу сількомів (в інформаційний відділ ЦК КПП(б)) Кагановичу. 21.09.1925 р. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2062 (9.10. – 4.12.1925). 45 арк.
250. Про сільгоспкредит. Постанова ЦК ВКП(б) від 19 серпня 1926 р. *Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію*. Харків, 1927. С. 14-16.
251. Про сільськогосподарську кооперацію. Декрет ВУЦВК і РНК Української СРР від 26 жовтня 1921 р. *Вісті ВУЦВК*. 1921. 18 листопада. С. 1.
252. Про сільськогосподарську кооперацію. Декрет ВУЦВК і РНК УСРР від 18 жовтня 1921 р. *Вісті ВУЦВК*. 1921. 18 листопада. С. 1.

253. Проект резолюції 6-го Всеукраїнського з'їзду незаможних селян по доповіді народного комісара земельних справ УСРР О. Шліхтера. *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 8. Спр. 21 (1927 – 1928 рр.) 151 арк.

254. Прокопенко І. П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1860 – поч. 30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1992. 20 с.

255. Протокол и бюллетени II собрания уполномоченных Всеукраинского союза сельскохозяйственной кооперации «Сільський господар» (26.10.1922 – 28.10.1922). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1300. 79 арк.

256. Протоколи засідань сільськогосподарської секції по розгляду кон'юнктурних оглядів сільського господарства України за серпень 1924 р. – березень 1925 р. та матеріали до них (07.11.1924 – 02.04.1925). *ЦДАВО України*. Ф. 337. Оп. 1. Спр. 1434. 261 арк.

257. Раку Ю. Г. Експортна діяльність самоврядних селянських організацій УСРР в роки непу: історичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2010. 20 с.

258. Раку Ю. Г. Заготівля та експорт зерна за кордон українською сільськогосподарською кооперацією в 1921–1928 роках. *Наукові записки Тернопільськ. нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. Вип. 2. С. 74-76.

259. Раку Ю. Г. Особливості організації кооперативного хлібоекспорту в Україні у роки непу. *Вісник Черкаськ. ун-ту. Серія: історичні науки*. 2008. Вип. 133-134. С. 133-136.

260. Реалізація селянського зерна. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2502. Арк. 2.

261. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ : Генеза, 2004. 480 с.

262. Реєнт О. П. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни (липень 1914 р. – лютий 1917 р.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 152-168.
263. Реєнт О. П. Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.
264. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Арій, 2016. 320 с.
265. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Торговельний баланс України на початку XX ст. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України, 2018. 237 с.
266. Реєнт О. П. Становище селян і сільського господарства в українських губерніях Російської імперії. *Історія українського селянства. Нариси: у 2-х т.* Київ: Наук. думка 2006. Т. 1. С. 473-498.
267. Резолюції Всеукраїнської машиново-тракторної наради при «Сільському господарі» (5-11 січня 1929 р.). Харків : Книгоспілка, 1929. 48 с.
268. Резолюції другого Всесоюзного з'їзду по сільськогосподарському кредиту. Харків : Укрсільбанк, 1927. 101 с.
269. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917 – 1967 : в 5-ти томах. Т.1. (1917–1928). Москва : Политиздат, 1967. 782 с.
270. Рибак І. В., Свідерська О. М. Сільськогосподарське виробництво на Поділлі та Південно-Східної Волині у добу непівського агропереходу: стан, труднощі та проблеми розвитку (1921–1929 рр.). Історико-економічне дослідження : монографія. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я. І., Абетка. 2013. 216 с.
271. Рибалка І. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України. *Український історичний журнал*. 1987. № 11. С. 38-52.
272. Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1967. 192 с.

273. Розрахунки валової продукції в грошах. *ЦДАГО України*. Ф.1. Оп.20. Спр. 1889. Арк. 78.
274. Роль с-г кредитового товариства щодо підвищення врожайності селянського господарства. *Радянський селянин*. 1928. № 13-14. С. 44-46.
275. Россия в мировой войне 1914 – 1918 года: в цифрах. Москва : ЦСУ, Отдел военной статистики, 1925. 103 с.
276. Свідерська О. М. Роль кооперації у розвитку сільського господарства Поділля та південно-східної Волині у добу НЕПу (1921 – 1929 рр.). *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ : Нац. гірнич. ун-т, 2012. № 4. С. 90-93.
277. Свідерська О. М. Головні напрями інтенсифікації землеробства на Поділлі та Південно-Східній Волині у добу непу (1921–1929 рр.). *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ : Нац. гірнич. ун-т, 2013. № 4. С. 25-30.
278. Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Дніпропетровськ, 2008. 40 с.
279. Сельское хозяйство Украины. Статистический сборник. Харьков : НКЗ УСРР, 1923. 152 с.
280. Селянські бюджети України (Монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924-25 господарчий рік). *Статистика України*. № 115. Серія II: Сільськогосподарча статистика. Харків: Вид. ЦСУ УСРР, 1927. 193 с.
281. Середня вартість бюджетного набору по 41 округу в 1927/28 р. *ЦДАГО України*. Ф. 1. О. 6. Спр. 155. Арк. 32.
282. Сиринов М. А. Очерки по аграрной статистике. 2-е изд. Москва; Петроград : Гос. изд-во, 1924. 569 с.
283. Ситник О. М. Трансформаційні процеси в розвитку ідеології більшовизму періоду утвердження радянської влади. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 4. С. 124-128.

284. Сільськогосподарські кредитові товариства України на 1 жовтня 1924 р. Харків : Вид. ЦСУ УСРР, 1925. 36 с.
285. Скрыпник М. Н. Хозяйственная борьба с кулаками (о с.-х. коммунах и артелях). Харьков : Изд. отдел Наркомзема УССР, 1923. 28 с.
286. Славгородський В. Оподаткування сільськогосподарським податком індивідуальних селянських господарств. *Радянський селянин*. 1928. № 11-12. С. 5-10.
287. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918 – 1939. Документы и материалы : в 4-х т. Т. 2. 1923–1929 / под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва : Российск. политич. энциклопедия (РОССПЭН), 2000. 1168 с.
288. Спеціальна доповідь про селянські спілки в Україні (3.09.1926). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2317. 24 арк.
289. Спеціальна доповідь про характерні моменти в політичних настроях селянства УСРР (1.09. – 15.12.1926 р.). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2316. 195 арк.
290. Створення спеціальної зернової кооперації. *ЦДАВО України*. Ф. 335. Оп. 1. Спр. 198. Арк. 1-12.
291. Степанчук Ю. С. Диференціація селян України щодо їх господарської спроможності в умовах нової економічної політики. *Наукові записки Вінницьк. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2000. Вип. 2. С. 130-135.
292. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921 – 1928) : колективна монографія. Т. 1 / відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2015. 656 с.
293. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.) / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. 224 с.

294. Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. Київ : Преса України, 2003. 252 с.
295. Тараненко О. Новітня вітчизняна історіографія аграрної політики П. Скоропадського. *Гуржіївські історичні читання : зб. наук. праць*. 2009. Вип. 3. С. 126-132.
296. Терлюк І. Я. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки : зб. наук. праць. 2016. № 850. С. 461-468.
297. Терниченко А. Г. Форми організації агрономічної сітки, найбільш відповідні до сучасних умов розвитку сільського господарства на Україні. *Українська сільськогосподарська газета*. 1922. Ч. 18. 25 грудня. С. 5-8.
298. Тимчасовий земельний закон, затверджений Українською Центральною Радою 18 січня 1918 р. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. / упор. В. Верстюк [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1997. Т. 2. С. 128-130.
299. Торгівельна нарада Київської філії «Сільського господаря». 06.07.1923 р. *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 2. Спр. 48. Арк. 150.
300. Тренкін Ю. В. Збуто-постачальницькі операції української сільськогосподарської кооперації (1921 – 1928 рр.). *Гілея : науковий вісник*. 2018. Вип. 137. С. 33-36.
301. Тренкін Ю. В. Контрактація як ефективна форма забезпечення життєдіяльності селянських господарств в роки непу. *Гуманітарний вісник : всеукр. зб. наук. праць*. Серія: Історичні науки. Число 29. Черкаси : ЧДТУ, 2018. Вип. 13. С. 72-83.
302. Україна в цифрах. 1927 / за ред. Н. А. Авдієнка. Харків : ЦСУ, 1927. 132 с.

303. Україна. Статистичний щорічник. 1925 рік. Харків : Вид-во ЦСУ УСРР, 1925. 516 с.
304. Україна. Статистичний щорічник. 1926 рік. Харків : Вид-во ЦСУ УСРР, 1926. 403 с.
305. Україна. Статистичний щорічник. 1928 рік. Харків : Вид-во ЦСУ УСРР, 1928. 387 с.
306. Україна. Статистичний щорічник. 1929 рік / ЦСУ УСРР. Харків : Вид-во ЦСУ УСРР, 1929. 399 с.
307. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. В.Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]/ Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 1996. 589 с.
308. Філіповський О. К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні. Харків : ДВУ, 1926. 314 с.
309. Фіхтер А. З підсумків тракторної кампанії року 1924–25-го. *Український агроном*. 1926. № 1. С. 24-30.
310. Хлібні заготівлі «Сільського господаря». *Український економіст*. 1923. № 35. С. 3.
311. Хлібні заготівлі. *Коопероване село*. 1927. № 20. С. 35.
312. Хлібні ціни 1928/29 р. *Більшовик України*. 1929. № 5. С. 50.
313. Хлібні ціни в 1923 р. *Сільський господар*. 1924. № 6. С. 2.
314. Хлібозаготівлі 1924 р. *Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за третій операційний рік (1 січня – 1 жовтня 1924 р.)*. Харків : Сільський господар, 1925. С. 80.
315. Хлібо-торгівельна нарада. *Сільський господар*. 1924. Ч. 9 (21-23 липня 1924 р.). С. 21.
316. Хміль І.В. Аграрна революція на Україні: березень 1917 р. – квітень 1918 р. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. 90 с.

317. Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). Київ : Ін-т історії України, 1992. 36 с.
318. Хоменко С. Головні заходи в галузі рільництва за планом Наркозему на 1928 р. *Радянський селянин*. 1928. № 15. С. 9-12.
319. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР : В 7-и т. Т. 1 (1917–1941). Київ : Політвидав УРСР, 1963. 772 с.
320. Ціни на зерно. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2301. Арк. 2.
321. Ціни на хлібному ринку України. *Коопероване село*. 1927. № 24. С. 12.
322. Чаянов А. В. Краткий курс кооперации. Москва : Кооперативное изд-во, 1925. 80 с.
323. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды. Москва : Экономика. 1989. 492 с.
324. Чаянов А. В. Оптимальные размеры земледельческих хозяйств. *Труды Высшего семинария сельскохозяйственной экономики и политики*. Москва : ВЦИК, 1922. С. 5-82.
325. Челінцев А. Захист інтересів сільського господарства в зовнішній торгівлі – раніше й тепер. *Український агроном*. 1925. Ч. 2 (грудень). С. 22-29.
326. Чернов М. Про заготівлю збіжжя. *Радянська Україна*. 1928. № 9 (46). С. 31-37.
327. Чорний І. Хлібозаготівля, політика цін і селянство. *Радянський селянин*. 1928. № 11-12. С. 1-4.
328. Шапошнікова Н. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2002. 174 с.
329. Шліхтер О. Завдання сільського господарства. Харків : Держ. вид-во України, 1927. 32 с.

330. Шліхтер О. На фронті сільського господарства. *Українське скотарство*. 1927. № 11. С. 3-5.
331. Шліхтер О. Сільське господарство та індустріалізація країни. *Вісник сільськогосподарської науки*. 1927. Харків. Т. 4. № 2-3. С. 1-4.
332. Шліхтер О. Українське сільське господарство за 10 років. *Український агроном*. 1927. № 10-11. С. 8-20.
333. Шліхтер О. XI роковини Жовтня. *Українське скотарство*. 1928. № 11. С. 3-5.
334. Шліхтер О. Г. Підсумки аграрної політики за 10 років. *Український землевпорядник*. 1927. № 10-11. С. 5-19.
335. Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації на Україні. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1960. 151 с.
336. Щадилов О. Як агрономія допомагає селянам. Харків : Держ. вид-во України. 1925. 55 с.
337. Щетініна Т. О. Історичні аспекти правового регулювання договору контрактації сільськогосподарської продукції. *Науковий вісник Міжнар. гуманітарного ун-ту. Серія : Юриспруденція*. 2014. Вип. 9-2 (Т.1). С. 49-52.
338. Як треба використовувати трактор. *Радянський селянин*. 1926. № 1. С. 16-17.
339. Яковлев Є. Комітети незаможних селян. Харків : Юрвидав, 1925. 48 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації в наукових фахових виданнях та у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Очеретяний В.В. Господарсько-економічне становище селянського рільництва України в перші роки непу // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 32 (71). № 3. 2021. С. 124 – 129.

2. Лазуренко В.М., Очеретяний В.В. Селянське зерновиробництво в УСРР у другій половині 1920-х рр.: проблема державного диктату // Український історичний журнал. 2022. Число 5. С. – 112 – 120. (Особистий внесок В.В. Очеретяного – постановка проблеми, яка полягає у висвітленні успіхів українських селянських господарств в зерновиробництві другої половини 1920-х рр.; підбір інформації та виклад основного матеріалу).

3. Лазуренко В.М., Очеретяний В.В. Агрокультурна робота сільськогосподарської кооперації в роки НЕПу щодо підвищення врожайності селянських посівів зернових культур // Соціум. Документ. Комунікація. Society. Document. Communication. 2022. Випуск 14. С. 49 – 64. (Особистий внесок В.В. Очеретяного – постановка проблеми, яка полягає у з'ясуванні напрямків агрокультурної роботи сільськогосподарської кооперації в роки непу щодо підвищення врожайності селянських посівів зернових культур; підбір інформації та виклад основного матеріалу).

4. Очеретяний В.В. Безпартійні селянські конференції як спроба спротиву тоталітаризму в українському селі другої половини 20-х рр.

XX ст. // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 26. – Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 139 – 145.

5. Очеретяний В.В. Діяльність сільськогосподарської кооперації у контексті протидії дезорганізації господарсько-економічних відносин в українському селі (друга половина 20-х рр. XX ст.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 34 (73). № 1. 2023. С. 122 – 127.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Лазуренко В.М., Очеретяний В.В. Вплив суспільно-політичних та соціально-економічних процесів на українське зерновиробництво на початку НЕПУ // Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми правової системи України» : 10 грудня 2021 р. [Електронний ресурс] ; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси : ЧДТУ, 2021. С. 77 – 80 (Особистий внесок В.В. Очеретяного – постановка проблеми, яка полягає у аналізі стану українського зерновиробництва в перші роки нової економічної політики та впливу на нього суспільно-політичних та соціально-економічних процесів; підбір інформації та виклад основного матеріалу).

7. Очеретяний В.В. Українське село доби непу (1921 – 1929 рр.) у наукових доробках сучасних дослідників Черкащини // Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 11–12 грудня 2020 р.). Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2020. С. 8 – 13.

8. Очеретяний В.В., Лазуренко В.М. Аналіз проблеми українського зерновиробництва в роки непу: радянська історіографія // Вісник гуманітарного наукового товариства: наукові праці. Випуск 22. Черкаси: ЧПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2022. С. 87 – 93. (Особистий внесок В.В. Очеретяного – постановка проблеми, яка полягає у

аналізі проблеми українського зерновиробництва в роки непу у розрізі аналізу історіографії радянського періоду; підбір інформації).

9. Очеретяний В.В. Проблеми зернових криз в українському доколгоспному селі: історіографія доби незалежності // Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (з міжнародною участю) (м. Черкаси, ЧДТУ, 20 – 21 жовтня 2022 р.) ; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : видавець Гордієнко Є. І., 2022. С. 262 – 271.

10. Очеретяний В.В. Стабільність закупівельних цін на зерно для українського селянина – один з пріоритетних напрямків кооперативної роботи на селі в роки непу // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 17–18 грудня 2021 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2021. С. 11 – 14.

11. Очеретяний В.В. Роль української сільськогосподарської кооперації у відродженні зерновиробництва у перші роки непу // Scientific research, findings, and developments in technology in modern science: Proceedings of the International Scientific Conference (April 1 – 2, 2022). Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. S. 1 – 6.

12. Очеретяний В.В. Ідеї створення селянських спілок в роки непу як консолідація селянства задля підняття його авторитету як масової соціальної верстви // Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми правової системи України» : 12-13 грудня 2022 р. [Електронний ресурс] ; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : ЧДТУ, 2022. – С. 48 – 52.

13. Очеретяний В.В. Вплив «Великої війни» на українське зерновиробництво // *Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. NR 4 (7). 2022. – S. 217 – 226.